1225,– Ft

„Hol fekszik a’ való? Fekszik, de a’ kút fenekén!”

„Ott akadtam szerentsémre egy jókora papíros nyalábba.”

„Alkotó kezednek az volt remekmíve,
Hogy érzékennyé lett az embernek szíve.”

„a könyv, amelyhez az előbeszéd íródott, nem fog elkészülni,
mivel […] a szerző élethelyzete megváltozott,
és már nem kíván a magyar literatúrával foglalkozni”

„az alvilágban három folyó is van,
ezeknek vannak hídjaik és hídverőik”

„a’ magyar írók pártokra, felekezetekre kezdenek szakadni”

„Egyetlen hibája a tökéletessége.”

Nemzeti Kulturális Alap

UNIVERSITAS KIADÓ
BUDAPEST

ItK 2017 3

Irodalomtörténeti Közlemények

A Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézetének folyóirata

2017/3

A tartalomból

Kritikusok
Bibliaértelmezés
Érzékenység
Neolatin költészet
Kötetkompozíció

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. CXXI. évfolyam 3. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor
főszerkesztő

Csörsz Rumen István
felelős szerkesztő

Balázs Mihály
Bíró Ferenc
Bitskey István
Császtvay Tünde
Dávidházi Péter
Kőszeghy Péter
Szörényi László
Tverdota György
Vizkelety András

*

Bene Sándor
a Szemle rovat szerkesztője

SZERKESZTŐSÉG
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
Internet címünk: http://itk.iti.mta.hu
Elektronikus levélcímünk: itk@iti.mta.hu

TARTALOM

Bitskey István: *A konciliarista tradíció Pázmány Péter Szentírás-értelmezésében* 299
Fekete Norbert: *„mindannyiszor a' névtelenség kárhoztatik főkép". A szerzői névhasználat és a kritikusi beszédlehetőség megteremtése* 315

Műhely
Laczházi Gyula: *Az érzelmek megjelenítése Ányos Pál költészetében* 355

Textológia
Borián Elréd: *Faludi Ferenc kötetkompozíciója a kéziratok és a kiadások tükrében II.* 372

Adattár
Monok István: *Peter Felckmann, egy elfeledett erdélyi szász grécista* 392
Bartók István: *Egy Bezának tulajdonított epigramma a* Veszprémi Calepinus*ban* 398
Devescovi Balázs: *Eötvös József ismeretlen fiatalkori budai lakhelye: a Batthyány-palota* 404

Szemle
Zrínyi-Album – Album Zrínyi *(Nagy Levente)* 412
Szilágyi Márton: A költő mint társadalmi jelenség *(Csörsz Rumen István)* 421
Mesebeszéd. A gyerek- és ifjúsági irodalom kézikönyve *(Lapis-Lovas Anett Csilla)* 427

BITSKEY ISTVÁN

A konciliarista tradíció Pázmány Péter Szentírás-értelmezésében

Az egyháztörténet nem más, mint a Szentírás értelmezésének története: így szól Gerhard Ebeling közismert tétele, s valóban, a keresztény teológiának a legkorábbi évszázadoktól kezdve központi témáját jelentette a bibliai hermeneutika, az Ó- és Újtestamentum szövegének magyarázata, a protokanonikus, deuterokanonikus és apokrif (protestáns szóhasználattal: kanonikus, apokrif és pszeudoepigráf) könyvek körének meghatározása. Üdvtörténeti jelentősége lett a bibliai szövegek értelmezésének, mivel az a kereszténység életének minden aspektusában – a személyes hitélettől, a *pietas* gyakorlásától kezdve az erkölcsös életvitel meghatározásáig, az egyházpolitikáig és vallásháborúkig – meghatározó szerepet játszott két évezred óta.[1]

A keresztény bibliai exegézis és hermeneutika történetéről könyvtárnyi szakirodalom szól,[2] s a legújabb egyház- és vallástörténeti kutatásoknak is homlokterében áll az írásmagyarázat és írásértelmezés témaköre, katolikus és protestáns részről egyaránt.[3] Az újabb kutatások már egyenesen úgy fogalmaznak, hogy a reformáció lényegében nyelvi esemény, amely természetesen a bibliai kifejezések értelmezését is befolyásolta.[4] Ismeretes továbbá, hogy milyen mértékben tért el egymástól az évszázadok folyamán már a sugalmazott könyvek körének kijelölése is. Ezekhez a vizsgálódásokhoz csatlakozva – a kora újkori magyar hitvitázó irodalom néhány szövege alapján – ezúttal az írásmagyarázat évezredes történetéből egyetlen jellegzetes mozzanat megragadását vállalhatjuk: a 17. század elején ismert és érvényes hermeneutikai elvek és módszerek mentén egy jellegzetes hitvita egyes részleteit kíséreljük meg figyelemmel kísérni.

* A szerző a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja.

1 Gehard Ebeling, *Kirchengeschichte als Geschichte der Auslegung der Heiligen Schrift,* Tübingen, Mohr, 1947 (Sammlung Gemeinverständlicher Vorträge und Schriften aus dem Gebiet der Theologie und Religionsgeschichte, 189). Ennek a nézőpontnak a magyarországi tudományos kutatásban történő elterjesztése és érvényesítése érdekében kiemelkedő szerepet játszott a *Hermeneutikai Füzetek* sorozata az 1990-es évektől kezdve, bekapcsolva ezzel a magyar kutatást a nemzetközi trendekbe.

2 Robert Morgan with John Barton, *Biblical Interpretation,* Oxford, UP, 1988; Kenneth Hagen, *The Bible in the Churches: How Various Christians Interpret the Scriptures,* Milwaukee, Marquette UP, 1998 (Marquette Studies in Theology, 4). A téma legújabb bibliográfiája: N. Clayton Croy, *Bibliography: Biblical Interpretation (General),* http://cdn.bakerpublishinggroup.com/processed/esource assets/files/758/original/hyperlink-02-11.pdf?1417379505, letöltve: 2016. 11. 03.

3 Peter Walter, *Schriftenverständnis und Schriftenauslegung auf dem Konzil von Trient = Gottes Wort in der Geschichte. Reformation und Reform in der Kirche,* Hg. Wilhelm Damberg, Ute Gause, Isolde Karle, Thomas Söding, Freiburg–Basel–Wien, Herder, 2015, 83–95.

4 Csepregi Zoltán, *A reformáció nyelve: Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján,* Bp. Balassi, 2013 (Humanizmus és Reformáció, 34).

Kérdésünk tehát: melyek voltak azok az új kihívások, amelyekkel a kora újkori bibliamagyarázók a Kárpát-medencében is szembesültek? Módosult-e, s ha igen, mennyiben, a középkori exegetikai tradíció a magyar katolikus konfesszionalizáció során? Mutatkoznak-e változások Pázmány Péter polemikus érvrendszerében? Jelentek-e meg újabb argumentumok a *sola Scriptura* elvének cáfolási kísérletei során, késztette-e a vitapartner a katolikus felet újabb megfontolások tekintetbe vételére?

Felekezetiség és hermeneutika

A reformáció fellépésével, a konfesszionalizáció előrehaladtával a keresztény Szentírás-értelmezés és -fordítás a felekezetközi polémiák szövegterébe került. Érthető, hogy a Róma-hű teológusok számára ez a helyzet új kihívást jelentett, újra kellett fogalmazniuk vagy legalább is pontosítaniuk, árnyalniuk a Bibliával kapcsolatos álláspontjukat. A Trienti Zsinat már legelső üléseinek egyikén foglalkozott a Vulgata-verzió egyes locusainak értelmezésével, a negyedik ülés 1546. április 8-án *(Decretum de canonicis Scripturis)* felsorolta mindkét testamentum hitelesnek elfogadott könyveit, köztük azokat a deuterokanonikus szövegeket, amelyeket Luther – Jeromos egykori véleményéhez és egyes rabbinikus forrásokhoz csatlakozva – apokrifeknek tartott és bibliájából kihagyott. Ezt követően a katolikus teológusok körében a fordítást illető korrekciós javaslatok és kritikák szinte állandóan napirenden voltak, ezek miatt jóval a zsinat után, 1590-ben adták ki a *Vulgata Sixtina* szövegét, amelyet a nyomdahibák miatt azonban újabb edíciók követtek, végül a két pápa autoritásához és nevéhez köthető *Sixto-Clementina* változatot nyilvánították érvényesnek.[5] Ez a változat Roberto Bellarmino előszavával, reprezentatív díszcímlappal 1593-ban megjelent, s ez vált Európa-szerte a kanonizált katolikus bibliává, kiadásai egymást követték a kontinens legrangosabb nyomdáiban, többek között Róma, Párizs, Lyon, Antwerpen tipográfiáiban.[6] Mivel azonban a protestáns tábor a Trientben megfogalmazott dekrétumokat nem fogadta el, sőt még a conciliumnak a legitimitását is kétségbe vonta, az írásértelmezési polémia továbbra is nyitott és eleven maradt.[7] Különösen az anyanyelvi fordítások kérdésében alakult ki több különböző álláspont, erről a katolikus teológusok között is élénk viták zajlottak. Miként Molnár Antal kimutatta, végeredményben differenciált álláspont érvényesült a katolicizmuson belül: Itáliában a szigorúbb vonal tilalmai érvényesültek, viszont a pro-

5 Az idevágó könyvtárnyi szakirodalom néhány fontosabb tétele: Johann B. Nisius, *Zur Geschichte der Vulgata Sixtina,* Zeitschrift für katholische Theologie, 36(1912)/1, 1–47; Karl Alois Kneller, *Neue Studien zur sixtinischen Vulgatabulle,* uo. 59(1935), 81–107, 268–290; Ulrich Horst, *Der Streit um die Autorität der Vulgata: Zur Rezeption des Trienter Schriftdekrets in Spanien,* Revista da Universidade de Coimbra, 29(1983), 157–252.

6 Néhány díszcímlap közlését vö. Szilágyi András, *Illusztrált díszcímlapok Pázmány Péter Kalauz című művéhez és Káldi György bibliafordításához = Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére,* szerk. Ajkay Alinka, Bajáki Rita, Vác, Mondat Kft., 2013, 402–403.

7 Herman J. Selderhuis, *Das Trientbild der Protestanten = Das Konzil von Trient und die katholische Konfessionskultur (1563–2013),* hg. Peter Walter, Günther Wassilowsky, Münster, Aschendorf, 2016, 107–122 (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, 163).

testáns többségű kelet-közép-európai régióban az engedékenyebb felfogás nyert teret, ennek eredményeként jelenhetett meg 1626-ban érseki jóváhagyással a Káldi-biblia.[8] Nyilvánvaló, hogy a római inkvizíció a protestáns anyanyelvű fordítások ellensúlyozására látta célszerűnek a katolikus átültetések megjelentetésének engedélyezését.

Pázmány bibliahasználatáról, idézési módjáról már több esetben szólt a szakirodalom, ismeretes, hogy minden művében rendkívüli bőséggel citálta a Szentírás szövegét. Nyilvánvaló, hogy többféle kiadás állt rendelkezésére, de csak elvétve lehet pontosítani az éppen használt kiadást. Egy esetben ez kiderült, egy velencei, 1583-ban kibocsátott Biblia volt a forrás, imádságos könyvében és korai vitairataiban idézett ebből (1606),[9] a *Kalauz*ban viszont már a trienti szövegváltozatokra utalt.

A bibliai textus hiteles magyarázatának kérdését Pázmány számos vitairatában érintette, korábban Fraknói Vilmos, újabban Hargittay Emil hangsúlyozta, hogy a pázmányi életmű egyik központi kérdésének számított kezdettől fogva a bibliaértelmezés módszere, ehhez kapcsolódott mintegy „ikerkérdésként" az egyháztani álláspont kialakítása is.[10] Nem véletlen, hogy épp e két témakörről szóló fejtegetését később (1626) önálló kötetben is kiadta Bihar vármegyének címzett vitairataként,[11] s ez élénk vitát váltott ki a protestáns fél részéről, Pécsváradi Péter igen terjedelmes, 900 lapnyi választ írt ellene, további vitát generálva.[12]

A téma jelentőségéből következik, hogy a bibliai szöveg anyanyelvi átültetéseit Pázmány ugyancsak élénk figyelemmel kísérte. Már egyik legkorábbi vitairatában, a *Tíz bizonyság*ban (1605) kifejtette kritikus véleményét a protestáns fordításokról.[13] Szerinte az újítók, a „mostani tévelygők" az Isten igéjét „megmarczongják és förtőztetik", „tépék, szaggaták" az Írást, lényegében – s ezt Erasmusra hivatkozva mondja – „Új Evangéliumot is szerzének, mivelhogy különben értik, és magyarázzák az Evangéliumot, hogysem az Anyaszentegyház magyarázta ekkoráig".[14] A szöveg a továbbiakban

8 Molnár Antal, *A horvát és a magyar katolikus bibliafordítás és a római inkvizíció,* MKsz, 118(2002), 24–37. Káldi fordítói nézeteiről, elveiről vö. GÁBOR Csilla, *Trient után – bibliafordítás, bibliafilológia, lelkiségi hagyományok = Fejezetek a kora modern esztétikai gondolkodás történetéből (1450–1650),* szerk. Horkay Hörcher Ferenc, Bp., L'Harmattan, 2013, 173–183.

9 *Biblia, ad vetustissima exemplaria nunc recens castigata,* Venetiis, 1583. Erről vö. Bogár Judit, *Pázmány Péter Imádságos könyve és a Biblia = Régi magyar imakönyvek és imádságok,* szerk. B. J., Piliscsaba, PPKE, 2012 (Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti Tanulmányok, 3), 54.

10 Hargittay Emil, *Pázmány Péter a Szentírásról és az Anyaszentegyházról = „Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne …": Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról,* szerk. Heltai János, Tasi Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005, 79–84, itt: 81. Hasonlóképp vélekedett korábban Heltai János, *Ki az* Itinerarium Catholicum *szerzője?,* Studia Litteraria, 29(1991), 59–60. A *Kalauz* megfelelő helyeinek és az 1626-os vitairatnak az intertextuális kapcsolatáról részletes elemzés: Hargittay Emil, *Pázmány Péter írói módszere és az életmű genezise: a Kalauz és a vitairatok újraírása,* Akadémiai doktori értekezés (kézirat), Bp., 2016, 147–157.

11 RMNy 1351.

12 RMNy 1427 és 1485.

13 P. Vásárhelyi Judit, *Pázmány véleménye a magyar nyelvű protestáns bibliafordításról* = P. V. J., *Szenci Molnár Albert és a Vizsolyi Biblia új kiadásai,* Bp., Universitas, 2006 (Historia Litteraria, 21), 140–153.

14 *Tíz bizonyság (1605*), s. a. r. Ajkay Alinka, Hargittay Emil, Bp. Universitas, 2001, 206–209. A kritikai kiadás szövegének központozását a jobb olvashatóság érdekében a mai gyakorlathoz igazítottuk.

is gyakran hivatkozik a rotterdami mester írásmagyarázó episztoláira, főként azoknak Luthert bíráló és társadalomkritikai megjegyzéseire.[15]

A további vitairatokban is ennek a nézetnek a hangoztatása köszön vissza, de igen változatos retorikai alakzatokban, trópusokban, paródiákban, didaktikus argumentációkban, képes beszédben, narratív formákban. A *Keresztyéni felelet* (1607) előszavában előbb a tömör megfogalmazás adja a lényeget: „litera antiqua est, sensus et interpretatio nupera". Ezt követően több lapon át részletezi a kaméleon-metaforikát, amelynek során alkotja meg az agyafúrt nyelvi konstrukciót a színüket cserélgető, azaz magyarázataikat változtatgató vitapartnerek jellemzésére.[16]

Később a *Kalauz*ban (a második, kibővített, majd a harmadik, lényegében változatlan kiadásában), a III. könyv 12. részében folytatja Pázmány a bibliafordításokról és a Szentírás-értelmezés módozatairól szóló vitát. Kritikával említi Luther, Károlyi és Szenci Molnár szövegeit, védelmezve a Trientben kanonizált Vulgata-verziót, noha elismeri, hogy abban is „némely mondásokat tiszták Deák szókkal, ékessebben, világosb értelemmel" lehetett volna fordítani. „Sőt azt sem vítattyuk – hangzik a további fejtegetés – hogy mindenüt szórul szóra fordíttatott volna a Görög vagy Sidó bötű", ámde „ami illeti a Hitet", abban autentikus, mert az igaz értelmet adja vissza.[17] Kibővíti a Rotterdamira történő hivatkozást is: „Ezért írja Erasmus, hogy az Újítóknak Új Evangéliumok vagyon: mert a régi bötűnek új értelmét adgyák. Holot azért az evangélium nem puszta bötű, hanem a bőtűvel eggyüt az ő igaz értelme: jól következik, hogy oly igazán Új Evangéliома vagyon annak, aki a régi bötűt új értelemben vészi, mint aki a régi értelmet újob szókkal írná".[18] Ez a fejtegetés láthatóan a szó szerinti fordítás helyett az értelem szerintinek az elsőbbségét hangsúlyozza, ami azonban közismerten további (s máig sem csituló) vitákat generált. A Pázmány által citált erasmusi idézetből az derül ki, hogy a rotterdami tudós világos különbséget tett a hagyományos és az új értelmezés között, a humanista filológusi vélemény nem is hangozhat másként.

A hitvitázó felek természetesen előszeretettel hivatkoztak az egyházatyákra, akiknek művei még közös örökségnek számítottak. Pázmány Ireneust citálva mondja, hogy amint az ókeresztény kori eretnekek, úgy a mostaniak is „sárból csinált rút tudományokat Sz. Írás aranyával akarják bémázolni", miképp az ördög is, „az Igazság ellen az Igazságból farag nyilakat", így használják ki az újítók a Biblia-tudományt.[19] Metaforikus megfogalmazása szerint ha egy drágakövekből kirakott „királyi ábrázatot" moza-

15 Legtöbbször az *Epistola ad fratres Inferioris Germaniae* (Lovanii, Rescius, 1544) az idézett mű, egy helyütt pedig lapszámmal is utal a kiadásra: Desiderius Erasmus Roterodamus, *Epistolarum opus complectens universas, quotquot ipse autor unquam evulgavit,* Basilea, Frobenius, 1588.

16 Pázmány Péter, *Keresztyéni felelet a megdücsőült szentek tiszteletirül (1607),* s. a. r. Ajkay Alinka, Bp., Universitas, 2016, 27. A szóösszetételről: Bitskey István, *Lutherocalvinovoevangelicocameleontes* = MAMÜL, LX, Bp., reciti, 2011, 129.

17 Pázmány Péter, *Hodoegus: Igazságra vezérlő Kalauz,* Pozsony, 1637, 3. kiadás, a facsimile szövegét gond. Kőszeghy Péter, kísérő tan. Hargittay Emil, Bp. Balassi–MTA Irodalomtudományi Intézet, 2000, 359 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 32; a továbbiakban: *Kalauz*). Az innen vett idézetek helyesírását a jobb olvashatóság érdekében egységesíteni igyekeztünk.

18 *Uo.,* 367.

19 *Uo.,* 323.

ikdarabjaira bontanak és azokból „róka ábrázatot" raknak ki, az új ábra az ellenkezője lesz az eredetinek, noha ugyanazon anyagból készült is, ilyen módon hamis tehát az újfajta biblicizmus.

Később, már a *Kalauz*t védelmező vitairat, *A setét hajnalcsillag után bújdosó lutheristák vezetője* (Pozsony, 1627) tömör összegzését adja az addig lezajlott polémiának, amely az érsek és az ő művére replikázó wittenbergi doktor, Fridericus Baldvinus között zajlott le. A *Phosphorus veri catholicismi* (Wittenberg, 1626) főként az Augustana Confessio legitimitását és a lutheri bibliaértelmezés indokoltságát kívánta bizonyítani.[20] Miként arra legutóbb Hargittay Emil utalt, a III. könyve a legrészletesebb, ez az egész mű egyharmada, ez replikázik a *Kalauz* megfelelő helyére, a III/12. részre, amely a protestáns bibliakezelés részletes kritikája.[21] Pázmány itt azt még egyetértőleg említi, hogy az Újtestamentum könyveit a *Biblia Tigurina* a katolikusokkal egyezőleg számolja, viszont Luther alaposan „megdézsmálja" az újszövetségi könyveket, kirekeszti azokat, amelyek nem igazolják az ő tanítását, Szent Jakab levelét például csak szalmatekercsnek mondja. De ennél sokkal rosszabb a helyzet az Ótestamentummal, ugyanis annak könyveit „mind a Lutheristák, mind a Calvinisták egy-aránt meg-dezmállyák: ki-rekesztvén a Szentírás közzül a Tobias, Judith, Baruch, Machabeusok könyveit, az Ecclesiasticus és Bölcsességről írt könyvekkel egyetemben. Azon kívül egyéb könyvek darabit elmetélik, mint meg-tetczik a Molnár-túl ki-bocsáttatott Magyar Bibliából".[22] A továbbiakban pedig azt fejti ki a szerző, hogy a szentírási könyveknek nincsen egységes stílusa, tehát a stilisztikai különbözőségek alapján semmi sem indokolhatja egyes szövegek kizárását a kánonból. Később arra is utal, hogy Jeromos még az eredeti héber szöveget olvasta, amit később a „sidó punctolt Biblia" már megváltoztatott, tehát nem ez az utóbbi tekinthető hitelesnek.[23]

Jelen szempontunkból azonban csak annak konstatálása látszik fontosnak, hogy a vitázó felek minden szemléletbeli különbözőségük ellenére egy valamiben egyetértettek, abban ugyanis, hogy az interkonfesszionális ellentétek gyökere mindig a „Könyvek Könyvének" különböző felfogásában, szövegének egymástól merőben eltérő értelmezésében rejlett. A nézetkülönbség alapját Pázmány részletesen kifejti, legtömörebb, összegző megfogalmazása így hangzik: „De a Sz. Írás magán, véget nem szakaszthat minden versengésben. Mert, ha a Sz. Írásnak Lajstromárúl visszavonyás támad; ha azt kérdik, Mellyik könyvek igazán Szent Írások; ha a Szent könyvek Bötűjének tisztán maradásárúl kérdés lészen: sohult ezekrűl a Szt. Írás nem mond sententziát. Ennek-felette, mikor a Szt. Írás mondásának külömböző értelme és magyarázattya támad: előnkbe nem adgya a Szt. Irás, mellyik magyarázat igaz, noha csak nem minden versengések, az Írásnak külömböző értelméből vannak. Tehát a Szt. Írást nem mondhattyuk ollyan

20 Gyurás István, *Pázmány Kalauzának latin fordítása és a wittenbergi válasz = Pázmány Péter emlékezete,* szerk. Lukács László, Szabó Ferenc, Róma, Ugo Detti, 1987, 389–397.

21 Legutóbb részletesen foglalkozott a vitairattal Hargittay Emil, *A Kalauz védelmében = Útmutató: Tanulmányok Pázmány Péter* Kalauz*áról*, szerk. Maczák Ibolya, Bp., MTA–PPKE, 2016, 45–60.

22 *Kalauz,* 330.

23 *Uo.,* 345.

Bírónak, melly minden visszavonyásban bizonyos szententziát ád".[24] Az önmagát értelmező–magyarázó–minősítő írás fogalmát tehát ez a nézet tagadja, ezzel áll szemben a tudós értelmezői közösség illetékességének hangoztatása. Ez a közösség pedig a Szent Péter óta fennálló successio értelmében a pápa vezetése alatt álló teológusok zsinati gyülekezete, senki másnak nincs jogosultsága a bibliamagyarázat ügyében.

Pázmány maga is utal arra, hogy nagy szintézisét az első kiadáshoz képest jelentősen kibővítette, egyes helyeket alaposabban megmagyarázott és sajnálkozik, hogy Balduinus nem a kiegészített szövegváltozatot láthatta. Köztudott, hogy sajnos a Thurzó Imréék által készíttetett latin fordítás szövegét nem ismerjük, tudomásunk szerint a kézirat jelenlegi megléte is kérdéses, így elég nehéz az egyébként színvonalas – viszonylag mérsékelten személyeskedő – kontroverzia részleteiről képet alkotnunk. Ehelyett ezúttal célszerűbbnek látszik, hogy Pázmány felfogásának végső változatáról foglaljuk össze a legjellemzőbb ismérveket.

„Szentírás igaz értelme"

Legmarkánsabban és legteljesebben ugyanis a *Kalauz* VII. könyve – ennek a kibővített 1637-es kiadását vesszük alapul – fejti ki a szerző véleményét a katolikus bibliai hermeneutikáról,[25] maga Pázmány hangsúlyozza, hogy már korábban két helyen is foglalkozott ugyan a témával, „de it lévén tulajdon helye", ezért itt kell bővebben tárgyalni. Ennek megfelelően számunkra is egyértelmű, hogy ebben a szövegrészben vegyük górcső alá az értelmezési hagyomány, ill. az újrafogalmazott argumentáció, azaz tradíció és reinterpretáció működését. Miként korábbi hitvitáiban, itt is él Pázmány mind a retorikai praeceptumok normáival, mind az auctoritások tekintélyére hivatkozásokkal, de még (mint látni fogjuk) a kommunikációs gyakorlatban legalizált tények és szokások hangoztatásával, a napi életből vett analógiák érvként történő alkalmazásával (usus, cosuetudo) is.[26]

Az alapkérdést logikus módon már a cím megfogalmazza: „Honnan kell venni a Sz. Írás igaz értelmét és a vetekedések magva szakasztását?" A bevezetésnek a vitézihadi életből vett metaforikája – a pázmányi szövegszerkesztési elveknek megfelelően – előlegezi a követendő stratégiát: „A Vitéz Fejedelem, kinek bölcsesége vagyon a had-viselésben, elsőben martalékot, és csatát rendel: annak-utánna a Tábor terheit és félelmes Sákmányosit félreszállítván, az ütközetre bátorságos Vitézekből Dandárt és derék Sereget rendel, mellyeken az egész viadalnak szerencséje meg-fordullyon. Én is a mostan-országló és Lelkek rablásával mindent bé-futó Újságok ellen viaskodni akarván, nem csak a derék Sz. Írásból (melyhez úgy támaszkodunk, mint erős, győzhetetlen

24 Pázmány Péter *Összes munkái,* V, s. a. r. Kiss János, Bp., Királyi Magyar Tudományegyetem Hittudományi Kara, 1900, 658.

25 *Kalauz*, 596–648.

26 Kecskeméti Gábor, *„A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás": A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján,* Bp., Universitas, 2007 (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok), 23–24.

aczél-falhoz), rendeltem erős Bajnakokat és Dandárokat: de a Martinista és Calvinista tanítók lézzengő tanításiból-is sok Csatákat bocsátottam ez Irásomnak Harmadik, Negyedik, Ötödik könyvében: mellyekkel [...] földhöz verteknek mutattam a mostan szakadozott viszálkodásokat".[27]

Szellemi küzdőtérnek tekinti tehát Pázmány az írásértelmezést, amelynek most – szerinte – „dandárjára jutottunk és a Farkas-szájú Tanítóknak minden rongyos patvarokat csak ezekkel az Álló-seregekkel is lecsöpülhettyük". A bevezető helyzetképet követően a tárgyalás hét részben fejti ki a katolikus álláspontot, a részek mindegyike még további alfejezetekre osztva, szigorúan logikus rendben sorakoztatja fel érveit.

Az I. rész érthető módon az írásértelmezés módszertani kérdését veti fel: „Vagyon-e bizonyos mód a Sz. Írás igaz értelmének ismerésében?" Ugyanis számára evidencia, hogy a keresztény hit alapjáról van szó, ezért „a Szentírást Próbakő, Igazító Sineg és szegeletes mérték-gyanánt kel vennünk", de a benne való eligazodáshoz „jó ágyat kell vetni", a szövegértelmezés elveit tisztázni kell. Ha ugyanis akárki „Isten szavát ki egyki másfelé tekeri", akkor minden eretnekség is „kikalapálható" a textusból. A bizonyság eszerint csakis magának az Istennek a szava lehet, ő pedig megígérte, hogy „a Szentlélek az Anyaszentegyháztól el nem távozik", tehát az egyetemes ecclesia az a „kőszál", az az „igyenes oszlop", amelyen a bibliamagyarázat nyugodhat. Ezt ószövetségi előképpel is bizonyítja (Móz 5, 17,8): „Judicabunt judicii veritatem, igaz ítéletet tesznek a Papok" minden vitás ügyben, mert Isten őket tette meg bírákká.

Illusztrálva a trienti Vulgata-értelmezéshez való kötődését, szinte minden deuterokanonikus könyvre (Tóbiás, Judit, Liber Maccabeorum I–II, Sapientia, Ecclesiasticus, Báruk) találunk hivatkozást a margón, így a szövegkorpusz hitelességét illetően is szemben áll a lutheri felfogással.

A II. rész az ellenkezők, az újítók érveit veszi sorra. Abból indul ki, hogy az írásértelmezést nem lehet a „tudatlan községre" bízni, erudíció és útmutatás kell az autentikus magyarázathoz. A Biblia igéinek egyéni értelmezése szerinte csak ellentéteket szül még az azonos konfessziókon lévők között is, erre két példát említ.

Elsőként utal Luther és Andreas Bodenstein Karlstadt képvitájára, amely annak kapcsán robbant ki, hogy „a Képeket Vitembergában öszveronták és hamuvá tevék". Mint tudjuk, ezt Luther több írásában is kifogásolta, s a reformációnak „végzetesen eltorzult ikonoklaszta lelkületével szemben védelmébe vette a képek a hit számára is építő egészséges használatát".[28] Professzortársa viszont egy könyvet adott ki a Bildersturm szükségességéről (*Von Abtuhung der Bylder,* Wittenberg, 1522), mint ismeretes, a két vezető reformátornak ez az ellentéte nagy hullámokat kavart a kor közvéleményében, a lutheránus táboron belül is megoszlottak a vélemények, majd pedig egész Közép- és Nyugat-Európán végigsöpört a képrombolási törekvés, bár az egyes régiókban egymástól igencsak különböző mértékben és különböző indoklásokkal mutatkozott meg.[29]

27 *Kalauz,* 596.

28 Fabiny Tibor, *A „katolikus Luther" = Fejezetek a kora modern esztétikai gondolkodás történetéből...*, *i. m.,* 37–61, itt: 49–58.

29 Erich Hertzsch, *Luther und Karlstadt = Luther in Thüringen: Gabe der Thüringer Kirche an das Thüringer Volk,* bearb. von Reinhold Jauernig, Berlin, 1952, 87–107; Jörg Jochen Berns, *Die Macht der äusseren und*

Végső soron a képek és szentek tisztelete is a szentírás magyarázatának különbségeire vezethető vissza.

Pázmány másik példája a váradi református egyházon belüli botrány, Újfalvi Imre esete, „kit csaknem agyon vertek, hogy ki merte fakasztani ami gyomrát marta".[30] A püspöki hatalom visszaéléseit, Hodászi Lukács ortodox felfogását éles kritikával illető esperes-prédikátor közismert üldöztetése kézenfekvő illusztrációja itt annak, hogy az újítások, az egyetemes és hagyományos értelmezéstől való eltérések csak meghasonláshoz, zűrzavarhoz vezetnek. Pázmány sem itt, sem másutt nem hagyta kihasználatlanul a hitújítás felekezetközi és az egyes protestáns felekezeteken belüli ellentéteinek, írásértelmezésbeli különbözőségeiknek kipellengérezését.

Vitapartnerei vélekedését végül három pontban összegzi: „Három Utat és módot mutatnak a Pártosok, mellyen mongyák, hogy megismérhetni a Sz. Írás igaz értelmét: I. A Sz. Írásnak nyilvánvaló fényességét, II. A Szent Léleknek belső tanítását, III. A Sz. Írás Bötűjének szorgalmatos visgálását".[31] Mint a legtöbb esetben, úgy itt is előbb Luther, majd Kálvin idevágó szavait idézi, s a lapszélen hivatkozza a locust.

Az első esetben arra utal, hogy mindkét reformátor a Bibliát eleve érthetőnek tartja, amelynek „nyilvánvaló fényességében" nincs semmi *obscuritas*, mindenki számára világos lehet a tanítása. Ehhez hozzáteszi: „Luther, minek-utánna azt írta volna, hogy a Sz. Írás igen Világos, ezt veti utána: *De tota Scriptura dico: Nullam ejus partem volo obscuram dici.* És ismét: *Scriptura ipsa per se est facillima, apertissima, sui ipsius interpres*". (Luth. Lib. De Servo Arbitrio). Ebből pedig az a következtetés, hogy „Minnyájan értyük az egész Sz. Írást". Majd ehhez hozzáteszi: „Calvinus sem különbet tanít", bizonyítékként pedig idézete: „Non obscuriorem veritatis suae SENSUM ultro Scriptura prae se fert, quam coloris sui, res albae et nigrae, saporis, suaves et amarae (Calv. Li. I. c.7, n. 2)". Az idézet az *Institutio* jelzett helyén pontosan ott is van,[32] ez Pázmány értelmezésében ugyancsak azt sugallja, hogy a Bibliában Kálvin szerint nincs homályosság, könnyen érthető. Egy másik, hosszabb idézetből szintén nagy betűvel emeli ki a bizonyító szavakat („PERSPICUE enarravit", Calv. Lib. 4. c. 10. n. 30.). Elsődlegesen azonban Luther-

---

der inneren Bilder: Momente des innerprotestantischen Bilderstreits während der Reformation = Begrifflichkeit und Bildlichkeit der Reformation, hg. Italo Michele Battafarano, Bern usw, Peter Lang, 1992 (IRIS, 5), 12–15; Thomas Kaufmann, *Die Bilderfrage im frühneuzeitlichen Luthertum = Macht und Ohnmacht der Bilder: Reformatorischer Bildersturm im Kontext der europäischen Geschichte,* hg. Peter Blickle, André Holenstein, Heinrich R. Schmidt, Franz-Joseph Sladeczek, München, De Gruyter Oldenbourg, 2002, 407–454.

30 *Kalauz,* 602; az Újfalvi-konfliktusról vö. Keserű Bálint, *Újfalvi Imre és a magyar későreneszánsz,* Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 8(1968), 3–16; Uő, *Újfalvi Imre és az európai „későhumanista ellenzék", uo.,* 9(1969), 3–44.

31 *Kalauz,* 603.

32 *Institutio christianae religionis [...] Joanne Calvino authore,* Genevae, 1559, 14. Ez Szenci Molnár fordításában: „Mert az Szent Irás ö magában nem kevésbé hozza véle, az Isteni Igasságnac megizlelését, és megérzését, mint az fejér és fekete, és édes és savanyo dolog, az ő szinet és ízét hogy vélle hozza, és ö maga megmutattya". *Az keresztyéni religióra es igaz hitre való tanitas: mellyet deákul írt Calvinus Janos [...] magyar nyelvre forditott Molnár Albert,* Hanovia, 1624; RMNy 1308. Hasonmás kiadását s. a. r. P. Vásárhelyi Judit, Szabó András, Bp., Balassi, 2009, I/VII/2.

re irányul a kritika, a helvét reformátorokat többnyire őt követően említi meg, mintegy ezzel is jelezve az újító interpretációk folyamatos újratermelődését, végső soron a heterodoxia korlátlan burjánzásának veszélyét.

Mérlegelve most ezt a pázmányi véleményt, egyrészt azt láthatjuk, hogy leegyszerűsítve foglalja össze a wittenbergi reformátor álláspontját, nem számol annak hermeneutikai elveivel, fordítástechnikai szemléletével és érvrendszerével, amelynek csak végeredményével száll szembe. Mint ismeretes, Luther a németre fordítás nehézségeivel, dilemmáival küzdve alakította ki szövegértelmezési eljárásait, a sugalmazott szöveg normativitása és az anyanyelvi átültetés értelmezhetősége között kísérelt meg közbülső utat találni.[33] A bibliai konkordanciák egymásra vonatkoztatása révén szűrte le azt a tapasztalatot, hogy ez (sőt csakis ez) segít a megfelelő értelem megtalálásában, így magyarázhatja a szöveg önmagát. Pázmány nézőpontja azonban egészen más volt: a lutheri eljárásban rejlő szubjektivitást nem látta összeegyeztethetőnek az egységes írásmagyarázatnak az egyházi intézményrendszer működtetését lehetségessé tevő elvével, kritikája nem a textológia oldaláról szólt, hanem az egyházkormányzat konciliarista nézőpontjából fogalmazódott meg. Luthernek az egyéni szóművészeti/fordítástechnikai invencióival szemben a katolikus fél szerint a közösségi álláspontnak, az egységes elfogadottság normativitásának kell érvényesülnie az írásértelmezésben, csak ez biztosíthatja a kereszténység intézményi fenntarthatóságát. A nézőpontok ilyetén különbözősége azonban semmiképp nem is tehette lehetővé az álláspontok közelítését.

Még egy további, ezúttal nyelvszemléleti különbözőséget is regisztrálhatunk a vitázó felek között. Luther a bibliafordításhoz a köznyelvi beszéd szokásrendjét tartotta követendőnek, azt a nyelvet, amelyet a piacon is beszélnek az emberek. A katolikus fél ellenben azt a nyelvi szokásrendet *(consuetudo loquendi/sermonis, ius consuetudinis)* tartotta követendőnek, amelyet másfél évezrede használt az egyház, ezt hozta magával az a szóbeli tradíció, amelyet azonban a *sola Scriptura* elv kategorikusan felülírt. Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatjuk: a lutheri szinkronikus nyelvszemlélet került itt szembe a katolikus fél diakrónikus elvével, az egyházi nyelvhasználat történeti mélységére hivatkozó állásfoglalásával.

A második pontban megjelölt pázmányi kritika csupán folytatja a már eddig elhangzott érvelést. Itt azonban már Kálvin-idézetekkel bizonygatja, hogy a reformátorok „azt mongyák, hogy a Szent Léleknek belső oktatása bé-pecsétli az igaz hitet és mind az igaz tudománynak a megítélésére, mind a Sz. Írás igaz értelmére, csalatkozhatatlanul vezérli az igaz embert".[34] Már pedig a Szentlélek „belső tanítása" nem

33 Minderről bőséges német szakirodalom szól, az egyik alapmű: Albrecht Beutel, *In dem Anfang war das Wort: Studien zu Luthers Sprachverständnis,* Tübingen, Mohr Siebeck, 1991. Ezt hasznosító, alapos kifejtése a témának: Oláh Szabolcs, *„És amaz ige testté lőtt" (Jn 1,14): A külső szó médiuma Luther hermeneutikájában = A hermeneutika vonzásában: Kulcsár Szabó Ernő 60. születésnapjára,* szerk. Bónus Tibor, Eisemann György, Lőrincz Csongor, Szirák Péter, Bp., Ráció, 2010, 57–72. Újabb mértékadó összefoglalás Luther nyelvteremtő hatásáról: Werner Besch, *Luther und die deutsche Sprache: 500 Jahre deutsche Sprachgeschichte im Lichte der neueren Forschung,* Berlin, Erich-Schmidt-Verlag, 2014, 1–181.

34 *Kalauz,* 603.

vezethet senkit tévútra, tehát az Írás önmagát igaz úton tartja *(sui ipsius interpres).*[35] Erről azonban Pázmány ismét csak úgy vélekedik, hogy önkényes interpretációkhoz vezet, ahhoz, hogy „ki-ki mind a maga tetczésén járhasson, és senki magyarázattyához ne kötelezhessék".[36]

Ezt a Szentlélektől történő értelemvezérlést viszont Pázmány szerint már a harmadik állítás is cáfolja, amely azt mondja ki, hogy mégiscsak belátja „az elszakadt nyáj" is a magyarázat szükségességét, azt, hogy „meg kell a Deák, Sidó, Görög bötű tulajdonságát, erejét és jegyzését vizsgálni", mert „az Írásnak igazi értelme nem röpül, mint sült galamb, szájunkba". Egyetértőleg mondja, hogy a hiteles írásértelmezőnek „fáradhatatlan tanúsággal eszébe kell venni a Sz. Írás szava járását, Frásesét, stylusát: Egy helyt másikkal egy-más-mellé kell venni, hogy a világosb mondából ki-tessék értelme a homályos igének: Jól meg kell tekinteni, Antecedentia et Consequentia, az elől-járó és következő mondásokat". Nem más ez, mint a kontextus fontosságának hangoztatása, a csupán grammatikára, betű szerinti értelmezésre alapozott fordítás hibáztatása. És itt már Pázmány nemcsak egyházatyákra, hanem a mostani, azaz közel kortárs prédikátorokra, köztük Guilelmus Vithakerus (William Withaker) álláspontjára hivatkozik, amely szintén a tudós magyarázatot hangsúlyozta. Míg ezzel az utóbbi érvvel Pázmány egyetért, az előző kettővel nem, azoknak cáfolatát a következőkben adja elő.

„Homályosság" és „igaz értelem"

Az írásértelmező hetedik könyvnek a III. része a legterjedelmesebb, mondhatni ez az egész hermeneutikai fejtegetésnek a magva. A Szentírás szövegének ún. „homályosságát" vizsgálja itt a szerző, azt, hogy miért is „a maga fényességével ki nem mutatja igaz értelmét" Isten szava. A fő okát ennek a „dolgok mélységében" és a „szólásnak mivoltában" jelöli meg, ez okozza a „nehéz értelmet". Arisztotelész metafizikájából vett idézettel indul a fejtegetés, eszerint „az isteni dolgok értéséhez olyan a mi okosságunk és értelmünk, mint a Bagoly, Púpenevér vagy denevér szeme a fényes Napvilág sugárihoz".[37] Miként a matematikai szakkifejezéseket is érthetjük ugyan grammatikailag, de valódi jelentésüket nem tudjuk felfogni, így ez a helyzet a Bibliával is. Az elvont fogalmak (Szentháromság, feltámadás, megtestesülés, átlényegülés, „sacramentomok" ereje, örök boldogság) csupán nyelvtanilag nem adhatók vissza, ezek a kereszténység „fondamentomai", s ésszel nem érthetők meg, ezeknél „fogva kell okosságunkat tartanunk", csak el kell hinnünk.[38] A kérdés viszont az, hogy a hitet mi szabja meg, ki vagy mi jelöli ki annak határait, szavaink jelentését honnan vehetjük. Ugyanis – érvel tovább Pázmány – „a mi szónkat nem csak egy értelemben szokták venni", mert az ige „néha tulajdon erejében hagyatik, néha idegen értelemre fordíttatik". „Vel proprie, vel figurate" értendők. Akárcsak az Újszövet-

35 Walter Mostert, *Az önmagát magyarázó Szentírás: Luther hermeneutikájáról,* Bp. 1996 (Hermeneutikai Füzetek, 9).

36 *Kalauz,* 604.

37 *Uo.,* 605.

38 *Uo.,* 606.

ség-fordító Sylvester János jól ismert fejtegetéseit hallanánk. A szavak használatának az úzusára, *szokására* (consvetudo) utal tehát itt a szöveg, a retorikai érvek mellett az ilyen eljárások is helyet kapnak a hitviták korának kommunikációs stratégiái között.[39]

A metaforikus értelmezésre Pázmány a legvitatottabb bibliai locust idézi fel: „Ez az én testem" – s ez a kijelentés nem véletlenül osztja meg a protestáns teológusok csoportjait, így „ezer versengésnek bányája" lesz. Annak eldöntése, hogy egy szó figurative értendő-e vagy nem, semmiképp nem bízható egyéni ízlésekre – hangzik végül a fejtegetés konklúziója. Az Ágoston óta elfogadott négyszeres írásértelmezésen alapul itt az érvelés: a grammatikai, allegorikus, anagogikus és tropologikus magyarázatok számonkérése, aminek magasabb szintjeit csak felkent szakértelem biztosíthatja.

Ezt követően 38 bibliai locus felsorolása következik példaként arra, hogy a Szentírás szövegében ellentmondások, „színes ellenkedések" vannak.[40] Mindjárt az első pont szerint Mózes és Szent István elbeszélése azt állítja, hogy „Izrael fiai Egyiptomban négyszáz esztendeig voltak" (Gen. 15,13 és Act. 7,6), másutt viszont ugyancsak Mózes, valamint Szent Pál is azt mondja, hogy ez 430 esztendeig tartott (Exod. 12,40 és Galat. 3,17). Az ilyen számszerű eltérések szembesítése alkotja a felsorolt ellentmondások egyik csoportját. A másik típust képviseli többek között a 34. pont. Eszerint Mózes azt írja, „hogy Isten minden jót teremtett (Ter.1,31)", viszont Izaiás mondása: „Isten teremti a gonoszt (Iz. 45,7.)". Pázmány feloldása: „A világi csapások Istentől vannak, nem a bűnök". Azaz: itt a *gonoszság* fogalmának többféle jelentésére hívja fel a figyelmet, s korántsem mindegy, hogy a szöveg olvasója/értelmezője (horribile dictu: fordítója) az egyes kontextusokban melyik jelentést alkalmazza.

Az ilyen típusú árnyalt megkülönböztetések, fogalmi tisztázások jellemzik az egész példatárat. A bőséges felsorolás után logikus a következtetés, mely szerint az ellentmondások feloldhatók, megmagyarázhatók, de csakis tudós teológusok megközelítésével. Aki csak „jövevény a Szentírásban", aki „deáktalan paraszt ember", az nyilván nem értheti meg annak metaforikus jelentését, az eredeti biblikus nyelvek szavaiban hordozott és azokból fakadó többértelműségét, nem lehet tehát az ige olyan világos, „verőfényes", magától értetődő, miként azt Luther, Kálvin, Béza, Aegidius Hunnius és társaik állítják, nem magyarázhatja önmagát a szöveg. Retorikus felsorolás, érzékletes hasonlatsor zárja végül az érvelést: az Isten igéjének jelentése úgy van elrejtve, miként az igazgyöngy a tenger fenekén, az arany és ezüst a „földnek mély gyomrában" avagy titkos tanácsaink „meghitt belső barátainknál". S hogy miért ez az elrejtés? Mert „Isten a Mennyei kincset és drága gyöngyöt nem vetette a Sertés-marhák válújába, hanem elrejtette az Igéknek szekrényébe, hogy aki ehhez akar jutni, keresse és kérje, megtalálván pedig nagyra böcsülje".[41] Nem nyilvánvaló tehát az isteni szó, nem egyszerű az értelme, a hit mellé autentikus magyarázat kívántatik.

A IV. rész már jóval rövidebb, inkább gyakorlati tanácsokat ad a hitmagyarázatban bizonytalankodóknak. „Nem tiltyuk az együgyű Híveket – mondja Pázmány – hogy ők

39 Kecskeméti, *i. m.*, 24.
40 *Kalauz*, 607–610.
41 *Uo.*, 616.

is az ő módgyok szerént, ítéletet ne tegyenek a Hit dolgairúl", azonban a homályos, nehezen érthető bibliai helyek értelmezésében, a „Hitben támadot egyenetlenségek" megítélésében a tudós teológusok és az „Istentől építtetett Anyaszentegyház" álláspontját kell elfogadniuk, mert az utóbbi nem járt és nem járhat téves úton.

Az V. rész a Biblia fordításáról, a héber, görög és latin nyelv közötti átültetés nehézségeiről értekezik. Említi a héber központozás hiányából fakadó értelmezési bizonytalanságokat, amelyeket a legjelesebb nyelvtudósok, grammatikusok sem tudnak áthidalni. Kérdése: honnan tudhatja a közönséges hívő, hogy melyik protestáns hermeneuta tud jobban „sidóul és görögül"? Ha az újabban támadt grammatikusok különböző módon fordítják a bibliai helyeket, honnan tudható, melyiküké az autentikus változat? Konklúzió: mivel egy-egy magános fordító megoldása esetleges lehet, ezért érdemes az egész keresztény közösség, az Anyaszentegyház által elfogadott Hieronymus-féle szöveget tekinteni hitelesnek, ez nem egyedi, hanem kollektív döntés, aminél jobb nem kínálkozik.

A VI. rész címe: *A Szentírás értelmét az Anyaszentegyháztúl kell venni,* s ennek bizonyítását éppen Szent Pál centrális tanításából vett idézettel indítja: „Prophetiam secundum analogiam Fidei" (Róm 12, 6), azaz „a Sz, Írás titkait a bévett és megerősödött Hitnek folyása szerint kell érteni". A két jelző már betoldás a latinhoz képest, értelmezés kérdése, Pázmány szerint a közösség által elfogadott hitről van szó, vitapartnerei ezt nem értik bele a szövegbe. Az üdvözülés tehát a hitből fakad (ebben még nincs különbség), azonban a vitatott kérés éppen az, hogy valójában mi a hit alapja. E fejtegetés szerint pedig ez nem lehet más, mint a „bévett és megerősödött", azaz tradicionális eklézsiai álláspont, a textusnak ugyanis (modern szóhasználattal) ún. értelmezői közösségre van szüksége, enélkül az írás csupán holt betű, test lélek nélkül. A mérce és „szegeletkő" tehát a katolikus egyház papjainak tudós közössége, amely az autentikus értelmet, a kanonizált változatot tudja meghatározni és közvetíteni. A továbbiakban ez a rész ennek a tételnek újabb argumentumokkal történő bizonygatása.

„Az ecclesia ítélőbíró"

Végül a VII. rész központi tétele, hogy a hitről folyó perlekedésekben kell lennie olyan normának, zsinórmértéknek, „szabott Törvénynek", mely eligazít a viszályokban. Ez magától értetődően az „Isten szava", amely „akár írva, akár Traditio által adassék a Hivek eleibe".[42] A páli levelet idézi ehhez: „Fides ex auditu, auditus autem per verbum Dei" (Róm 10, 17). A protestánsok által is gyakran citált mondatnak azonban a második tagján van Pázmány hangsúlya: értelmezése szerint a hagyomány által hitelesített isteni szó meghallására utal itt Szent Pál.

A továbbiakban elmozdulás mutatkozik az eddigi érvelésekhez képest, legalább is a megszólaltatott forrásokat illetően. Mindeddig a lapszéli hivatkozások a bibliai citátumok mellett főként az egyházatyáktól származtak, első helyen Augustinus – mögötte Tertullianus és Ireneus – nevével igyekezvén a közösen elismert tekintélyekre alapozni, mint

42 *Uo.,* 636.

tudjuk, a Trienti Zsinat is a legfontosabb kérdésekben (az eredendő bűn és a megigazulás dogmájában) alapvetően augustinusi szellemben foglalt állást.[43] Most viszont az egész értekezés záróakkordjához érkezve változás történik a hivatkozásokban: megjelennek az utalások a kortárs katolikus teológusokra, Bellarmino, Stapleton, az ingolstadti jezsuita professzorok: Jacob Gretser és Gregorius de Valentia, valamint más poszttridentinus írásértelmezők citálása tűnik fel. Köztük van a 16. század legjelesebb kánonjogásza, a ferences Alfonso de Castro (1495–1558), a salamancai későskolasztika képviselője, aki V. Károlynak és II. Fülöpnek is tanácsadója volt eretnekségügyben. A spanyol professzor az erről szóló könyvében (*Adversus omnes haereses libri XIV,* Paris 1534, Antwerpen 1556) betűrend szerint négyszázféle eretnekséget sorolt fel, ezek büntetési eljárásait dolgozta ki részletesen, amiért kortársaitól elnyerte a „büntetőjog atyja" titulust.[44] Ennek a műnek a zsinatok hatáskörét tárgyaló 8. caputjára történő utalást találunk a lapszélen.

Minthogy Pázmány érvelése főleg a zsinatok által kanonizált álláspontok, dekrétumok elfogadása mellett szól, az exegetikai kérdésekben az Ecclesia perdöntő szerepét kell indokolnia, így a konciliarizmus szószólóit szólaltatja meg a lapszéli hivatkozásokban. Ez logikusan következik abból a korábbi álláspontjából, mely szerint egy személy – legyen az Luther, Kálvin vagy bármely tudós teológus – tévedhet, már pedig ha ez így van, akkor a pápai infallibilitás sem állhatja meg a helyét. Új forrásként idézi Jacobus Almainus (1480–1515) nagy tekintélyű párizsi teológus művét, aki már Luther fellépése előtt hirdette, hogy: „Ecclesia Universalis errare non potest in Fide, nec Concilia Generalia. Romanus Pontifex errare potest".[45]

Jól ismert tény, hogy a középkor kései századaiban heves viták folytak a zsinatok szerepéről, hatáskörükről, a pápai hatalomhoz történő viszonyukról.[46] A pápai kúria középkori monarchizmusával szemben a reformokra hajló (főként a párizsi egyetemen működő) teológusok a püspökök gyülekezetében, az egyetemes zsinatokban látták az egyház „fejében és tagjaiban" történő megújításának lehetőségét.[47] Noha a legfőbb hatalom gyakorlásáról a 15. század folyamán a konciliarizmus álláspontja került előtérbe, ez mégsem jelentette azt, hogy egyes teológiai kérdésekben is egyértelmű katolikus álláspont alakult volna ki. Közismert a ferences-domonkos ellentét, de még a domonkos renden belül is élénk viták zajlottak, ezt több esetben vizsgálta már a szakirodalom.[48]

43 Mathijs Lamberigts, *Augustine and Augustinianism at Trent = Das Konzil von Trient und die katholische Konfessionskultur (1563–2013),* hg. Peter Walter, Günther Wassilowsky, Münster, Aschendorff, 2016, 141–166 (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, 163).

44 Harald Maihold, *Systematiker der Häresien – Erinnerung an Alphonso de Castro (1492–1558),* Zeitschrift für Rechtsgeschichte, Kan. Abt. 118 (2001), 523; Daniela Müller, *Ketzerei und Ketzerbestrafung im Werk des Alfonso de Castro = Die Ordnung der Praxis. Neue Studien zur Spanischen Spät-Scholastik*, Hgg. Frank Grunert und Kurt Seelmann, Tübingen, 2001, 333–338.

45 *Kalauz,* 645.

46 Francis Christopher Oakley, *The Absolute and Ordained Power of God in Sixteenth- and Seventeenth-Century Theology,* Journal of the History of Ideas, Vol. 59, 1998, 437–461; Uő., *The Conciliarist Tradition: Constitutionalism in the Catholic Church 1300–1870*, Oxford UP, 2003.

47 *Handbuch der Kirchengeschichte,* hg. Hubert Jedin, II, Freiburg–Basel–Wien, 1985, 514.

48 Ulrich Horst, *Zwischen Konziliarismus und Reformation: Studien zur Ekklesiologie im Dominikanerorden,* Rom, Istituto Storico Domenicano, 1985 (Dissertationes Historicae, 22), 127–162.

Azt természetesen Pázmány is említi, hogy a *pápa versus zsinat* elsőbbségi vitában „a katolikusok között is kérdés vagyon", de ezt a belső vitát most nem látja indokoltnak itt tárgyalni. Annyit vél megemlítendőnek, hogy a pápai tévedhetetlenség elve nem hitágazati kérdés, nem dogma, nem alapeleme a katolikus hitnek, az erről folyó eszmecserét a római egyház csak „elszenvedte" *(toleravit).* Merészségnek nevezi ugyan, de megemlíti, hogy a katolikus doktorok közül is sokan vallják: „a római Pápa magán, Közönséges Gyülekezet nélkül, megeshetik és hamissat taníthat".[49] Az írásértelmezésben tehát nem a pápával, hanem az Ecclesiával, s a conciliumi állásponttal kell számolni, ez a legfőbb bíró, a mérték, az „Ítélő-mester", ez által „Isten itt evilágon a Tudományból támadott egyenetlenségekről Törvényt tészen". Magyarázata szerint az Ecclesia „meghallgathatja, megvizsgálhatja a peresek szavait és tanúbizonyságait", azonban a döntés joga csakis az övé lehet. Ez pedig – tehetjük hozzá – köztudottan alapvető különbség a protestáns állásponthoz képest, minthogy Luther a páli levelek (főként Róm 3, 28) alapján fejtette ki a *sola Scriptura* elvét, amely szerint az Írás fölött semmilyen hatalom nem hozhat ítéletet, mivel azok Isten szavai. A katolikus fél kérdése viszont éppen az: ki és miképp határozhatja meg, hogy a Biblia mely részei és mely interpretációi minősülnek hitelesen Isten szavainak.

A pázmányi állásfoglalás nem hárítja el tehát a vitát, azonban döntőbíró megjelölését tartja fontosnak, e nélkül nincs támpont, nincs határa az újabb és újabb írásértelmezések felbukkanásának, az innovációnak (ami viszont a vitapartner szerint csupán az eredetihez való visszatérés). Nem maga a nézetkülönbség – ami mind a protestáns felekezetek, mind a Róma-hű teológusok között is fellelhető – az eretnekség, hanem a döntésre jogosult institució elismerésének a tagadása. Végeredményben tehát Pázmány szerint hermeneutikai viták az Írás homályosságából, mélységéből fakadóan érthető módon eddig is voltak, most is keletkeznek, s a jövőben is lesznek, ha azonban nincsen, aki végső szót mondjon ki bennük, nincs aki az interpretáció kereteit, szabályait meghatározza, akkor áttekinthetetlenné, kaotikussá válik a keresztény hit, s szétesik a Biblia tanításán, szövegének értelmezésén alapuló egyház.

Az így kialakított álláspontot ezután a szerző nyolc pontba rendezett érveléssel erősíti meg. Szent Páltól Izaiásig terjed az idézett bibliai locusok terjedelmes sora, bizonyítandó, hogy az Ecclesia hívatott kimondani az utolsó szentenciát, mert „aki ennek ítéletin meg nem áll, Pogánynak tartsuk". Maga a Biblia nem lehet a legfelsőbb döntőbíró (Supremus Judex) a saját értelmezésében, a peres feleken felül és kívül állónak kell lennie annak, aki „végezést teszen" az igazi értelemről, az pedig csak a tudós teológusok közössége lehet. Befejezésül Pázmány azt hangsúlyozza, hogy a Biblia csak az ő „igaz értelmében Isten szava". Az egyénileg magyarázott Szentírás nem az igaz értelmet adja vissza, így az „elszakadozott Pártosoknál" csak „a magok tulajdon elméjének fejtegetése és magyarázata" lehet. Mivel a szöveg sokféle olvasata került forgalomba, így az önmagának nem lehet egyedül hiteles bírája. Ezzel szemben áll az Ecclesia évezredes múltja, amelyet vértanúk tanúságtételei, csodás események és szentéletű emberek történetei kísérnek, mértékadó szerepét pedig az egyházatyák tudós kommentárjai jelölték ki.

49 *Kalauz,* 645.

A protestáns vitapartner logikus érve ezzel szemben, hogy az Ecclesia – s ennek képviseletében az egyetemes zsinat – is emberekből áll, az emberek pedig természetesen tévedhetnek. Pázmány válasza: „Igaz, hogy Ember magában megcsalatkozhatik, de az Isten gondviselése, melyre ígéretivel kötelezte magát, megoltalmazza az Ecclesiát, hogy az Ördögtűl meg ne győzessék".[50] Ezt az isteni ígéretet (melyben a katolikus fél szilárdan hisz) Pázmány számos bibliai hellyel illusztrálja (Iz 54, 17; Mt 18, 17; 1Kor 5, 4), ezeknek pedig mindegyike valamilyen módon a Krisztus nevében összeállt gyülekezetnek átadott, rájuk átruházott isteni hatalomról szól, amely nem juthat tévútra.[51] A keresztények közötti belső viszályokat megítélni – a páli levél (1Kor 5,4) idézett helye alapján („In nomine Domini nostri Jesu Christi congregatis vobis, tradite hujusmodi Satanae […]. Nonne de his, qui intus sunt, vos Judicatis?") – a Krisztus nevében összegyűlt közösség *(congregatio)* jogosult, s nem egyes személyiségek véleménye. Ez egyébként a Károlyi-biblia megfelelő helyén így hangzik: „Ahol ketten vagy hárman egybegyűlnek az én nevemben, ott vagyok közöttük" (Mt 18, 20). Ez az értelmezés nyilvánvalóan néhány hívő (azaz a gyülekezet) együttesét már autentikus értelmezőnek láttatja. Pázmány ezzel szemben csakis a papok, azaz a tudós teológusok együttesét értelmezi kongregációként. Az ilyen gyülekezet (vagyis az eklézsia) hatalmáról szóló locusok, idézetekkel alátámasztott kijelentések Pázmány argumentációjának biblikus tartópilléreit jelentik.

Scriptura vagy ecclesia?

Összegzésként elmondható, hogy a *Kalauz* VII. könyve akár önálló mű is lehetne, szerkezetét tekintve kerek egész, az írásértelmezés pázmányi felfogását a skolasztikus logika és a cicerói retorika szabályai szerint fejti ki, kezdve az alapfogalmak magyarázatától a végső konklúzióig. Egyháztörténeti szempontból álláspontja konciliarista, a zsinatok szupremáciáját hangoztatja az egyéni exegézissel, az óprotestáns hermeneutikai elvekkel szemben. A hétosztatú fejtegetés első hat része többnyire a Biblia és a patrisztika szövegeiből válogatja bizonyító idézeteit, alapjában véve Augustinus-követő. Ezzel szemben az utolsó részben a poszttridentinus katolikus teológusok érveit és citátumait sorakoztatja fel, s így a tematizált kérdés kronológiáját is sugalmazza, azt illusztrálva, hogy a Bellarminus nevével fémjelzett hermeneutika nem új, hanem a legkorábbi keresztény tradícióból következik, mintegy annak folytatása, továbbgondolása, az ágostoni elvek korszerű érvényesítése. Változik a polémia iránya is. A legfőbb tekintély kérdése, a „pápa vagy zsinat" *(curia versus concilium)* vita már a kései középkorban is felmerült, az elsődleges autoritásról szóló kontroverzia nem új jelenség tehát. Most azonban ezen túl a kereszténység konfesszionális tagolódásának ténye társult az írásértelmezési polémiához, a döntőbíró kilétének kérdéséhez, az Ecclesia társadalmi pozíciója, tekintélye lett a tétje a perlekedésnek. Éppen ez utóbbinak a védelmezése

50 *Uo.*, 648.
51 *Uo.*, 646.

kínált Pázmány számára argumentumokat, a Luthertől Kálvinon át az Arius-követőkig húzódó interpretációs változatosság veszélyének hangoztatása jelenti érvelésében az egyik legsúlyosabb érvet. Fejtegetése a zsinatokban megtestesülő Ecclesia (az *una, sancta, catholica, apostolica*) által kanonizált álláspont egységesen elfogadandó igényét, kínálatát, kötelezettségét kívánja megvilágítani, indokolni és szorgalmazni. Nem csupán textológiai-filológiai kérdés most már a szövegértelmezés, miként az a humanisták *ad fontes* elvében megjelent, hanem az *Universitas Christiana* létmódjának kulcsa, az üdvösséghez vezető lehetséges út is egyben. A széttartó magyarázatok helyett a zsinati dekrétumok mentén megfogalmazott szövegértelmezések és a belőlük kibontható hittételek elfogadását és az egységes álláspont egyedül üdvözítő szerepét tekintette Pázmány a keresztény hit és az ezen alapuló egyházi intézményrendszer alapjának, a fennmaradás zálogának, s nem csupán a Róma-hű egyház, hanem a kereszténység egészének jövőjét illetően is.

FEKETE NORBERT

„a' névtelenség kárhoztatik főkép"

A szerzői névhasználat és a kritika státusza a 19. század első évtizedeinek magyar irodalmában

1. Problémafelvetés

A nyilvános kritika meghonosodása egy a 18. század közepétől az 1830-as évekig tartó folyamat eredménye, amelynek utolsó fázisa a Kritikai Lapokhoz köthető. Ezt az időszakot számos vita kísérte, amely ennek az irodalmi intézménynek a szerepét és a célját érintette. Az 1810-es évektől kezdve az 1830-as évekig a kialakuló kritikai gyakorlat mellett összegző igényű elméleti írások sora jelent meg, amelyek elsődleges célja a recenzióírás státusának tisztázása volt.[1] Ezek közül a kritikusi névhasználat kérdésére hívja fel a figyelmet a Δ áljelű szerző 1823-as *Köteleztetik é a' Recensens magát megnevezni? 's helyes é őt erre szorítani* című cikkében: „[g]yakran hallatnak már nálunk is érdeklő [a közvéleményt foglalkoztató][2] panaszok a' Recensiók és Critikák ellen, és mindannyiszor a' névtelenség kárhoztatik főkép, pedig tsak ritkán valamellyes kíméllésel".[3] A névtelenséget, amely alatt a kortársak ekkoriban egyaránt értették a pszeudo- és anonímiát,[4] a szerző jól láthatóan kulcsfontosságú problémaként érzékelte, amely – véleménye szerint – megoldást kínálhat a recenzió státuszáról szóló vitás kérdésekre.

A recenzens nevét az avatta fontos kérdéssé, hogy a folyóiratokban vagy más nyomtatványokon a kritikus a publikum vagy az ennél nagyobb jelentőséggel bíró közösség, a nemzet előtt mondta el véleményét a művekről. A kritikusok által használt nemzetfogalom alapvetően a magyarul írók és olvasók előtti nyilvánosságot jelenti.[5] A nem-

* A szerző a Miskolci Egyetem irodalomtudományi doktori iskolájának doktorjelöltje.
A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-16-3-IV kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült. A korábbi változathoz fűzött megjegyzéseket köszönöm a *Vetésforgó* vándorkonferencia 2016. tavaszi, kaposvári közönségének és Dávidházi Péternek.

1 Többek között a következők: Bajza József, *Vezérszó,* KrL, 1831/1, I–X; Berzsenyi Dániel, *A' Kritikáról. 1835.* = B. D. *Prózai munkái,* s. a. r. Fórizs Gergely, Bp., EditioPrinceps, 2011 (Berzsenyi Dániel Összes Munkái), 480–498; Döbrentei Gábor, *A' Kritikáról,* ErdMuz, 1817/8, 155–177; Füredi Vida, *A' Recensiókról,* TudGyűjt, 1818/6, 3–32; Kölcsey Ferenc, *A' kritikáról,* KrL, 1833/2, 1–40; Toldy Ferenc, *[Kritika: Magyar folyóírások],* ÉLit, 1826/1, 305–310.

2 Czuczor Gergely, Fogarasi János, *A magyar nyelv szótára,* I–VI, Pest/Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1862–1874 (a továbbiakban: CzF).

3 Δ [Prepeliczay Sámuel], *Köteleztetik é a' Recensens magát megnevezni? 's helyes é őt erre szorítani,* TudGyűjt, 1823/5, 43.

4 Onder Csaba, *A klasszika virágai: anthologia, praetexta, narratíva,* Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2003, 107–108.

5 Vö. S. Varga Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban,* Bp., Balassi, 2005, 69–81.

zet előtti beszédet a korabeli kritikusok mérhetetlenül komolyan vették. Jól mutatja ezt Bajza József példája, aki a Kölcsey Ferenc 1817-es kritikái által kiváltott országos felháborodásra hivatkozva a következőképpen utasítja vissza Toldy Ferenc azon ötletét, hogy ő legyen a tervezett Kritikai Lapok szerkesztője: „[k]i fog kezességet magára válalni, hogy ha én a Nemzet gyűlölségébe esem nem fogom szerencsémet annyira eltemetni, hogy olly sorsra jussak, mint a szegény Kölcsey mostan?"[6] Bajza szerint a nemzet határozta meg a kritika státuszát, ezért a kritikusnak szükséges gondosan megválogatnia közlésre szánt gondolatait, hiszen felelősséggel tartozik a nemzet és az igazság iránt is. Ha ezeket figyelmen kívül hagyta, akkor azzal komoly támadásoknak tehette ki magát, ami a saját jó hírét és nevét is veszélybe sodorhatta, valamint aláásható recenzensi pozícióit is. Berzsenyi Dániel az *Antirecensió*ban a jelenség másik oldalára hívja fel a figyelmet: „[a]' józan Kritikának szövétneke világít és melegít, a' sophistai hiuság' kanótza pedig perkel és vakít", vagyis a recenzió a „tisztátalan kezekben […] tsupa méreg 's alatsony gonoszságnak eszköze, melly egyeránt emészti mind a' Litteraturát, mind az embert".[7] Véleménye szerint a kritikusi gyakorlat egyaránt veszélyt jelenhetett a kritikusra, valamint a megbírált szerzőre, sőt tágabb értelemben az egész nemzeti irodalomra is.

A kritikusi névhasználat jelenségét a szakirodalom még nem tárta fel, pedig az ehhez kapcsolódó normák kitapogatása, illetve ezek korabeli alkalmazása árnyalhatja a hazai irodalomkritikai gondolkodásról alkotott képünket, és rávilágíthat a recenzió intézményesülésének folyamatára.[8] Úgy gondolom, hogy a szerzői név problémája a kritika státuszának három különböző összefüggésében jelentkezett. Egyrészt a kritikusi beszédlehetőség megteremtése kapcsán, másrészt a recenzió tanító szerepének megvalósításánál merült fel, harmadrészt a nyilvános kritika műfajainak elterjedéséhez és polgárjogra emelkedéséhez járult hozzá. Tanulmányomban azt tárom fel, hogy a névhasználat milyen lehetőséget kínált fel az említett problémák megoldására.

2. A kritikai beszédlehetőség megteremtése és a szerzői névhasználat

A beszédlehetőség megteremtése a kortársak számára nemcsak a kritikusi pozíció legitimációját jelentette, hanem a recenzens által tett kijelentések garanciáját is, így a kritikusoknak nemcsak a közösségi felhatalmazás kérdésére kellett választ adniuk, hanem biztosítaniuk kellett kijelentéseik ismeretelméleti megalapozottságát is. A kritikusi ítéletek igazságkritériumát azért tartották fontosnak, mert a recenzeálást elsődlegesen az igazság kimondásának szándéka vezette, amihez további felelősségként társult az írók tanítása.

6 Bajza József (a továbbiakban: Bajza) Toldy Ferencnek (a továbbiakban: Toldy), 1826. márc. 16. = Bajza József és Toldy Ferenc *Levelezése,* s. a. r. Oltványi Ambrus, Bp., Akadémiai, 1969 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 9), 287.

7 Berzsenyi Dániel, *Antirecensio Kölcsey' Recensiójára* = B. D. *Prózai munkái, i. m.,* 29.

8 Czifra Mariann, *„Fejedelmek védelmezték": Kazinczy önimázsformáló mechanizmusai egy protestáns katekizmus recenziós vitájának fényében,* ItK, 112(2008), 469–470.

A beszédlehetőség megragadásához előszeretettel kapcsolták a szövétnek, fáklya meggyújtásának képét. A metafora utal az igazságra és a megvilágosodásra,[9] de sokkal fontosabb az azt lángra lobbantó személy, a kritikus, aki tevékenységével hasznot hoz létre, és a hasznosság által szerzi meg a jogot a nemzet előtti beszédre. Kölcsey a Berzsenyiről szóló recenziójában a következőképpen használja a metaforát: „[h]a ezen principiummal gyújtjuk meg a' Kritika' fáklyáját, 's akarjuk a' magyar Költés' történeteit felvilágosítani: úgy találjuk, hogy nekünk Versificatoraink ugyan nagy számban, de Poétáink felette kicsinyben voltak, és vagynak".[10] Bajzánál, a *Vezérszó*ban a következőképpen jelenik meg: „meg kell gyujtanunk a' kritika' szövétnekét, hogy lássuk és láttassuk egymással az ösvényt, melly üdvezűlet' pontjához viszen. Ezek nélkűl a' romlás' ösvényéből nincs mentség, nincs szabadúlás".[11] A kritika fénykörében tehát lehetségessé válik a művekről hozott ítéletek megfogalmazása, amelynek egyértelmű ízlésorientáló szerepe van, ami egyaránt hat az olvasókra, a kritikusokra és a szerzőkre is.

Talán nem véletlen, hogy a kritikusi beszédlehetőség megteremtése élénken foglalkoztatta a korabeli gondolkodókat, aminek köszönhetően különböző elgondolások születtek a kérdés megoldására, amelyek rendszeresen összekapcsolódtak a szerzői névhasználat problematikájával. A továbbiakban ezekkel az elgondolásokkal foglalkozom, viszont ezek intézményesülését jelen tanulmányban nem tárgyalom, bár elmondható, hogy a lentebb vizsgálandó módszerek saját orgánumok létrehozásának segítségével igyekeztek elképzeléseiknek intézményi kereteket biztosítani.

2. 1. A beszédlehetőség megteremtése I. Testületi kritika

Füredi Vida[12] *A' Recensiókról* című tanulmányában elsődlegesen illő hangnemet megütő, személysértést kerülő, igazságos ítélkezést várt el a kritikusoktól. Részletesen kifejtette, hogy a nemzet még a követendőnek ítélt antik kritikusokhoz (köztük Martialishoz!) közelítő recenzensek ítéletében sem bízhat meg, annak ellenére, hogy szerinte bölcsen és igazan ítéltek, és az adott tárgyhoz értettek.[13] Még ezen kompetens személyek ítélete sem lehet teljesen helytálló, mivel az ilyen recenzenseknek is „tsak egy a' szíve, egy az elméje, és ez tsak tulajdon érzésekkel, és gondolatokkal bír a' mi még nem elég más szívek, és elmék érzeménnyeiknek, és gondolattyaiknak

9 CzF; *Szimbólumtár: Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából,* szerk. Pál József, Újvári Edit, Bp., Balassi, 1997.

10 Kölcsey Ferenc, *[Berzsenyi Dániel versei]* = K. F., *Irodalmi kritikák és esztétikai írások, I. (1808–1823),* s. a. r. Gyapay László, Bp., Universitas, 2003 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái), 53.

11 Bajza, *i. m.*, VII.

12 Az álnévvel kapcsolatban: Viszota Gyula, *Kisfaludy Sándor a recensiókról,* AkÉrt, 1907/2, 86; Czifra Mariann, *Kazinczy Ferenc és az ortológusok: Árnyak és alakok az 1810-es évek nyelvújítási mozgalmában,* Bp., Ráció, 2013 (Ligatura), 111; Vaderna Gábor, *Élet és irodalom: Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében,* Bp., Ráció, 2013 (Ligatura), 153; Hász-Fehér Katalin, *A sajtótér dominanciájának kérdése Kazinczy és Kisfaludy Sándor vitáiban: Egy kiegészítés Füredi Vida 1818-as értekezésének értelmezéséhez,* ItK, 120(2016), 419–446, itt: 420–421.

13 Füredi, *i. m.*, 9.

tökélletes elfogadására, kimerítérésre, és igaz megitélésére". Az egyéni kritikusok ítéleteinek relativitását szemléltette a *Himfy* kötetéről írt kritikákkal; a könyv ugyanis „magyarúl, németűl égig emeltetett, porig aláztatott, tűzre kárhoztattatott". Az önálló recenzensekhez hasonlóan alkalmatlannak tartotta a kritikusi beszédpozíció elfoglalására a folyóiratokat is. A szövegben „valamelly hónapos írásnak" nevezett Tudományos Gyűjtemény példáját arra használja, hogy egy ilyen, több személy kollektív munkájának tekintett lap sem lehet képes „az elmemíveknek minden részről megálló, 's javallható megitélésére", mivel a szerzők eltérő képességekkel és tudományos eredményekkel rendelkeznek, ami egy közös és igaz ítélet meghozatalához nem elegendő. A fentebb említett elképzelések kudarca nyomán arra a következtetésre jut, hogy csak „egy több jeles tagokból álló Tudós Társaságnak lehet igaz jussa az elmemíveket megitélni, és ezen tagok mind ollyanok legyenek, kik már önnön jeles elmemíveik által az egész Nemzet előtt megbizonyították, hogy ahhoz értenek, a' miről szóllani magoknak just vesznek".[14] Füredi meglehetősen nagy ismeretelméleti optimizmussal arra az álláspontra jutott, hogy az igazság kimondásának problémáját csakis egy mindenki által elfogadottnak remélt tudós testület küszöbölheti ki. Ez a társaság olyan érdemes, felkészült személyekből állt volna fel, akik műveikkel már azelőtt komoly szakmai tekintélyt szereztek, mielőtt egyáltalán bírálathoz fogtak volna. Csak egy ilyen tagokból álló intézményt tartott alkalmasnak a több szempontot egyesítő, közös(ségi) álláspontot képviselő ítélet meghozatalára.[15]

2. 1. 1. Füredi Vida tudós társasága: a kritika nemzeti tétje és a szerzői név kérdése

Füredi fentebb idézett megjegyzése, hogy csak azok lehetnek a jövőbeli testület tagjai, akik megfelelő minőségű műveikkel már bizonyították a nemzet előtt rátermettségüket, fontos állítás, és lényeges névhasználati kötődései vannak. Bár a kijelentés explicit módon nem tartalmazza, de magától értetődőnek tűnik, hogy a tudós társaság tagjai egytől-egyig olyan személyek legyenek, akik saját névvel ellátva már a nemzet színe elé bocsátották munkáikat. A kitűnő művek a hozzáértést, míg az onimikus névhasználat az ismertséget garantálhatta, ami így együtt lehetővé tette a beszédpozíció elfoglalását. Füredi szerint az ezeket az elgondolásokat figyelembe vevő, saját nevét vállaló tudós testület a tagok véleményeinek egyesítésével lehetővé teheti az elfogulatlanságot, legyőzve ezzel az igazság kimondásának egyik legfőbb akadályát. Szerinte ugyanis csak egy ilyen testület garantálhatja, hogy az írói közösség ne váljon megosztottá

14 *Uo.,* 10–11, 21–22.

15 Hász-Fehér Katalin, *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében: Fáy András irodalomtörténeti helye,* Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2000 (Csokonai Könyvtár, 21), 46. Vö. Pálóczi Horváth Ádám (a továbbiakban: Pálóczi Horváth) Kazinczy Ferencnek (a továbbiakban: Kazinczy), 1789. ápr. 24. = Kazinczy Ferenc *Levelezése,* I–XXI, s. a. r. Váczy János, Bp., Akadémiai, 1890–1911; XXII, s. a. r. Harsányi István, Bp., Akadémiai, 1927, XXIII, s. a. r. Berlasz Jenő, Busa Margit, Cs. Gárdonyi Klára, Fülöp Géza, Bp., Akadémiai, 1960, XXIV, s. a. r. Orbán László, Debrecen, Debreceni Egyetemi, XXV, s. a. r. Soós István, Debrecen, Debreceni Egyetemi (Kazinczy Ferenc Összes Művei) (a továbbiakban *KazLev*), I, 340–341.

a feszültségkeltésre és a szerzők megsértésére törekvő „az indulattyaikkal birni nem tudó Recensensek" által, akik szándékosan rosszul értelmezik a szólás szabadságát, valamint ártónak tekintett tevékenységükkel megosztják a nemzetet, vitát generálnak, amely egyaránt árt a hazának és a literatúrának.[16] Ezek alapján az elvárt és az elítélendő kritikusi attitűd összekapcsolódik a névhasználat problematikájával. Alapvetően nem lehet kijelenteni, hogy Füredi Vida ellenezte volna az onimiától eltérő névhasználati gyakorlatokat. Ezt jól mutatja, hogy az általa írt cikk is nagy valószínűség szerint több szerző kollektív, közös álnéven írt munkája.[17] Sokkal inkább arra a jelenségre hívja fel a figyelmet, hogy a névtelen és álneves szerzők többnyire elfogult, személysértő, megosztó és tudományosan kevésbé megalapozott alkotásokat hoznak létre, amivel élesen szembeállítja az általa elképzelt, a nevét vállaló tudós társaság gyakorlatát. Mindez olyan gondolkodásra mutat, mely az irodalomnak a nemzetet összefogó és reprezentáló szerepköreit tartja hangsúlyosnak. Füredinben az anonim és pszeudonim szerzőségű recenziók egyes hazai és külföldi példái egyaránt rossz közérzetet keltenek:

> [k]i olvashattya undorodás nélkül Voltairenek antricensiójit [...]. Így nálunk ki javallya a' Mondolatnak, tzimképét, az Antimondolatot, a' Tükrötskét, a' Morális Katekizmusnak recensiójára adott immoralis feleletet? Éppen nem lehet tsodálni, hogy némelly jeles Írók, kiket a' természet a' közjónak gyarapítására formált, a' literatori körből kiállanak; mert ugyan kinek is legyen kedve a' dertze [apró dara[18]] közé keveredni?[19]

Füredi megidézi mind Voltaire Fréronnal szembeni névtelen írásokban zajló vitáját[20], illetve a hazai, többnyire szintén anonim, általa gúnyiratként értelmezett recenziós gyakorlatot, amelynek az eddigieken túl egyenes következménye, hogy az írókat eltántorítják az alkotástól, ami veszélyt jelent a hazai literatúrára. Ehhez hasonló jelenséget ecsetel a P. Sz. A. áljelű szerző a Tudományos Gyűjteményben megjelent bírálata kapcsán is. Ezt a művet az ún. „Fél Recensensek", akik igénytelen kritikáikat mocskolódásokkal zsúfolják tele, hogy pártoskodást szítsanak, egyik jellegzetes munkájaként mutatja be.[21] Hasonlóan elítélendő gyakorlatot követnek „a' magyar elmemíveknek német Recensei". Ezek „többnyire magyar Írók", akik álnéven vagy névtelenül publikálnak külföldi lapokban. A hazai literatúráról a külhoni befogadók csupán nem ellenőrizhető, torzított képet kaphatnak, amit nagyban befolyásolnak a többnyire saját meggyőződéseik miatt igencsak elfogult rejtőzködő recenzensek érdekei is.[22] Az álneves és névtelen írások Füredi értelmezésében sokkal jobban magukban hordják annak lehetőségét, hogy az írókat elfordítsák a hazai irodalomtól, lejárassák a nemzetet a külföld előtt, és megosszák a közönséget. Ezeket a jelenségeket számba véve a

16 Füredi, *i. m.,* 16.
17 Czifra, *Kazinczy Ferenc..., i. m.,* 111.
18 CzF.
19 Füredi, *i. m.,* 18–19.
20 Czifra, *Kazinczy Ferenc..., i. m.,* 88.
21 Füredi, *i. m.,* 24–25; P. Sz. A., *Észrevételek némelly új szók felől,* TudGyűjt, 1818/2, 78–82.
22 Füredi, *i. m.,* 15, 23.

következőkre figyelmeztet: „[n]em az idegen erő rontotta-meg hajdan Pannoniának rémítő hatalmát, hanem az az egymás ellen forraltt és lobogással buzogó irigykedés, melly fene ként a' Nemzetnek tagjait megvesztegette".[23] Füredi itt a Mohács-toposz jellegzetesen 18. századi értelmezésére utal, amellyel igyekezett felhívni az olvasók figyelmét a megosztottságból következő veszélyekre, amelyek az irodalom világában is katasztrófákhoz vezethetnek.[24] Ezek elkerülését a literatúra világában csak egy, a nemzet egységét képviselő tudós társaság garantálhatja, és csak ennek lehet joga a kritikusi beszéd gyakorlására.

2. 2. A beszédlehetőség megteremtése II. Nézőpontok alkalmazása

Füredivel szemben Kölcsey *A' kritika* című tanulmányában elvetette a testületi kritika lehetőségét, mégpedig azért, mert „a' litteratori világ egyedűl" az egyetemességet biztosító „józan ész', ízlés' és tudomány' igazgatása alatt van", ahol „hatalomegyesűletek […] veszedelem nélkűl nem lehetnek".[25] Szövegében utalt a francia akadémia anomáliáira, amelyek során az intézmény sáncain belül elhelyezkedők véleménye hangsúlyosabban jelent meg a tudományos diskurzusokban, mint azoké, akik kiszorultak belőle. Mindez gyakorlatilag elsorvasztotta a párbeszédet, és visszavetette a tudományos életet.[26] A testületi kritika franciaországi megvalósulása Füredi álláspontjával szemben egyértelműen gyanút és fenyegetettséget váltott ki Kölcseyből. Kölcsey a testületi megoldással szemben a német példát javasolja: „Lessing felemelé szovát 's tőle kezdve saját fejével gondolkozni, és saját gondolatait 's itéleteit szabadon kimondani, minden magát érző literatorban szokássá változott", ami színessé és változatossá tette a tudományos és irodalmi életet. Ez garantálhatja, hogy a hazai literatúrában is megvalósuljon, és fennmaradjon az általa megfogalmazott „[m]inden iró egy független status" elve, azaz hogy a szerzőknek joguk van egyedül vagy írói társaságokban működni, más írásait szabadon megítélni, a kritikát megfogadni vagy elvetni, és ezt az önállóságot nem befolyásolhatja egy uralkodni vágyó intézmény.[27]

Mindebből jól látható, hogy a kritikusi beszédpozíció megszerzését nem tartotta lehetségesnek testületi úton. Füredivel ellentétben úgy gondolta, hogy az ember több nézőponttal rendelkezik, viszont erre nemcsak tapasztalati úton jutott el, hanem ismeretelméleti vizsgálódásai által is. Az ismeretelméleti probléma Kölcsey episztemológiájában gyökerezik, amit alapvetően jellemez az az ontológiai hipotézis, amelyet 1823-ban az *Ízlés*ben Démokritosz nyomán a „[h]ol fekszik a' való?" kérdéseként vet fel, amire a következő feleletet adja: „[f]ekszik, de a' kút fenekén!"[28] Az idézetből kiderül: meghatározó

23 *Uo.,* 31.

24 S. Varga Pál, *„…keressetek alkalmat a' hajdanra vissza nézhetni…": Mohács emlékezethellyé válása a 19. század elejének magyar irodalmában* = S. V. P., *Az újraszőtt háló: Kulturális mintázatok szerepe a felvilágosodás utáni magyar irodalomban,* Bp., Ráció, 2014, 65–66.

25 Kölcsey, *A' kritikáról, i. m.,* 25.

26 *Uo.,* 25–27.

27 *Uo.,* 27–29.

28 Kölcsey Ferenc, *Ízlés* = K. F., *Irodalmi kritikák…, i. m.,* 107.

élménye volt, hogy az ember számára érzékelhető jelenségek mögött (a jelenségek okaként) valódi létezőket feltételezett, melyekről az embernek csak homályos, töredékes képei lehetnek. Mindezt jól mutatja a kút metaforája is, ahol a mélybe bámuló csak sejtheti a víz felszíne alatt, a sötétben fekvő tárgyat, de annak pontos érzékelésére nem képes.

Mivel az igazság tökéletes megismerése lehetetlen az ember számára, Kölcsey az egyetemességet egy elérhetetlen előfeltételezésnek tekintette, viszont sohasem mondott le annak elvi lehetőségéről. Az egyetemesség hiányában csak az egyéni nézőpontból hozott ítélet maradt számára elérhető, amit Lessing fentebb említett kritikusi fellépése és gyakorlata igazolt számára. Kölcsey kritikusi pozíciója felvételekor ítéleteit, amelyeket mindenképpen közölni kívánt, ismeretelméleti megfontolásai miatt csakis feltételes módban, egy meghatározott szemszögből fogalmazta meg. Ez az attitűd magával hozta azt, hogy feltételezte más nézőpontok (más igazságok) létet, amiket *elviekben* egyenrangúnak tartott egymással. Ezt hangsúlyozza a *Mohács*ban: „[m]inden ember saját szemüvegével nézi a' világot; 's ki tudná meghatározni, ki tart jobb szemüveget? A' vizsgáló e, vagy az ábrándozó? Legyen, mint akar. Az ábrándozó legalább a' magáét roszabbnak nem hivé".[29] Látható, hogy Kölcsey attitűdjéhez hozzátartozott a szkepszissel való folyamatos szembenézés, ami során markánsan kiállt saját hite mellett. Az ábrándozó nézőpontját ugyanannyira legitimnek és sérülékenynek tartotta, mint a többit, ami lehetővé tette számára az ismeretelméleti szkepszis mellett az affirmatív megnyilatkozás lehetőségét, és a kritikusi beszédpozíció megszerzésének kötelességét is. Recenzióiban közölt ítéletei azonban csak egy bizonyos nézőpontból nézve értelmezhetők, ezért fogalmazta meg őket feltételes mondatokban.[30] Ezt példázza a Csokonairól írt kritika következő részlete is: „[a]zon Aesthetikus, ki Cs[okonai]ról szoll, kénytelen a' nagyobb publicum' értelmével megvívni, azonban *ha* állításai a' tisztább ízlésnek regulájával ellenkezni nem fognak, nem leszen oka hogy akarki előtt is megpirúljon".[31] Kölcseynél a beszédlehetőség megteremtésének kísérlete összefonódik a relativizmussal való szembenézéssel. Ez a jelenség azonban nemcsak a Csokonai-recenzió jellemzője, hanem megtalálható a Berzsenyiről és a Daykáról szóló bírálatokban is.[32] A konkrét kérdések esetében azonban több ismeretelméleti pozíció felvételére tett kísérletet, és ezekből a bizonyosság szempontjából nem kielégítően igazolható látószögekből fogalmazta meg egyrészt saját álláspontját, másrészt az ettől különböző, lehetséges és legitim véleményeket. Egész életműve során foglalkoztatta ez a probléma, ezért gyakran ütköztetett ellentétes nézőpontokat értekező és szépprózájában, valamint költészetében egyaránt.[33]

29 Kölcsey Ferenc, *Mohács* = K. F., *Erkölcsi beszédek és írások,* s. a. r. Onder Csaba, Bp., Universitas, 2008 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái), 34.

30 Gyapay László, *A bíró, a kertész és a kritikus: Metaforák Kölcsey kritikai írásaiban = Szín – játék – költészet: Tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István tiszteletére,* szerk. Czibula Katalin, Demeter Júlia, Pintér Mária Zsuzsanna, Bp.–Nagyvárad, Partium–Protea Egyesület–reciti, 2013, 374.

31 Kölcsey Ferenc, *Csokonai Vitéz Mihály' munkájinak kritikai megítéltetések* = K. F., *Irodalmi kritikák…, i. m.,* 39. [Kiemelés tőlem. – F. N.]

32 Kölcsey Ferenc, *[Berzsenyi Dániel versei] = uo.,* 53; Uő, *[Recenzió Dayka Gáborról] = uo.,* 62; Gyapay, *i. m.,* 373–374.

33 Kölcsey Ferenc, *A' férj-ölő* = K. F., *Szépprózai művek,* s. a. r. Szilágyi Márton, Bp., Universitas, 1998 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái), 43–52; Uő, *A' gyilkos anya = uo.,* 53–63; Uő, *A' vadászlak = uo.,* 64–91;

2. 2. 1. A szerzői névhasználat mint a különböző beszédpozíciók modellezésének eszköze

A különböző ismeretelméleti nézőpontok felvétele és eltérő nevekkel való ellátása a beszédpozíciók modellezéseként is értelmezhető Kölcsey munkásságában. Az eltérő pozíciók ütköztetésére kínált alkalmat Szemere Pál 1823-ban, amikor arra kérte Kölcseyt, hogy készülő kritikai folyóiratukba, az Élet és Literatúrába szánt tanulmányát, amely a későbbiek során *Töredékek a vallásról* címen vált ismertté, saját maga lássa el recenzióval.[34] Ez a szokatlan ötlet a fentebbiek értelmében elgondolkodtatta Kölcseyt, és hamarosan el is fogadta, hogy vallási tárgyú szövegét egy más szemszögből közelítő bírálattal együtt publikálja. A két barát következő levelei tájékoztatnak arról, hogy Kölcsey komoly előkészületeket tett az önrecenzió elkészítésére, de végül a cenzúráztatás nehézségei miatt az értekezés e nélkül és Cselkövi álnéven jelent meg 1827-ben az Élet és Literatúrában.[35] Az álnévvel megkonstruálódott egy fiktív tanulmányíró, akinek a kijelentései kritikával kezelendők, amire a pszeudonimában megtalálható *csel*[36] szó is felhívja a figyelmet. A *Töredékek*hez tervezett önrecenzió egy másik nézőpontból vizsgálta volna az adott kérdést, ha elkészül. Egy-egy téma több nézőpontú vizsgálata azonban Kölcsey más, az Élet és Literatúrában megjelent műveire is jellemző.

Többek között ezt példázza az *Előbeszéd* című szatirikus írása, amely parodizálja azt a Szemere által felvetett alapelvet, hogy az Élet és Literatúrába szánt darabok mindegyikét recenzióval kell ellátni. A könyv nélküli *Előbeszéd* három szorosan összetartozó, egymást működtető, ugyanakkor elbizonytalanító szövegből áll, amelyek külön névvel ellátott narrátorai egy-egy ismeretelméleti pozíciót képviselnek. Az első, Dörgényfalvi Dörgény Andor, a könyvnélküli előbeszéd dilettáns narrátora, aki mély meggyőződéssel tesz naiv kijelentéseket a hazai literatúráról. A második beszélő A' Redactio, aki interpretálja Dörgényfalvi szövegét, ugyanakkor arról értesít, hogy a könyv, amelyhez az előbeszéd íródott, nem fog elkészülni, mivel tudomása szerint a szerző élethelyzete megváltozott, és már nem kíván a magyar literatúrával foglalkozni. A harmadik beszélő Cselkövi, a fiktív kritikus, aki feladja a kritika megírását, mert nem rendelkezik az előbeszédek bírálatához szükséges teóriával, illetve már belefáradt az irodalmi küzdelmekbe, és a szövegek interpretációját az olvasóra bízza, miközben támogatja a szerzőt műve elkészítésében. A három személyiség kijelentései egymást erősítik, elbizonytalanítják, illetve a folyamatos visszacsatolással körkörösen működtetik a szövege(ke)t. Az olvasó nem tud meggyőződni egyik nézőpont hiteléről sem,

---

Uő, *Vanitatum vanitas* = K. F., *Versek és versfordítások*, s. a. r. Szabó G. Zoltán, Bp., Universitas, 2001 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái), 116–118; Uő, *Zrínyi' éneke* = *uo.,* 157–158; Uő, *Zrínyi' második éneke* = *uo.,* 176–177.

34 Szemere Pál (a továbbiakban: Szemere) Kölcsey Ferenchez (a továbbiakban: Kölcsey), 1823. márc. 15. = Kölcsey Ferenc *Levelezés II, (1820–1831)*, s. a. r. Szabó G. Zoltán, Bp., Universitas, 2007 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái), 44.

35 Kölcsey Szemeréhez 1823. júl. 12. = *uo.,* 80–81; Szemere Kölcseyhez 1823. ápr. 26. = *Uo.,* 58–59, Kölcsey Szemeréhez 1823. máj. 11. = *uo.,* 67–68; Szemere Kölcseyhez 1823. jún. 12. = *uo.,* 72; Kölcsey Szemeréhez 1823. jún. 27. = *uo.,* 74, 76; Cselkövi [Kölcsey Ferenc], *[Töredékek a vallásról],* ÉLit, 1827/1, 24–46.

36 CzF.

végül Cselkövi hatására magára hagyva rákényszerül, hogy saját véleményt alakítson ki.[37] Kölcsey mindezzel kicsiben modellezi és egyben parodizálja az Élet és Literatúra elveit, miközben a folyóiratban használt szerzői nevekkel és álszemélyiségekkel az ismeretelméleti többszólamúságra irányítja az olvasói figyelmet.[38]

2. 3. A beszédlehetőség megteremtése III. A részrehajlatlan kritika

Bajza 1831-ben a következőképpen fogalmazza meg a beszédlehetőség megszerzésével kapcsolatos álláspontját a Kritikai Lapokban, a Pyrker-pör részét képző egyik Kazinczyhoz írt levelében: „[é]n pedig azt nem tudom megfogni, miért kelljen az igazság' vagy legalább meggyőződés' szavát szeretetnek elnyomnia, kivált ott, hol magunkat bírákká tettük".[39] A bírói beszédszituáció, mint ahogyan azt Bajza Kazinczynak jelezte, arra predesztinálta a kritikust, hogy ítéleteket fogalmazzon meg, melyek vállalt szerepe miatt csakis részrehajlatlanok lehetnek. A bírói pozíció, a bírói testületre emlékeztető „tudományos tribunál",[40] valamint a hozzá tapadó elfogulatlanság fontos elemei a Bajza elveit rögzítő *Vezérszó*nak is. Bajza a fentebb elmondottakat a keresztény és a bálványozó vallásos metaforáival nyomatékosította, és ezeket alkalmazta a korabeli tudományos élet reprezentatív figuráira. A keresztény, vagyis a bírói pozícióban álló kritikus munkájával az „igazságnak […] áldozik" és a „nemzeti közfényért buzog", miközben a vele szemben álló bálványozó saját elfogultságai miatt („önfény", „szív és vérrokonság", „hír és a névgőz'", „emberi hiuság") nemcsak alkalmatlan a recenzensi munkára, hanem egyszerűen nem is áll érdekében a tudományos életet fellendítő kritika megszilárdítása.[41] A különböző eredetű elfogultságok jelentik Bajza számára a kritika megvalósítását gátló fenyegetettséget, és nem a Füredi Vida által említett pártosság. Bajza Füredivel ellentétben „valódi gyönyörűséggel látja azt, hogy a' magyar írók, pártokra, felekezetekre kezdenek szakadni", mivel az „ellenkezés és a küzdelmek", és az „írói lázadások […] legczélirányosb eszközei a' tudományos haladásnak".[42] Bajza szerint az elfogultság megakasztja a kritika működését, ezért a kritikusnak függetlenítenie kell magát tőle, amit a következőképpen fogalmaz meg:

> [k]ritika kell közöttünk, meg nem kérlelhető és kemény kritika, de részrehajlatlan, de igazságos. Ki kell irtanunk a' hizelkedés', a' szolgai csúszás' lelkét; ledöntögetnünk szobrait a' bálványozásnak; elrezzentenünk a' lelketlenséget; kimutogatnunk egymás' vétkeit, botlásait […]. Ha mi barátinkat, rokoninkat, mint eddig, csak ölelgetjük, hitsorsosinkat csak dicsérgetjük, nagyainknak csak hizelkedünk, bókolunk, ellenségeinket

37 Kölcsey Ferenc, *Előbeszéd* = K. F., *Irodalmi kritikák…, i. m.,* 110–121; Onder, *i. m.,* 128–131.

38 Zákány Tóth Péter, *1826: Elkülönülő irodalmunk kezdetei: Megjelenik az Élet és Literatúra = A magyar irodalom története II: 1800-tól 1919-ig,* szerk. Szegedy-Maszák Mihály, Veres András, Bp., Gondolat, 2007 (A Magyar Irodalom Története, 2), 156, 161–162.

39 Bajza Kazinczynak, 1831. márc. 10. = Bajza József, *Levelek a' Szent Hajdan Gyöngyei iránt,* KrL, 1833/2, 49.

40 Bajza, *Vezérszó, i. m.,* III.

41 *Uo.,* III.

42 *Uo.,* VIII.

> csak üldözzük 's a' jót bennök is elismerni nem tanuljuk 's nem akarjuk, ha rettegünk az igazat nyilván kimondani, ha örökké csak mellékes tekintetek' szolgarabjai leszünk, úgy a' tudományos haladásnak bízvást lemondhatunk még reményeiről is.[43]

Jól láthatóan az elfogultság különböző fajtáinak kiiktatásával Bajza és környezete úgy vélte, hogy legitim módon megragadhatóvá válik a recenzensi beszédlehetőség. A tacitusi *sine ira et studio* elvének komoly recepciója volt nemcsak körükben, hanem az egész korszakban, és ezt a történettudományi módszert igyekeztek átplántálni a kritikai gyakorlatba is.[44] Kölcseyvel ellentétben Bajzát láthatóan nem érdekelte állításai ontológiai és episztemológiai megalapozása, hanem adottnak vette, hogy az elfogulatlanság állapota elérhető, sőt egyben szükséges is a helyes ítélet meghozatalához. Bajza a fentebb idézett törekvésében azokat a lelkiállapotot befolyásoló külső meghatározottságokat és belső, lelki tényezőket sorolta fel, melyeket szerinte a recenzensnek mindenképpen azonosítania szükséges, és el kell kerülnie. Azt állította, hogy ha a kritikus ezeket maradéktalanul képes felismerni, illetve függetleníteni magát tőlük, ezáltal a recenzens alkalmassá válik a tárgyára vonatkozó elfogulatlan ítélet meghozatalára, hiszen már nem lesznek jelen azok a befolyásoló tényezők, melyek eltérítik a helyes ítélettől. Magától értetődőnek vette, hogy az elfogultságok kiküszöbölésével az ítélet egyszerűen helyessé és tárgyilagossá válik. Bajza nem taglalta, hogy melyek azok az összetevők, lelkiállapotok vagy szempontok, melyek szükségesek lehetnek az ítélet meghozatalához, és az elfogultságok kiküszöbölésére is csak egyetlen módszert javasolt.[45]

2. 3. 1. „az éjfél' titkaiba leplezett areopagusi tribunal" A szerzői névhasználat mint az elfogulatlanság megvalósításának eszköze

A *Vezérszó*ban Bajza az elfogulatlanság megvalósításához a szabad szerzői névhasználatot javasolja, mint olyan eszközt, amely segíthet az óhajtott kritikusi pozíció felvételéhez:

> [a]' munkáló társak' nagyobb része magát [a Kritikai Lapokban] megnevezni nem fogja. Olly mód, melly az angol időszaki írásokba' nagy divatban van, 's mellynek sokkal több jó, mint rosz oldalai vannak. A' névtelenség' leple alatt mindenki szabadabb 's nyiltabb; a' barátság' 's hála' érzéseit is könnyebb hallgatásra birni; a' tartalékra [cselekvéstől visszatartó akadály][46] vonakodásra nincs ok. Így a' félénk is megbátorodik 's őszintén mondja-el a' mit elmondani rettegett volna. Szóval, az éjfél' titkaiba leplezett areopagusi tribunal a' lelkes görög népnek nem volt lelketlen találmánya.[47]

43 *Uo.,* VII–VIII.

44 Dávidházi Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet,* Bp., Akadémiai–Universitas, 2004 (Irodalomtudomány és Kritika), 570–577; Uő, *„Semmi előzetes ellenszenvet": Horváth János és az elfogulatlanság eszménye,* ItK, 113(2009), 168–170.

45 *Uo.,* 174–176.

46 CzF.

47 Bajza, *Vezérszó, i. m.,* X.

A szabad szerzői névválasztásnak tehát a kritikában fontos szerepet tulajdonított, hiszen ennek rejtekében lehetségesnek tartotta, hogy a kritikus meg tud szabadulni az őt befolyásoló elfogultságoktól, és meg tudja ítélni a művet.

A korábbi hazai folyóiratokkal (pl. Tudományos Gyűjtemény, Élet és Literatúra) szemben Bajza tudatosan lapja központi szervező elvévé tette a szabad kritikusi névhasználatot az elfogulatlan kritika megvalósításának érdekében. Ezt mutathatja az is, hogy a lap munkatársai rendszeresen válaszoltak a névtelenséget elutasító bírálatokra, és arra törekedtek, hogy az ellenvetések és az ő reakcióik egyaránt megjelenjenek a folyóirat nyilvánosságában.[48] A szabad szerzői névválasztás kiterjesztője lehetett a szólásszabadságnak is, mert ennek segítségével a „tartózkodók, félénkek, néha pedig túlságig szerények" is meg mernek szólalni. Bajzáék azt hangsúlyozzák a felszínen, hogy nem szeretnének lemondani az *audiatur et altera pars*ból következő, jelen esetben a tudományos diskurzust színesítő lehetőségről.[49]

Toldy az álnévhasználat középpontba állításának azonban más lehetséges nyereségeit is számba vette Bajzának írt leveleiben. Szerinte a Kritikai Lapok sikerét megalapozhatja a szabad szerzői névhasználat, mert egyrészt az álneves szerzők miatt egy nagyobb szerzőgárdával rendelkező folyóiratnak fog tűnni; másrészt az itt dolgozó, szakmailag felkészült munkatársak igényes recenziókat fognak készíteni. Mindezek elrettenthetik a felkészületleneket, miközben a névtelen szerzőkből álló kör – Toldy szerint – egyben védelmet jelenthet a bizonyosan bekövetkező támadások ellen. A munkatársakhoz tartozott volna rajta és Bajzán kívül Vörösmarty, Kisfaludy Károly és Stettner György, akiknek kilétét az elfogulatlan kritika megteremtésének érdekében a legnagyobb titokban kívánták tartani. Az új, titkos kör létrehozásának előnyei közül Toldy a kölcsönös védelmet emelte ki, szemben Kazinczyval, aki szerinte minden harcát gyakorlatilag egyedül vívta saját maga ízlésének védelmében, így nem állhatott mögötte véd- és dacszövetségként senki sem, illetve nem is kért és biztatott erre senkit se.[50] Ezekkel próbálta előzetesen megnyugtatni Bajzát, aki azért szorult biztatásra, mert a kor törvényei szerint a szerkesztő nem maradhatott névtelen, hanem kötelező volt feltüntetni nevét a kiadványon.[51]

Bajza, akit kezdetben aggasztott a szerkesztői pozíció elfogadása, több szempontból is megvizsgálta a kérdést. Egyértelmű volt számára, hogy a redaktor személye mindenki részéről „kedvetlenségeknek lesz kitéve", ezért elengedhetetlennek tartotta, hogy jól felkészült és jártas személy legyen, aki az „ellen véleményekre ne hallgasson, különben

48 Almási Balogh Pál, *Könyvvizsgálat. Kritikai Lapok. Kiadja Bajza. I. Füzet. 1831. Pesten, Trattner-Károly' könyvmühelyében; 12d. réth. X. 161. lap. – Toldalék. Észrevételek a' Conservations-lexikoni pörhöz Gróf Dezsewffy József ellen. Bajza. Nyomatott Székes Fehérvárott Számmer Pálnál 50 lap,* Sas, 1832/10, 115–146; Stancsics Mihály, *Észrevételek a' Kritikai Lapok' III. füzetének 95–96 lapjaira,* KrL, 1834/4, 99–115; Bajza József, *A személysértésről,* KrL, 1833/2, 73–76; Uő, *Nem miről, hanem miként,* KrL, 1833/2, 79–80; Uő, *A' névtelenségről 's álnévről,* KrL, 1834/4, 121–125; Uő, *Eszméltetés a' Kritikai Lapok' antikritikusaihoz,* KrL, 1834/5, 85–87.

49 Uő, *A' névtelenségről…, i. m.,* 122–123.

50 Toldy Bajzának, [1]826. jan. 21. = Bajza–Toldy, *i. m.,* 278; Toldy Bajzának, [1826.] febr. 19. = *uo.,* 281–282.

51 Toldy Bajzának, 1826. jan. 21. = *uo.,* 277.

az általa kiadandó Critica nem lehet részre nem hajló". Bajza nem véletlenül aggódott, mivel korábban Kölcsey recenziói országos botrányt váltottak ki, ezért úgy értékelte a helyzetet, hogy leendő munkatársai csak eszközként próbálják őt felhasználni.[52] 1829-ben viszont már elvállalta a szerkesztői szerepet.[53] Ehhez egyrészt jelentősen hozzájárulhatott az Élet és Literatúra sikere, másrészt a közbülső években Bajza tudatosan és eredményesen építette saját kritikusi karrierjét, aminek köszönhetően maga (és köre számára is) „félelmetes auctoritást" szerzett, azaz egy, a közvéleményt foglalkoztató, az irodalmi életben komolyan számon tartott recenzenssé vált.[54] Bajza saját magát, írói karrierjét, közösségi megítélését is hajlandó volt kockáztatni a recenzió státuszának emelése érdekében azért, hogy a folyóiratban tudatosan hozzászoktassa a bírálat intézményéhez az olvasóközönséget. A Kritikai Lapokban meghonosítani kívánt gyakorlattal pedig a különböző álláspontok képviselői közötti diskurzus megindítására törekedett.

A Kritikai Lapok első számában megjelent *Vezérszó*ban, illetve az ehhez mellékletként csatolt, gróf Dessewffy József ellen írt *Észrevételek*kel Bajza egyaránt régi intézményeket igyekezett felidézni: a Res Publica Litterariát, valamint az areopagusi tribunált, hogy az irodalmat függetlenítse a mindennapok társadalmi viszonyaitól, és ezzel is hozzájárulhasson az elfogulatlan kritika eszményének megvalósulásához.[55] Az areioszpagoszhoz, az athéni állam bírósági intézményének működéséhez a korban azt a képzetet társították, hogy bírái sötétben és titokban üléseztek, csakúgy, mint „a' Német Vitézek' közép korabeli legrettentőbb bírósága", a Femgericht, azaz a vész- és vérbíróság.[56] Ennek oka az volt, hogy a bírák biztonságban legyenek az ítéletükkel egyet nem értőktől. A középkorban, illetve a kora újkorban egyáltalán nem volt ritka a kontinentális joggyakorlatban, hogy az ítélkezés teljes titokban és írásban zajlott.[57] A bíróság intézményéhez társított elfogulatlanság meghonosításának érdekében Bajzáék felelevenítették a névtelenség homályába burkolózott bíróság akkoriban már nem gyakorolt módszerét.

Ezekből arra lehet következtetni, hogy az egyes ügyekben személyesen léptek fel, miközben végig ott állt mögöttük a bírósági testületre emlékeztető kritikusi kör. Ez a testület láthatóan nem a Füredi Vida-féle, a nemzet egészét reprezentáló tudós társaság, hanem, ahogyan Bajza utalt rá, egy bizonyos önálló kör, amely az irodalmi életben hatalmi tényezőként jelenik meg, melynek a folyóirat a véleményközvetítő orgánuma kívánt lenni. A lap fő céljaként azt jelöli meg, hogy ki fog kelni az „előítéletek, tévedések, írói pedantismus és félszegségek ellen", és ennek érdekében a

52 Bajza Toldynak, 1826. márc. 16. = *uo.,* 287; Kölcsey, *Irodalmi kritikák..., i. m.,* 306–316, 403–409.

53 Bajza Toldynak, 1829. szept. 6. = Bajza–Toldy, *i. m.,* 472.

54 Bajza Toldynak, 1830. ápr. 9. = *uo.,* 492; Bajza Toldynak, 1830. jún. 19. = *uo.,* 503. Bajza Toldynak, 1829. júl. 4. = *uo.,* 461–462; Fenyő István, *Az irodalom respublikájáért: Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1817–1830*, Bp., Akadémiai, 1976 (Irodalomtudomány és Kritika), 369–373; Vaderna, *i. m.,* 326–332, 337.

55 *Uo.,* 341.

56 *Uo.,* X; Δ [Prepeliczay], *i. m.,* 49. Vö.: Budai Ézsaiás, *Közönséges história,* Debrecen, Szigethy Mihály, 1800, 231.

57 Michel Foucault, *Felügyelet és büntetés: A börtön története,* Bp., Gondolat, 1990, 49–51.

„magyar literaturának észrevehetőbb lépteit bírói figyelemmel kíséri, 's mindenről, a' mi tekintetet érdemel, kritikai észrevételeket közöl".[58] Jól láthatóan függetleníteni szerette volna magát a fennálló viszonyoktól, hogy elfogulatlan ítéleteket hozhasson, amelyek pontosan az elfogultság hiánya miatt lehetnek igazak. Ugyanakkor Bajza Kazinczynak írt következő szavai tovább árnyalják ezt a képet: „a' Kritikai Lapokat én nem akarom valami sérthetetlen és hibázhatatlan tribunálnak tartani".[59] Ezzel a kijelentéssel arra mutat rá, hogy az elfogulatlan bíró-kritikus sem tévedhetetlen, de ítélete csakis logikai hibából következhet, mivel kijelentéseit az elfogulatlanság pozíciójából vezeti le.

A Kritikai Lapok álarcos szerkesztői úgy kezdtek neki az elfogulatlan kritika kiépítéséhez, hogy elfogultak voltak a saját esztétikai elveik iránt. Egyrészt elkülönülésre, viták generálására, sőt egyenesen provokációra törekedtek az irodalmi élet más szereplőivel és társaságaival, ami hozzájárult ismertségükhöz, sőt hatalmi pozíciók megszerzéséhez és egzisztenciális megerősödésükhöz is. Toldy Ferenc a lap tervezésekor meglehetős harciassággal fogalmazza meg ezt az érvényesíteni kívánt polemikus hangvételt: „[b]ántassék-meg a publikum, bántassanak-meg félszeg dictátoraink, rohanjanak ellenönk pseudokritikusaink villámai! – ha ez történik, akkor jő még csak divatba az intézet [vagyis a tervezett folyóirat], akkor nyer olvasókat, szeretőket, vevőket – s ha csak ennyire mentünk: nyertünk győztünk".[60] Másrészt feltűnő a Kritikai Lapokban, hogy a saját maguk által saját munkatársaikról, illetve az általuk kedvelt szerzőkről, pl. Vörösmartyról nem közöltek a lapban érdemi bírálatot.[61] Ebből az elfogultságból következik, hogy minden kijelentésüket a karrierépítési törekvés szempontjából is érdemes szemügyre venni. Az álnevek által kínált lehetőség nem csupán ismeretelméleti szempontok érvényesítésének tekinthető, hanem a pozíciószerzés eszközeként is értelmezhető. Bajzáék elképzelése azonban a tudományos diskurzus megindulásának alapvető feltétele mellett számukra pozíciót, hatalmat és vitapartnereket eredményezett.[62] Az areopagusi tribunal eme koncepciójában Almási Balogh Pál jó szemmel fedezte fel a hatalmi törekvést: „ugy látszik, hogy e' kritikai egyesületnek czélja: a' magyar földön egy ujmódi literaturai Femgerichtet felállítani, mellynek álarczos tagjai minden, kit lehet 's kit akarnak, magok elébe hurczolván, halálos csapásokkal illessenek, 's igy magokat egy határtalan szabad kényü, gőgös és gunyos kritikának délczeg tribunáljába helyezhessék".[63]

58 Bajza, *Vezérszó, i. m.*, IX.
59 Bajza Kazinczynak, 1831. márc. 10. = Bajza, *Levelek…*, *i. m.*, 55.
60 Toldy Bajzának, 1826. jan. 21. = Bajza–Toldy, *i. m.*, 277.
61 Dávidházi, *„Semmi előzetes…"*, *i. m.*, 178.
62 Kölcsey, *Irodalmi kritikák…*, *i. m.*, 265–279.
63 Almási Balogh, *i. m.*, 117.

2. 3. 2. „Hiszem, tudom, hogy ez a' pseudonimus G… engem szeret" Kísérlet a szeretet érzésétől való megszabadulásra a Pyrker-pörben

Toldy 1831-ben G. szignó alá rejtőzve írt recenziója indította el azt a pört, amelynek témája a Pyrker János László egri érsek *Perlen die heiligen Vorzeit* című eposzának Kazinczy-féle prózafordítása volt. Bajza törekvéseinek megfelelően ezt a bírálatot a német származású Toldy készítette, aki már választott szerzői nevével is kifejezésre jutatta asszimilációs törekvéseit, amelyek tökéletesen ellentétes irányúak voltak a Pyrker által képviselt birodalmi patriotizmussal.[64] A kétnyelvű Pyrker leginkább azzal hívta fel magára a Kritikai Lapok munkatársainak figyelmét, hogy „egy idegen nemzet' nyelvét, költését és hőseit, dicsőíteni jónak találhatá", és „egy magyar, kinek bölcsőjét Muza rengeté, szükebbnek itélte nyelvét, mint hogy nagy szellemének benne hangokat találjon, silányabbnak mint hogy teremtményei' méltóságának megfeleljen". Továbbá Toldy Kazinczy fordítási gyakorlatát azért ítélte el, mert prózában és nem verses formában ültette át a német hexameterekből álló eposzt.[65]

A kritikusi beszédpozíció elfoglalását Toldy szorosan összekötötte az álnévhasználattal, ami biztosíthatta számára saját igazsága következmények nélküli kimondását. Ezt az alapelvét 1826-ban ujjongva a következőképpen fogalmazza meg Bajzának:

> [e]ddig kímélnem kelle magamat, hogy meg ne támadjanak; mert melly nevem volt a literatúrában az volt az *életben* is! Most egészen máskép áll a dolog, mert literátori nevem megtámadásával ép marad életbeli nevem! S innen mennyi bátorság! mennyi szabadság! […] Eddig magam is a mívbírák ítélete alá estem, most én hagyom íróinkat magam előtt elvonulni, s nem lesz, kit nem fognék illetni, akár jóval akár ballal. Mondám hogy sohasem fogok felelni senkinek sem: azt Schedel mondta, s meg is tartotta; literátori létem most egészen más féle jelentést nyert.[66]

A fentebbi idézetben arra hívta fel barátja figyelmét, hogy a saját névvel való publikálás veszélyt jelent a szerzőre, ellenben a szabad és változatos szerzői névhasználat lehetővé teszi új, különböző identitások létrehozását, amelyek kijelentései nem kötik adott szavához, és nem hozzák kellemetlen helyzetbe valódi énjét. Ezen felismerését alapvetően az 1826-ban létrehozott Toldy-maszk kínálta lehetőségek indukálták, viszont hamarosan felfedezte a változatos álnévhasználatban való lehetőségeket is. Mivel a szeretett és nagy tekintélyű Kazinczy előtt ismeretes volt választott szerzői neve,[67] ezért bírálatát G. szignóval közölte. Úgy vélte, hogy ezáltal nemcsak a saját elfogultságaitól mentes nézőpontot alakított ki, de lehetővé tette azt is, hogy mind polgári (Schedel), mind friss

64 Fried István, *Kazinczy Ferenc (ön)kanonizálásának esélyei: Vita, kisajátítás, ellenkezés Kazinczy életének végső fázisában,* It, 2014/1, 5, 12.

65 G. [Toldy Ferenc], *A' Szent Hajdan' Gyöngyei. Felső-Előri Pyrker László Patriarcha Egri Érsek után Kazinczy Ferencz. Budán a' Pesti magyar Kir. Egyetem' műhelyében. MDCCCXXX. Nagy 8ad r. LVIII. És 260 l. a' költő' képével*, KrL, 1831/1, 14–16, 18.

66 Toldy Bajzának, 1826. jún. 22. = Bajza–Toldy, *i. m.,* 321.

67 Dávidházi, *Egy nemzeti…, i. m.,* 331–333; 339–346.

írói nevét (Toldy) saját igazsága közlésével ne sodorja veszélybe. Ennek érdekében a G. áljellel egy újabb identitást alakított ki, mely lehetővé tette számára az elfogulatlan bírálatot. A fokozatosan Pyrker-pörré terebélyesedő vitában Toldy újabb és újabb megjelenő hozzászólásait következetesen a G. pszeudonimával látta el, ezzel is fenntartva annak látszatát, hogy a szignó egy valódi személyt rejt, aki nem azonos vele.[68]

Toldy eljárása az olvasók egy részét alaposan megtévesztette, ami tetten érhető Almási Balogh Pálnak a Kritikai Lapok első számáról írt 1832-es recenziójában is. Almási úgy mutatja be G.-t mint az „areopagusi titkos törvényszéknek egyik álarczos" tagját, aki tág teret enged a „legcsintalanabb szabdalásoknak és sértegetéseknek, mellyekre csak magának legkisebb alkalmat is vehet", és szerinte az álneves író egyetlen célja a vagdalkozás.[69] Almási viszont pozitívan vélekedik a Kritikai Lapok első számában közvetlenül G. bírálatát követő recenzióról, amit Toldy Ferenc aláírással, Csaplovics János *Ungerns Vorzeit und Gegenwart, verglichen mit jener des Auslandes* című művéről írtak:

> mind szellemére 's belátására, mind cultúrájára nézve különbözik álarczos bajtársától, 's kivévén a' már említett iskolás tónust, [...] mellyet az ugy nevezett kérlelhetetlen [...] kritikai szellem természet szerint szül alig lehet birálatjában valamit lelni, a' miben egy valószerető, részrehajlatlan ember megbotránkozhatnék [...]. Megszégyeníti Bajzát, és sötét éj leplébe burkolozott álarczos társait azon illendő tónussal, mellyel másokról, sőt még ellenfeléről is szót teszen.[70]

Almási megállapításaival szemben látható, hogy a Toldy névvel ellátott recenzió sem kevésbé vitriolos, mint a másik: Toldy filológusi precizitással emeli ki Csaplovics tévedéseit, és igazítja őket helyre, valamint elmarasztalja azért, mert magyar íróként, akinek módjában állt a külföld előtt népszerűsíteni a nyelvet és a literatúrát, csakis ezek gyalázásra tellett. Toldy azért használja itt választott és 1826-tól a nyomtatott nyilvánosságban is rendszeresen feltűnő írói nevét, mivel Csaplovics korábban nyíltan kétségbe vonta létezését.[71] Láthatóan egymást követően két olyan szöveg is szerepel a Kritikai Lapok első számában, mely ugyanabban a témában készült: egy magyarul (és németül is jól) tudó szerző a külföld és a haza előtt Toldyék szempontjából nem reprezentálta megfelelően a honi nyelvet és irodalmat, ami gyakorlatilag felért számukra a nemzetárulással. Míg Csaplovics lekicsinylő nézeteket közvetített a magyarságról a német közönség felé, addig Pyrker egyenesen németül írta eposzát, amivel megfosztotta a hazai közönséget a várva várt magyar nyelvű nagyelbeszélés megszületésétől.

68 Lásd G. [Toldy], *i. m.;* Uő, *Felelet Kazinczynak,* KrL, 1833/2, 65–72; Uő, *Rumy ellen,* KrL, 1833/2, 94–111; Uő, *Szent történetek az ó és új testamentom' könyvei szerint. S. Patakon, nyomt. Nádaskay András által 1831. 8r VIII és 381 lap,* KrL, 1833/3, 99–106.

69 Almási Balogh, *i. m.,* 121–123.

70 *Uo.,* 123.

71 Toldy Ferenc, *Ungarns Vorzeit und Gegenwart, verglichen mit jener des Auslandes. Von Johan von Csaplovics, graefl. v. Schönborn'schen Rathe, mehr. löbl. Comitate Assesor (Aus dem Archiv f. Gesch., Staatenkunde, Literatur und Kunst besonders abgreduckt.) Wien, 1830. 8ad r. 160 lap,* KrL, 1831/1, 56.

Mindezt jelentősen árnyalta, hogy normasértőként és Pyrker gyakorlatának elismerőjeként belekeveredett az ügybe Kazinczy is, aki viszont sokkal közelebb állt Bajzához és Toldyhoz, mint a másik két író. Ez is indokolhatta, hogy az első recenzióban, ahol túlontúl sok személyes kötődés nehezítette az elfogulatlanság beszédpozíciójának felvételét, Toldy a G. szignó felvétele mellett döntött. Inkognitója fenntartásában pedig barátja és szerkesztője, Bajza következetesen segítette.[72]

A pör során előkerült Toldy Kazinczy iránt érzett szeretete is, sőt ez az érzés a felek között komoly ütközőponttá vált, ami a szintén G. szignós *Felelet Kazinczynak* című cikkében is előkerült. Ezt az érzést az álnév felvételének segítségével igyekezett magától eltávolítani, hogy kritikai elfogulatlanságát meg tudja őrizni. A szeretet felemlegetése arra utalhat, hogy igencsak küzdött az elfogulatlan bírálat létrehozásával. Toldy későbbi irodalomtörténészi munkássága során az akkor már évek óta halott Döbrentei Gáborhoz kötődő személyes ellenszenvétől (újraolvasással és önkorrekcióval) igyekezett megszabadulni, és elérni az elfogulatlanság pozícióját.[73] Amíg a századközép Toldyja egy már évtizedek óta használt néven publikált, addig itt a helyét kereső fiatalember inkább egy újabb név alá rejtezett. Feltételezhető, hogy önmagában sem bízott eléggé, és tartott attól, hogy a nevével ellátott bírálatban sokkal inkább teret engedne saját alanyiságának. A kritikai objektivitás fenntartása érdekében azonban álnév mögé rejtőzött, és hangsúlyozta elfogulatlan pozíciójának fenntartását, ezért nem engedte, hogy „Kazinczy tündér nyelve" ettől eltántorítsa. Ezen törekvések miatt utasította vissza a széphalmi mester vádjait az igazságtalansággal és a tiszteletlenséggel kapcsolatban.[74] Kazinczy Bajzától hiába tudakolódzott G. kiléte felől, azt a szerkesztő a Kritikai Lapok elveihez ragaszkodva nem fedte fel előtte. Azonban mindvégig sejtette, de bizonyosan nem tudta, hogy a bírálatot Toldy írta.[75] Kazinczy a szeretet kérdése kapcsán azonban így nyilatkozik: „[h]iszem, tudom, hogy ez a' pseudonimus G... engem szeret; megbecsülhetetlen jeleit adta erántam barátságának, 's örömmel vetem mellé, hogy azt tőle és az Uraktól érdemlettem is; de meg nem foghatom, hogy a' ki engem szeret, mint bánhat így velem".[76] Továbbá kifogásolta, hogy az ifjak az általa kedvelt Pyrkert bántották.[77] Bajza őszintén meglepődött a példaképnek tartott Kazinczy hallgatásra biztató válaszán, amelyekkel a nyugalom érdekében gyakorlatilag hajlandónak bizonyult felszámolni a bírói-kritikusi beszédpozíciót, melyet saját recenzensi gyakorlatában határozottan érvényesített.[78]

Az elfogulatlan kritikusi beszédpozíció felvételéhez Toldynak szüksége volt a G. álljellel jelzett identitás kialakításához, hogy megbírálhassa Pyrkert és Kazinczyt. A pör későbbi szakaszában pedig elengedhetetlen volt ennek a személyiségnek a fenntartá-

72 Bajza Kazinczynak, 1831. márc. 10. = Bajza, *Levelek...*, *i. m.*, 49; Bajza Kazinczynak, 1830. dec. 30. = *KazLev,* XXI, 438.

73 Dávidházi, *„Semmi előzetes...*, *i. m.*, 170–171.

74 Kazinczy Ferenc, *Igazítás,* TudGyűjt, 1831/2, 126; G. [Toldy], *Felelet Kazinczynak, i. m.*, 65–66.

75 Fried, *i. m.*, 7; Bajza Kazinczynak, 1831. márc. 10. = Bajza, *Levelek...*, *i. m.*, 53.

76 Kazinczy Fenyéry Gyulának (a továbbiakban: Fenyéry), 1831. márc. 8. = *KazLev,* XXI, 473.

77 Kazinczy Fenyérynek, 1831. márc. 8. = *KazLev,* XXI, 473.

78 Bajza Kazinczynak, 1831. márc. 10. = Bajza, *Levelek...*, *i. m.*, 49, 53.

sa, noha az információáramlásnak köszönhetően gyanítható volt, hogy ki(k) is állnak a bírálat mögött. Kazinczy kénytelen volt szembesülni azzal, hogy az ő és a fiatalok útja végérvényesen elvált egymástól. Az álnév, aminek meg kellett volna védenie a kritikust, nem töltötte be a maga szerepét: G. mégsem vált önálló, Toldyval össze nem téveszthető identitássá, ami a valódi személy „lelepleződését" követően a vitában érintettek közötti kapcsolat megromlásához vezetett. Kazinczy nem sokkal később bekövetkezett váratlan halála pedig feloldhatatlan, további életét beárnyékoló bűntudatot generált Toldyban.[79]

3. A tanító kritika és a szerzői névhasználat

A korszakban a kritika egyik legfontosabb céljának a nevelő funkciót tekintették, amit alapvetően korrekciós eljárásként értelmeztek. Ezt a szerepet Döbrentei Gábor úgy fogalmazta meg, hogy a recenzió az egyes írónak megmutatja, hogy „mitől kelljen örizkedni", ugyanakkor a „tévedezhetőt más nemesebbre ingerli". Mindezzel a látszólag az egyedire vonatkozó tevékenységgel a kritikus gyakorlatilag az egész nemzetet tanítja, hiszen mások „az előbbieknek kimutatott hibájiktól izetlenségeiktől magokat vigyázva óvhatják".[80] A tanító kritikától elválaszthatatlan a kanonizáció gyakorlata, amely biztosíthatja, hogy az olvasók értesüljenek róla, melyek azok a művek, amelyek abszolút kerülendők, illetve melyek azok, amelyek a saját és a nemzet képzéséhez (Bildung) tevékenyen hozzájárulnak. A tanító kritika gyakorlatában azonban különböző pedagógiai eljárásmódok jelentek meg. Az 1826-os Élet és Literatúrában gróf Dessewffy József ezek egyik típusát a következőképpen különbözteti meg: „[ó]va, kény nélkűl, kimélléssel, és tsak mintegy elhintve hordjuk elő itéleteinket; jól érezvén hogy könnyebb a' mustrálgatás a' teremtésnél; hogy Literaturánk' mostani állásában inkább sarkantyúra szorúltunk, mint sem ostorra, és hogy ott' is, a' hol vesszőtskére lenne szűkség: tanátsosabb legyinteni, mint veszszőzni".[81] A gróf a korabeli evolucionista irodalomfejlődési elmélettel egyetértve[82] a kímélő, ösztönző, a műveket a nemzeti irodalom fejlődéstörténetének narratívájában és a képzéseszmény tükrében értelmező bírálatok írását szorgalmazta.[83] Az említett sarkantyú-metaforával jelzett recenziótípus mögött azonban feltűnik az ostorral és vesszővel jelképzett, ám kifejtetlenül hagyott másik módszer is, mely a Dessewffy preferálta kritikusi gyakorlattal szemben keményebb hangvételt és szigorúbb ítélethozatalt sejtet.

Kölcsey *A' kritikáról* szóló tanulmányában Dessewffy korábbi megjegyzésére reflektálva szintén említi a sarkantyú, valamint az ostorral azonos jelentést hordozó korbács

79 Dávidházi, *Egy nemzeti…*, *i. m.*, 252–254.

80 Döbrentei, *i. m.*, 169–170.

81 Dessewffy József, *[Cím nélkül]*, ÉLit, 1826/1, 306.

82 Csetri Lajos, *Egység vagy különbözőség?: Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., Akadémiai, 1990 (Irodalomtudomány és Kritika), 252–253; Berzsenyi, *A' Kritikáról…*, *i. m.*, 496–497.

83 Vö. Fórizs Gergely, *„Álpeseken Álpesek emelkednek": A képzés eszménye Berzsenyi elméleti szövegeiben*, Bp., Universitas, 2009 (Klasszikusok), 58–60.

metaforáját: „[a]z ellenvetés [tudniillik a recenziók ellen] […] már évek előtt megtétetett mert […] kezdő literaturában mint ez a' miénk, nem korbácsra, az az részrehajlatlan megitélésre, hanem sarkantyúra, az az (ha jól értjük) éljen-kiabálásra és díjosztásra van szükség. Olly állítás, a' mit vagy nem értek, vagy nem hihetek."[84] Kölcsey szerint csakis a korbácsoló recenzensi gyakorlatnak lehet létjogosultsága, ami értelmezésében egyenlő a részrehajlatlan megítéléssel, mely a feltételezett végső tökéletességgel való összemérésen alapul. Pontosan ezt rótta fel tanulmányában Toldynak, aki érzékelte, hogy Vörösmarty eposzai csak megközelíteni látszanak a tökéletességet, de ennek okát nem adta meg.[85] Kölcsey az elfogulatlan ítélet jegyében teszi fel a sarkantyúzó gyakorlatot firtató kérdését is: „mi hasznosabb, az e, hogy a' hiában fáradozókat vagy némán nézzük, vagy vigasztalásúl tapsainkkal enyhítsük? Vagy az, hogy komolyan vizsgáljuk-meg mi okozta legyen munkáiknak a' sikertelenséget?"[86] A sarkantyúzó gyakorlat számára értelmezhetetlen vagy legalábbis hitelt nem érdemlő megfontolásokból indult ki. Ebből a nézőpontból a folyóirat-kritikában elképzelhetetlennek tartja a sarkantyúzó kritikát, és azt vallja, hogy azt csakis a „közönség javallásában" érdemelhetik ki a kitűnő és népszerű szerzők.[87]

Dessewffy és Kölcsey meglátásai azzal a tanulsággal szolgálnak, hogy a korabeli gondolkodásban a tanító recenziónak legalább két, egymástól különböző módozata, a sarkantyúzó és a korbácsoló kritika létezett, amelyek egymástól eltérő módon tekintettek a bírálat feladatára. A korszakban a kritikák az írók saját nevével, névtelenül vagy éppen álnévvel egyaránt megjelenhettek. Ezt a változatosságot egyrészt a kritikák népszerűtlenségével magyarázhatjuk, ami miatt kevésbé nyertek teret a hazai sajtóban, habár már a 18. századi magyar lapokban (pl. a Magyar Hírmondóban) is feltűntek. A századforduló rövid életű kezdeményezéseit követően (pl. Orpheus, Magyar Museum) fokozatosan kiszorultak a honi folyóiratokból. Ez a műfaj szempontjából kedvezőtlen állapot az 1814-ben megjelenő Erdélyi Muséummal, illetve az 1817-ben induló Tudományos Gyűjteménnyel változott meg, mivel ezek a folyóiratok lehetővé tették, hogy a recenziók ismételten megjelenjenek a hazai sajtóban. Az 1814-ig fennálló állapotok azonban arra kényszerítették a hazai kritikusokat, hogy bírálataikat az erre nyitottabb külföldi, döntően osztrák és német lapokban (pl. a bécsi Annalen der Literatur und Kunst in den Oesterreichischen Kaiserthumban vagy a lipcsei Allgemeine Literatur-Zeitungban) jelentessék meg. A külhoni lapok azonban alapvetően nem ragaszkodtak ahhoz, hogy a recenziók a szerző saját nevével jelenjenek meg.[88] Az itt dívó szokás átvétele részben magyarázatot adhat a hazai kritikák névtelenségére. Azonban úgy vélem, hogy a hazai gyakorlatban nemcsak a műfaj népszerűtlensége vagy a külföldi praxis játszott szerepet, hanem a kritikák által betölteni kívánt tanítói célkitűzések is. A sar-

84 Kölcsey, *A' kritikáról, i. m.,* 17.

85 *Uo.,* 36; Schedel Ferenc, *Historischer Ueberblick der epischen Literatur der Ungarn,* Iris, 1825/52–53, 207–218.

86 Kölcsey, *A' kritikáról, i. m.,* 37.

87 *Uo.,* 17–18.

88 Bíró Ferenc, *A legnagyobb pennaháború: Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés,* Bp., Argumentum, 2010, 599; Hász-Fehér, *Elkülönülő…, i. m.,* 39–40, 51–52, 77.

kantyúzó és a korbácsoló kritika törekvései és normái ugyanis szintén okot szolgáltattak az álneves vagy a névtelen közlésre. Ezt mutatják a Tudományos Gyűjteményben megjelent sarkantyúzó recenziók, vagy éppen a korbácsoló kritika sajátosságait a Szemere Pál, Horvát István és Vitkovics Mihály által a Czinke Ferenc Új Holmijáról Képlaki Vilhelm álnéven írt 1810-ben megjelent, példaértékűnek tekinthető bírálat is. Az 1810-es években a Tudományos Gyűjteményben Szemere a Képlaki álnév franciás verziójával, a Quaipelaquis-val és ennek Q. rövidítésével látta el recenzióit.[89] Mindez jól mutatja, hogy az 1817–1841 között működő Tudományos Gyűjtemény a kritika aktuális megítélésétől függetlenül lehetővé tette a névtelen, álneves vagy saját névvel ellátott, eltérő pedagógiai gyakorlatot képviselő bírálatok közlését.[90]

A névhasználatot azonban meghatározta az aktuális szerkesztőségi gyakorlat is. A folyóirat első három évében, vagyis a Fejér György nevével fémjelzett korszakban (1817–1819) a kritikák zöme álnévvel és névtelenül jelent meg. Thaisz András (1819–1827) szerkesztősége alatt ez a tendencia azonban jelentősen megváltozott: a bírálatok száma visszaesett, illetve az itt közölt kritikák nagy részét a szerkesztő maga írta, és saját nevével publikálta. Ennek oka lehetett egyrészt a recenziókkal való ellenérzés kulminálódása, másrészt újabb kritikákat közlő sajtóorgánumok (Felső Magyar Országi Minerva, Élet és Literatúra) színre lépése is.[91] A Tudományos Gyűjtemény szerkesztőségi cikkei alapvetően segítették az olvasót abban, hogy saját maga is felfedhesse a recenziók szerzőit. Erre is szolgálhattak azok a reprezentációs célű repertóriumok, amelyekben név szerint felsorolták a folyóirat patrónusait és a szerzőit, megköszönve nekik a hazai tudományosságért tett erőfeszítéseiket.[92] Az olvasónak azonban akár komoly fejtörést is okozhatott az anonimitás, főleg, hogy ha a szerzők a tudatos megtévesztést tűzték ki célul (például Kazinczy komoly erőfeszítések ellenére sem tudta feloldani a Füredi Vida álnevet).[93]

3. 1. A sarkantyúzó kritika és a szerzői névhasználat

A sarkantyúzó kritika esetében a névrejtés nem volt különösebben indokolt, így az sokkal inkább igazodhatott az adott folyóiratban uralkodó szokásokhoz, illetve a szerkesztőségi elvárásokhoz. A név tudatos elrejtését csupán a korabeli társadalmi normák indokolhatták a sarkantyúzó bírálatok esetében, viszont a vizsgált recenziók kapcsán nem találkoztam ilyen jellegű megfontolásokra való közvetlen hivatkozással. Ellenben a korszak kritikaelméleteiben a probléma hangsúlyosan jelent meg, ami annak köszön-

89 Quaipelaquis [Szemere Pál], *Az ifú Szószóllók gyülése a' nyelvek ügyében Mohàts mezején,* TudGyűjt, 1819/8, 108–110; Q. [Szemere Pál], *Eredeti Magyar Románok I. Darab Palugyay Története. Pesten Eggenberger Jósef boltjában. 1807,* TudGyűjt, 1818/9, 67–70.

90 [Thaisz András], *A' Redactiónak Jelentése,* TudGyűjt, 1821/6, 131.

91 Csécs Teréz, *A Tudományos Gyűjtemény (1817–1841) repertóriuma,* Győr, Xantus János Múzeum–Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár Győri Levéltára, 1998.

92 Thaisz András, *Az 1821-dik eszt. Tudományos Gyűjtemény XII. köteteinek átnézése 's Foglalatja: az azokban elő adott tárgyaknak rende szerint,* TudGyűjt, 1822/1, 102–104.

93 Czifra, *Kazinczy Ferenc..., i. m.,* 73–74.

hető, hogy a kortárs befogadók többnyire nem tettek különbséget a dicsérő recenzió és a magasabb esztétikai igényt felmutató sarkantyúzó bírálatok között.

A túlzott dicséret problémája azonban nem újdonság a Tudományos Gyűjtemény korában, hiszen már a 18. században Ráth Mátyás, a Magyar Hírmondó szerkesztője is szembesült azzal, hogy mind a dicsérő, mind a bíráló megjegyzések egyaránt kiválthatják az olvasó ellenszenvét, ezért a recenzensnek ügyesen kell egyensúlyoznia, hogy kitűzött tanító céljait megvalósítsa, és elkerülje az elfogultság vádját. A korabeli társadalmi normák szerint a nyilvánosság előtt történő túlzott dicséret férfiatlan cselekedetnek számított, így ajánlott volt elkerülni.[94] Erre mutatnak rá az olyan korabeli vélemények, mint Füredi Vidaé, aki számára az „érdemeken felyül" dicsérés lesz az egyik ok a gyalázkodó hangvételű bírálatok mellett, hogy egy tudós társaság kompetenciájába utalja a recenzeálás jogát.[95] A Nagy Gábornak 1812-ben írt levelében Kazinczy a dicsérő recenziókon szintén ezt kéri számon:

> [e]ngem ezek a' Recensensek [értsd: a *Tövisek és virágok* névtelen bírálói[96]] agyon magasztalnak. Már protestáltam ellene. [...] Készebb vagyok a' gyengéded taszigálást szenvedni mint az illy mértéktelen magasztalást. [...] Én azért óhajtom barátimtól – az olly barátaimtól, a' kik hozhatnak ítéletet, – a' gáncsot hallani, hogy munkám piszkot ne hozzon reám.[97]

Kazinczy elsődlegesen esztétikai és kritikai meggyőződései miatt szeretett volna keményebb véleményeket kapni epigrammagyűjteményéről. Úgy vélte, hogy a pusztán dicsérő, nem kellőképpen alapos, névtelen bírálat ugyanúgy árt a szerzőnek, mintha a recenzens vállalta volna a saját nevét is. Füredi a későbbiekben azzal vádolta meg Kazinczyt, aki az Annalenben szintén gyakran publikált névtelen recenziókat, hogy az anonim bírálatokat saját maga tömjénezésére használja fel.[98] Valójában Rumytól származott a Füredi által kifogásolt cikk, melyben Kazinczyt a magyarok egyetlen klasszikus írójaként említi. A széphalmi mester azonban nem értette az álneves szerző utalását, mindenesetre évekkel később arra kérte Rumyt, hogy ne írjon róla többé dicsérő recenziót.[99]

A Δ áljelű szerző 1823-ban arra az álláspontra helyezkedik, hogy a feddő recenzióknál „gyanúsabbnak" látszik a dicséret, mivel ennél és a „helyben hagyásnál" is fel-

94 Ráth Mátyás, *Tudományra való dolgok,* MHírm, 1782/98, 779; Hász-Fehér, *Elkülönülő..., i. m.,* 42.

95 Füredi, *i. m.,* 11.

96 [Kis János], *Széphalom: Tövisek és Virágok. (Dornen und Blumen.) 1811. 52. S. 8. (Mit dem Motto aut Göthe: Werke des Geists und der Kunst sind für den Pöbel nicht da.),* AnnLitKunst, 1811/6, 317–328; [Rumy Károly György], *Széphalom, (Patak, b. Nádaskai): Tövisek és Virágok. (Dornen und Blumen.) 1811. 54. S. 8,* AllgLitZ, 1812/2, 31–32.

97 Kazinczy Nagy Gábornak, 1812. márc. 23. = *KazLev,* IX, 355–356.

98 Füredi, *i. m.,* 13.

99 [Rumy Károly György], *Budae, typis Regiae Universitatis Hungaricae: Conspectus Reipublicae Litterariae in Hungaria ab initiis regni ad nostra usque tempora delineatus a Paullo (Paulo) Wallaszky. Editi altera auctoir et emendatioe. 1808. 8maj. p. XX et 586, ausser dem Index,* AnnLitKunst, 1811/11, 211; Kazinczy Rumy Károly Györgynek (a továbbiakban: Rumy), 1819. jan. 2. = *KazLev,* XVI, 269; Czifra, *Kazinczy Ferenc..., i. m.,* 92.

merülhet az elfogultság vádja. Figyelemre méltó, ahogyan a korábban pusztán dicsérő kategóriával szemben Δ elkülöníti a megerősítő és a pusztán tömjénező bírálatokat, amelyeket szerinte ugyanolyan ellenszenvvel és óvatossággal kezeltek az olvasók. Pontosan emiatt javasolja a recenzensek szabad névválasztását, hogy azok az anonimitás védelmében közölhessék véleményüket. Ugyanakkor nem tartja szerencsésnek a bíráló megismerését sem, hiszen az alacsonyabb presztízsű, akár fiatalabb és képzetlenebb kritikus dicsérete kellemetlen lehetett a szerző számára.[100] Ez a megállapítás szöges ellentéte Kazinczyénak. Δ szemszögéből azonban logikusnak tűnik, hogy a recenzens a sarkantyúzó (itt: helyben hagyó) recenziótípusban is inkább vállalja a névtelenséget. A Tudományos Gyűjteményben általam vizsgált sarkantyúzó kritikák közül jó pár az adott terület szakértőihez, illetve társadalmi és irodalmi presztízzsel bíró szerzőihez köthető, akikre későbbi keletkezése miatt nem is hathattak Δ kritikaelméleti fejtegetései. Közülük gróf Teleki József vagy Schedius Lajos az itt megjelent bírálataikat egyaránt monogrammal látták el. Ha Δ felől olvassuk a recenziókat, akkor Teleki és Schedius pozíciónak köszönhetően bárkiről elmondhatta véleményét, anélkül, hogy ezzel szégyent hozott volna az írókra vagy saját magára. A sarkantyúzó bírálatokhoz is kötődő ellenszenv miatt azonban fontos nagyobb figyelmet fordítani ezek félreértett, komoly esztétikai és kritikai megfontolásokkal igazolt adoratív és affirmatív vonásainak is.

Kassai József szerencsi plébános grammatikájáról Teleki a következőképpen ír:

> [k]öszönettel tartozunk tehát minden hazánkfiainak, kik a' szép nyelvünk el rejtett titkainak felfedezésében fáradoznak [...]. A' jelen való munka Szerzőjének pedig anyival nagyobb köszönettel tartozunk, mivel nem elégedvén meg egy olly Grammatikának irásával melly a' tanítók 's tanulóktól az alsóbb oskolákba eggyaránt használtathatik [...] nyelvünk rejtekeibe mélyebben ereszkedik, 's több esztendei gondolkozásainak, hosszas fáradságainak gyümöltsét közlé velünk.[101]

A gróf az adoráció során láthatóan nemcsak az aktuális mű szerzőjét tüntette ki, hanem a magyar nyelvvel korábban foglalkozók összességét is. Teszi ezt annak ellenére, hogy a műről kedvezőtlen véleménye van, de az affirmáció jegyében igyekszik megerősíteni az itt látható gyakorlatot, és példaként állítani a nemzet elé, annak érdekében, hogy a hazai szerzőket hasonló törekvésekre motiválja.[102] Kassai eredményeit pedig beemeli a „Sylvester idejétől fogva nyomtatásban ki jött [...] nyelvtanító"[103] könyveink kánonába, miközben a műre mint a hazai tudományosság aktuális állapotára tekint. Ezt serkentette azzal is, hogy a jövő nemzedékek magyar tudósai számára felvetette azokat a kutatási célokat, amelyek irányába a honi nyelvtudománynak tovább kellene

100 Δ [Prepeliczay], *i. m.,* 48–50.

101 T. J. [Teleki József], *Magyar nyelv tanitó Könyv, melly a' Magyar Beszédnek, és irásnak szabásait megitélve, gántsolva, és megválasztva adja elé. Írá Szerents Várossának Plébánossa, Kassai Jósef. S. Patakon 1817. Nádaskay András betűivel 468. l. középszerű 8-ad rétben 14. tabellákkal,* TudGyűjt, 1818/10, 74.

102 *Uo.,* 85–86.

103 *Uo.,* 73.

vizsgálódnia.[104] Tóth Pál saját névvel ellátott, Sipos Pál prédikációgyűjteményéről szóló recenziójában hasonló elveket érvényesített, amikor a prédikáció műfajának hazai alakulástörténetében helyezte el a vizsgált kötetet. Ebben a narratívában a szerzők egyre nagyobb figyelmet szentelnek a műfajtól elvárt egyszerűségnek, illetve a közérthetőségnek, és „[e]zeknek érdemeikben osztozik a' mi Szerzőnk is", aki hiányosságai ellenére is követendő példaként jelenik meg az olvasók előtt.[105]

A sarkantyúzó kritikák azonban nem mentesek az olvasók által kifogásolt, magasztaló attitűdtől sem. Így Teleki a *Bártfai levelek*ről szólva Dessewffyben nemcsak a „tudós"[106] grófot, de egyenesen „hazánk érdemes szószollóját, és músainak kedveltjét" tiszteli, akinek művéből kitetszik „szélesen kitsapó elmeje, az emberi társaság szokásaival, gondolkozása módjával való mélly esméretsége, az Országi alkotmányok mivoltában való jártassága, kivált pedig buzgó hazafiérzése", akinek a segítségével *„az emberiség titkos belső életének felfedezése"* lehetségessé válik. Ráadásul művével Sterne alkotását, „hidegebb originálját nem tsak elérte, hanem felyűlt is haladta".[107] Ezekkel a kijelentésekkel a nemzet előtti nyilvánosságban azt kívánta érzékeltetni, hogy a hazai irodalom is képes felvonultatni olyan kitűnő szerzőket és műveket, amelyek felvehetik a versenyt a külhoni alkotókkal. Ezzel a törekvéssel pedig nem egyszerűen a Tudományos Gyűjtemény antirecenzióira jellemző attitűdöt érvényesítette, amelyekben cáfolták a külföldi lapokban a hazai literatúra eredményeit kisebbítő kritikákat, hanem sokkal inkább a hazai olvasók ösztönzésére szolgáltak.[108]

Az affirmáció és az adoráció nemcsak az írókat érintette, hanem külön foglalkozott a mecénásokkal és a kiadókkal, méghozzá abból a megfontolásból, hogy a hazai tudományosság és irodalom elősegítése rajtuk is múlik. Ennek jegyében Teleki megköszönte báró Szepesy Ignác egri kanonoknak a Kassai munkáját támogató tevékenységét. Mindezt arra használta fel, hogy az egyházi rend tagjait ösztönözze a hazai tudományosság támogatására.[109] A recenziók a kiadókat gyakran nevesítik, mint például Trattnert, akinek „Hazánk oly sok honyi nyelvünkben írt tudományos mívek', és most ezen munkátska kiadásáért is, köszönettel tartozik",[110] viszont nem felejtik el a hiányosságokat sem. Az elkészült művek ugyanis gyakran rossz papíron, sok sajtóhibával,

104 *Uo.,* 85–86.

105 Tóth Pál, *A' Magyar Országi Helvétziai Vallástételt követő Oskolai Tanitók' Tárháza, melyben találtatnak a' nevezett személyek' szükségeihez alkalmaztatott Templombéli és Halotti Prédikátziók, Oratziók, és Bútsúztató Versek, Készitette Sípos Jó'sef, Prédikátor, e . i. sz . a' Helv. Vallás'-tételt követők Szentesi Oskolájában első Tanitó. 294 lap,* TudGyűjt, 1818/7, 103–104, 106.

106 T. J. [Teleki József], *Bártfai Levelek, írta Döbröntei Gáborhoz Erdélybe Gróf Désöfi Jó'sef 1817-ben S. Patakon, nyomtattatott (nyomtatott) Nádaskay András által 1818, közép 8-ad rétben. — 200 l.,* TudGyűjt, 1819/6, 82.

107 *Uo.,* 78–79, 81.

108 Vö. Thaisz András, *Az 1820-dik esztendei Tudományos Gyűjteménynek Altnézése, Foglalatja és az abban dolgozott T. T. Irók' neveinek Feljegyzése, a' Magyar nyelv' előmozdításának szükséges vóltáról közbe vetett némelly gondolatokkal, és a Redactiónak Jelentésével együtt,* TudGyűjt, 1821/2, 83–98.

109 T. J. [Teleki], *Magyar nyelv…, i. m.,* 86.

110 T. I. [Teleki József], *Az Esküvés, szomor (szomorú) Játék öt felvonásban, szerzette G. J. kiadta Dömötör Miklós… Pest, Trattner János Tamás, 1817. VIII. 99. l. nagy 8-ad rétbe,* TudGyűjt, 1817/6, 94.

kevésbé kielégítő kivitelben, „mesterség nélkűl készűlt" címmetszéssel kerülnek az olvasók kezébe. Teleki ennek orvoslását fontosnak tartotta, hiszen a minőségi könyvkiadás gyönyörködteti a befogadót, és nem hagyja elkalandozni a figyelmet, amivel hozzájárult a Bildung kiteljesedéséhez.[111]

A sarkantyúzó kritikák nemcsak motiválták a szerzőket, hanem hozzájárultak esztétikai képzésükhöz is, aminek érdekében a recenziókban rögzítették azokat az elveket, amelyek alapján meghozták ítéleteiket. Teleki a szabályokat figyelembe véve értékelte Gombos Imre, valamint Kisfaludy Károly drámáit az érzelmek kifejezése, a karakterfestés, a történeti hűség, a beszéd és a nyelvhasználat szempontjai alapján. Az olvasó így egyaránt láthatott egy esztétikai-kritikai szempontrendszert, illetve annak szövegközeli elemzésekkel végzett alkalmazását. Teleki ezzel is segítette az alkotókat, hogy a jövőbeli műveiket a közölt megfontolások figyelembevételével hozzák létre.[112] Ezek a recenziók azonban a kritikusok tanítására is kiemelt figyelmet fordítottak, így például a sarkantyúzó gyakorlatra jellemző szövegközeli elemzést is hangsúlyozták. Erre hívta fel a figyelmet Tóth Pál, amikor megfedte Kölcseyt a Csokonairól írt recenziója kapcsán, amiért elsődlegesen a debreceni író személyével foglalkozott, ahelyett, hogy inkább a *Halotti versek*nek szentelt volna nagyobb figyelmet, ezért recenzensi gyakorlata nem lehetett követésre méltó.[113] Ugyanakkor már a kritikusi szempontokat gazdagító megjegyzésekkel is találkozunk ezekben a bírálatokban. Ezt példázza az X. szignójú szerző kritikája is, amikor Pálffy Sámuel *Zomilla*járól írva a következőképpen nyilatkozik: „minden Románt két szempontra, az az a' mulattatásra és erköltsi tulajdonságokra nézve kell meg itélnünk".[114] A recenzens azért hangsúlyozza az *utile et dulce* elvét, hogy rögzítse és nyomatékosítsa a románok megítélésének általa javasolt konvencióját.

Dessewffy *Bártfai levelek* című művének bírálatát Teleki már nem egy esztétikai rendszer, hanem Sterne *Érzelmes utazása* alapján végezte el. Az angol szerző könyvére ugyanis mint a *Bártfai levelek* mintájára tekint: „eggyes jegyzetei majd minden palléro zottabb nyelveken, majd minden miveltebb embereknek kezeiken forgani mind e' mai napig sem szüntek meg".[115] A Tudományos Gyűjteményben közölt sarkantyúzó bírálatokban hasonló, de kevésbé direkt tanító szerepet töltöttek be a követésre javasolt, megbírált művekből vett idézetek is. Kisfaludy Sándor *Hunyadi János*áról írt bírálatában Schedius a hazafiság érzésének illusztrálására teljes egészében idézte a dráma *Hazafi* című betétversét.[116]

111 T. J. [Teleki], *Magyar nyelv…*, *i. m.*, 86; T. I. [Teleki], *i. m.*, 94; T. J. [Teleki], *Bártfai Levelek…*, *i. m.*, 84–85.

112 T. I. [Teleki], *i. m.*, 86–88; Uő, *Kemény Simon. Eredeti hazai dráma két Felvonásban. Barátság és Nagylelküség. Eredeti Dráma. Irta Kisfaludi Kisfaludy Károly. Pesten, Trattner János Tamás betüivel. 1820. 61 l. nagy nyoltzadrétben*, TudGyűjt, 1822/2, 91.

113 Tóth, *i. m.*, 107–108.

114 X., *Könyv-esmertetés. Zomilla. Az Erbia' Serzője Pálffy Sámuel által. Pest, Petr. Trattner Mátyás, 1824,* TudGyűjt, 1825/8, 103.

115 T. J. [Teleki], *Bártfai Levelek…*, *i. m.*, 78.

116 S. [Schedius Lajos János], *Hunyady János. Históriai Dráma. Írta Kisfaludi Kisfaludy Sándor. Budán, a Kir. Magy. Universitás betűivel. 1816. X. 308. lap 8,* TudGyűjt, 1817/1, 105–106.

A korszakban a legfinomabban fogalmazó kritika is kiválthatta a szerző haragját, ezért a sarkantyúzó bírálatok visszhangjára is érdemes figyelmet fordítani. Dessewffy a következőképpen reagál Teleki kritikájára Kazinczyhoz írt egyik levelében: „Bártfát akartam megesmertetni, nem pedig érzékenykedni felette."[117] Teljes mértékben elveti a Sterne-művel való hasonlatosságot, amit oda vezet vissza, hogy a kritikus figyelmetlenül tekintette át a művét, ahogyan helyteleníti azt is, hogy Teleki kifogásolta, hogy a külföldi neveket magyar kiejtés szerint írta át.[118] Dessewffy viszont antikritikát nem tervez írni: „[h]algatnom kell azonban, és fogok is, mert más részrül megvesztegetett a vizsgáló sok dítséreteivel; a ki pedig azt mondja: hogy nem örvend a derék emberek' helybe hagyásán, nem szóll igazat."[119] Dessewffyvel szemben Kassai József azonban a Tudományos Gyűjteményben közli véleményét a recenzióról: „[v]égre az én legérdemesebb Métzénás Uramnak ditséretes említtetését, 's magamnak is hellyel hellyel Nemzetem előtt nem gyaláztatásomat hálaadatos köszönettel veszem T. J. Úrtól."[120] Jól láthatóan sem a levelezésben, sem a folyóiratban megjelent antikritikák nem generáltak rendkívüli felháborodást. Az apróbb súrlódások, véleménykülönbségek nem alakultak durva vitává; az írók inkább megelégedtek teljesítményük méltatásával. Láthatóan a változatos névhasználat a gyakorlatban nem adott hozzá plusz értéket a sarkantyúzó recenziókhoz, habár a korabeli kritikaelméleti fejtegetésekben erre is javaslatot tettek. Az alapos és körültekintő, az adott teljesítményeket méltató és azokat a honi literatúra fejlődéstörténetében elhelyező kritikusi gyakorlat inkább pozitív fogadtatásra lelt, ami így joggal tölthette be tanítói szerepét.

3. 2. A korbácsoló kritika és a szerzői névhasználat

A sarkantyúzó kritikával szemben a korbácsoló elvet képviselők számára a recenzióírás a tudományos kutatáshoz hasonló tevékenység, amit elsődlegesen nem a megbízás motivált, hanem a közösség érdekei, s azt az eredményt várták tőle, hogy az írók nagyobb figyelemmel fogják elkészíteni jövőbeli munkáikat.[121] A szerzővel szemben ugyanis rendkívül magas elvárásokat fogalmaztak meg, mint ahogyan arra Kölcsey a Berzsenyi-emlékbeszédben is utal: „költő nevet csak az érdemel, ki nemesített érzelmeket hordoz keblében, ki a természetre, az emberi szenvedelmekre vizsgáló tekintetet vete, ki a való életet magas szempontokból vevé fel, s dalát a szépnek és jónak, s az örök dicsőségnek szentelé, hogy általa minden ifjú kebel szent lángra gyúladjon".[122]

117 Dessewffy József (a továbbiakban: Dessewffy) Kazinczynak, 1819. aug. 25. = *KazLev* XVI, 494.

118 Dessewffy Kazinczynak, 1818. szept. 6. = *KazLev,* XVI, 502–503.

119 Dessewffy Kazinczynak, 1819. aug. 25. = *uo.,* 494.

120 Kassai József, *Tudományos Torlás, vagy is az 1818. Esztendőbeli Tudományos Gyűjtemény X-dik Kötetében a' 73–86 lapig T. J. Úrnak vádjaira való barátságos felelet,* TudGyűjt, 1820/2, 118.

121 Gyapay László, *Viták a kritikusi felhatalmazás körül = Historia litteraria a XVIII. században,* szerk. Csörsz Rumen István, Hegedűs Béla, Tüskés Gábor, Bretz Annamária, Bp., Universitas, 2006 (Irodalomtudomány és Kritika), 399–400.

122 Kölcsey Ferenc, *Emlékbeszéd Berzsenyi Dániel felett* = K. F. *Összes művei,* I, szerk. Szauder Józsefné, Szauder József, Bp., Szépirodalmi, 1960, 725.

Szavaiból kitetszik, hogy a költő szakrális feladatokat lát el, ha ennek betöltésére képtelen, akkor legfeljebb a „könyváros szűk zsoldjáért az almanachokba divatárukat készítget",[123] de az általa létrehozott művek nem tekinthetők irodalomnak. Mindebből látható, hogy a Kölcsey által képviselt kritikusi attitűd a szerzőn keresztül közelít a műhöz, sőt elsődlegesen őt teszi bírálat tárgyává, szemben a sarkantyúzó kritikai gyakorlat szövegcentrikus elemzéseivel. Kölcsey ezen kritikusi attitűdjét már 1815-ben megfogalmazza Döbrenteinek írt levelében: „küldöm Csokonainak új manieru Recensióját. Ebben a' munkák' recenseáltatásárol az Író' individualitására vitetik vissza az Olvasó".[124] Így a Kölcsey által használt korbácsoló, a végső tökéletességhez mérő recenziótípus az írói karakterből indult ki. A nem megfelelő karakterű szerzők pedig tanításra, ösztökélésre vagy az irodalomtól való eltántorításra szorulnak. Kölcsey korbács-metaforája pedig szorosan kapcsolódhat Kazinczy elképzeléseihez, aki szintén előszeretettel használta a *korbács* szót, leginkább *kikorbácsolás* értelemben.[125] Az adott szóhasználat felidézi Jézus és a kufárok bibliai történetét, ahol a Megváltó kötélből készített ostorral űzi el a templomban tartózkodó árusokat és pénzváltókat.[126] Kazinczy Berzsenyinek fel is idézi a történetet: „[d]e miért akarod Te, édes barátom, hogy személyt ne bántsanak ezek az én nyilaim? A' Jézus Kristus Isten volt, és még is korbácsot kapott azok ellen a' kik az ő atyja' Templomát megfertéztették".[127] A vallási képzetkör felhasználásával Kazinczy arra utalt, hogy még Jézust sem tartóztatta az, hogy a testi fenyítés eszközeivel lépjen fel a vétkesekkel szemben, így neki emberként joga van arra, hogy az erőszak verbális eszközeivel szálljon szembe az esztétikai normák megsértői ellen.

A korbácsoló kritika hívei hajlamosabbak voltak a keményebb, harciasabb megfogalmazásra, ami kevésbé vette figyelembe a szerző érzékenységét, miközben az írói vétkekért akár a testi fenyítés, illetve a megsemmisítés toposzaival is gyakorta éltek.[128] Az erőszak alkalmazásának lehetőségét Kazinczy az *Epigrammai morál*ban legitimálja: „Bántani mást vadság..." – 'S más a' lélektelen Író? / Azt hozzád 's hozzám nem köti semmi kötel. / Csípd, döfd, rugd, valahol kapod a' gaz latrot! Az illyet / Ütni, csigázni, 's agyon-verni (nevetve) szabad".[129] A versben a „lélektelen Író" az irodalmi közösség változni képtelen ellenségeként jelenik meg, amit a „gaz", megtérni nem kívánó latorral való azonosítással fejez ki, amellyel egy újabb biblikus motívumot sző a diskurzusba. Az epigrammában ezt az alakot törvényen kívül helyezi, hogy többé ne vonatkozzanak rá a mindenki által elfogadott szabályok, így bárki felelősségre vonhatja tetteiért. A kritika gondoskodik arról, hogy az elítélendő cselekedet ne ismétlődhessen meg újra, ezért tudatosan elrettenti az irodalom művelésétől a vétkest. A zárójeles *nevetve* kife-

123 *Uo.,* 725.

124 Kölcsey Döbrentei Gábornak (a továbbiakban: Döbrentei), 1815. márc. 6. = Kölcsey Ferenc *Levelezés I, (1808–1818),* s. a. r. Szabó G. Zoltán, Bp., Universitas, 2005 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái), 361.

125 CzF.

126 Lásd Jn 2, 14–16. A történet az ostor említése nélkül előfordul a következő helyeken is: Mt 21, 12–13, Mk 11, 15–17.

127 Kazinczy Berzsenyi Dánielnek (a továbbiakban: Berzsenyi), 1811. jan. 11. = *KazLev,* VIII, 256.

128 Dávidházi, *Egy nemzeti..., i. m.,* 255.

129 [Kazinczy Ferenc], *Tövisek és virágok,* Sáros-Patak, Nádaskay András, 1811, 36.

jezés többféleképpen is értelmezhető.[130] Elképzelhető, hogy a megjegyzés egy kiszólás, ami arra figyelmeztet, hogy az írón elkövetendő fizikai erőszak csupán a fikció világában érvényes. A korabeli értelmezők elsődleges olvasata azonban komolyan vette a testi fenyítésre és a megsemmisítésre való utalásokat.[131] A kitétel olvasható teljesen komolyan is, így gyakorlatilag kiegészíti a fizikai erőszakot a bűnös nyilvános megszégyenítésével és kiközösítésével, aminek következtében a szerző immár nem lehet a kánon része. Botrányos művei pedig a korbácsoló kritika által károsnak, olvasásra méltatlannak bélyegeztetnek, ezért művelt olvasó nem vesz a kezébe, az írók pedig nem tartják követésre méltónak.[132] Kazinczy korbácsoló pedagógiai gyakorlata egyrészt szelekciós eljárás, ami erőszakos módszerekkel kiválogatja, elkülöníti az irodalmi-esztétikai normarendszerének nem megfelelő szerzőket és műveket; másrészt korrekciós eljárásként is értelmezhető, hiszen a szükséges javítások elvégzését követően az írót befogadhatja az „Olympuszi kar".[133] A kritika a szerzőt egész életén keresztül végigkíséri, és el is várja, hogy az általa megfogalmazott elveknek megfelelően módosítsa alkotásait. Ennek a gyakorlatnak könnyen következménye lehetett az írók eltántorodása az irodalmi tevékenységtől, ahogyan azt Pálóczi Horváth Ádám is érzékelte Kölcsey recenzióival összefüggésben.[134] Horváth ellenérzéseire reagálva Kazinczy a következőképpen veszi védelmébe Kölcsey bírálatait: „[m]ocskolódni nem szabad, de a' fenyítékkel az írókat arra kényszeríteni, hogy jól dolgozzanak, nem csak szabad, de kötelesség is".[135] A korbácsoló recenzió a teoretikusok véleménye szerint tehát koránt sem személyeskedő gúnyirat, hanem tudatos, következetes, a hibákat és az erényeket egyaránt kimutató írásmű.

Szemere Pál, Horvát István és Vitkovics Mihály Képlaki Vilhelm álnéven írt recenziójában a pesti egyetem magyar tanszékének professzorát, Czinke Ferencet az Új Holmi című esztétikai-kritikai folyóirata miatt tette bírálat tárgyává.[136] Az elemzés tárgyául választott recenzió azért figyelemre méltó, mert rámutat, hogy a bírálat a szerzői névhasználat segítségével hogyan működtet eredményesen egy esztétikai-kritikai célkitűzést; Szemere és társai ugyanis saját nyelv- és irodalmi normáikat szembesítették Czinkéével.

130 Vö. Rákai Orsolya, *Az irodalomtudós tekintete: Az önállósuló irodalom társadalmi integrációja és az esztétikai tapasztalat problémái 1780 és 1830 között,* Bp., Universitas, 2008, 302–305; Bodrogi Ferenc Máté, *Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve,* Debrecen, Debreceni Egyetemi, 2012 (Csokonai Könyvtár, 51), 247–255.

131 Dávidházi, *Egy nemzeti..., i. m.,* 255–258. Vö.: Kazinczy Láczai Szabó Józsefnek, 1814. ápr. 20. = *KazLev,* XI, 347.

132 Milbacher Róbert, *„...földben állasz mély gyököddel...": A magyar irodalmi népiesség genezisének akkulturációs metódusa és pórias hagyományának vázlata,* Bp., Osiris (Doktori Mestermunkák), 2000, 90–91.

133 Lásd [Kazinczy Ferenc], *Himfy*-epigramma = [Kazinczy], *i. m.,* 24.

134 Pálóczi Horváth Kazinczynak, 1817. dec. 29. = *KazLev,* XV, 414.

135 Kazinczy Pápay Sámuelnek (a továbbiakban: Pápay), 1818. jan. 4. = *KazLev,* XV, 415.

136 Képlaki Vilhelm [Horvát István, Szemere Pál, Vitkovics Mihály], *Az Új Holmi' első csomójának kritikai megítéltetése,* Pest, Trattner, 1810; Kazinczy Ferenc, *[Bevezető jegyzetei a Glottomachusok című kéziratgyűjteményhez]* = *KazLev,* XIII, 521; Kazinczy Döbrenteinek, 1810. máj. 5. = *KazLev,* VII, 424.

Czinke és a triász szembenállását leginkább az indukálta, hogy a professzor a korszakban több, az irodalmi élet szempontjából fontos pozíciót birtokolt. Egyrészt 1807-ben a Helytartótanács határozata nyomán elnyerte az egyetem magyar tanszékének vezetésére kiírt pályázatot Horváttal szemben, aki Révai Miklós szellemi örököseként szintén számított a kinevezésre.[137] Ezzel leginkább az volt a problémája Kazinczynak és barátainak, hogy olyan személy foglalta el Révai egyetemi katedráját, aki a Debreceni Grammatika népiességre törekvő, a felsőbb irodalmi stílusszintek újítását elvető nyelvszemléletét követte.[138] Másrészt Czinke habitusát és dramatikus tanítási módszereit egyaránt alkalmatlannak tekintették a magyar nyelv egyetemi szintű oktatásra.[139] Harmadrészt a professzor a korabeli sajtóviszonyok között sikeresen létrehozott egy esztétikai-kritikai folyóiratot, ami egy nyilvános fórummal gazdagította az ortológus tábort. Mindez különösen érzékenyen érintette Kazinczyékat, mivel hasonló orgánummal ők nem rendelkeztek, így több szempontból motiváltak voltak a Czinke elleni fellépésre.

A professzor pozíciói óvatosságra intették támadóit, akik közül Szemere és Vitkovics ekkoriban egyaránt hallgatói voltak. Láthatóan éles társadalmi státuszkülönbség állt fenn Czinke és a recenzensei között, amely indokolta a bírálat álneves közlését, már csak azért is, mivel a professzor, akit bármennyire is alkalmatlannak tartottak, korántsem hagyta annyiban, ha az általa képviselt elveket kritika alá vonták, és maximálisan élt a rendelkezésére álló hatalommal. Ezt az attitűdjét mutatja egy későbbi, 1822-es eset, amikor az oktatás nyilvánosságába szándékosan lopta be az irodalmi vitákat, így harmadéves hallgatóinak tollba mondta Toldyról írt német nyelvű gúnyos epigrammáját. Tanítványát azért szégyenítette meg, mert korábban Toldy Iszokratész-fordításába az ortológusok elleni glosszákat iktatott be.[140] Az álneves közlést erősítette az is, hogy Szemere és társai nemcsak Czinke folyóiratát kritizálták, hanem kíméletlenül bántak Láczai Szabó József sárospataki professzorral és prédikátorral is, akinek a leoninust védelmező cikkét pesti kollégája újraközölte.[141] Tágabb értelemben a leoninust alkalmazó, népszerű mesterkedő költőket is kemény kritikával illeték.[142] Szemeréék egyértelműen nem elfogulatlan ítélet meghozatalára törekedtek, hanem igazuk tudatában saját korbácsoló kritikai gyakorlatukat kívánták érvényre juttatni, amihez segítségükre volt az álnévhasználat mint olyan eszköz, mely elősegíthette a megszólalás lehetőségét a nemzet előtt.

A szerzők a recenzióban a méltatlannak bélyegzett professzor megintését hazafiúi kötelességként állítják be: „REC.[enzens] méltán rossz Hazafinak tartathatnék, ha

137 Szalai Anna, *Pályakezdő évek Pest-Budán: Horvát István és íróbarátai 1800–1815,* Bp., Szépirodalmi, 1990, 207.

138 Szemere Kazinczynak, 1809. márc. 4. = *KazLev,* VI, 267; Csetri, *i. m.,* 23; Gyapay László, *„A' tisztább ízlésnek regulájival": Kölcsey kritikusi pályakezdése,* Universitas, Bp., 2001, 136–141.

139 Vitkovics Mihály (a továbbiakban: Vitkovics) Kazinczynak, 1809. márc. 7. = *KazLev,* VI, 277–278; Vitkovics Kazinczynak, 1810. ápr. 12. = *KazLev,* VII, 363; Egyed Emese, *Papagénó: Esztétikai lecke 1810-ből = Színház, jelentés, emlékezet,* szerk. Kérchy Vera, Szeged, JATE Press–Szegedi Egyetemi, 2013, 187–189.

140 Toldy Kazinczynak, 1824. márc. 23. = *KazLev,* XIX, 82–83; Bajza–Toldy, *i. m.,* 526.

141 Láczai [Szabó] József, *A' Magyar Versekről: Tudniillik ez a' vetélkedés bekkenője! betű szerint a' Magyar Ujságból, Nro. 51, dd. 23. Dec. 1809,* Új Holmi, 1810/1, 5–6.

142 Képlaki [Horvát, Szemere, Vitkovics], *i. m.,* 6–7.

Cz.[inke] Úrnak Írását megitéltetés nélkűl hagyván, akadályt nem vetne a'nak, hogy Cz.[inke] Úr Holmijának következendő Csomóiban illy horrendum monstrummal fel ne lépjék".[143] Czinkével szemben a nemzet ellenérzéseit kívánták felkelteni, és támogatásukat megnyerni saját korbácsoló kritikájuk érdekében, aminek célja az volt, hogy a professzort korrekcióra bírják. Ezt elérendő megkérdőjelezték, hogy az Új Holmi egyáltalán „művelő" folyóiratnak tekinthető-e, mivel szerzője kétes elveket követ oktatói gyakorlatában: „szerzett-e az aestheticai cultúrát magának, a' ki illy mosdatlan beszédet Tanítványai előtt felolvasni nem szégyenl", sőt „ezekkel a' nagytiszteletű Publicum színe elejébe kiállani még nyomtatásban is bátorkodik".[144] Ezekkel a kijelentésekkel azt sugallták, hogy Czinke megfelelő kompetenciák híján egyetemi tanárként és folyóirat-szerkesztőként egyaránt alkalmatlan arra, hogy a tanítás szándékával lépjen fel a nemzet előtt. Főleg olyan személyként, aki a neológus tábor szerint az általa tanított magyar nyelvhez sem ért igazán, amire az „irgalmatlanúl összegázoltatott" grammatika, a „rögös" versek, a „zordon" prozódia mellett *„képtelenségei, paraszt szólásai, s hibás állításai"* egyaránt rámutatnak.[145] Ezek részletes taglalásával a professzor tekintélyét igyekeztek felszámolni. „Ugy látszik, hogy Cz.[inke] Ur a' *Leoninus, és rímes* versek köztt való külömbséget sem tudta. Rec.[enzens] nem sajnálja a' fáradságot, 's megtanítja" [146] – írják kritikusai, amiből kitűnik, hogy saját diákjai oktatják ki a tanításra méltatlannak tartott professzorukat. Végül a következő ítéletet hozzák róla: „Cz.[inke] *Úr Tanító,* Cz.[inke] *Úr magyar nyelvtanító,* Cz.[inke] *Úr magyar nyelvet és Literaturát tanító;* Cz.[inke] *Úr mindezek fe*[*lett*] *a' Nagy Révai' székében ül.* Rec.[enzens] ezt felette szégyenli".[147] Tevékenysége alapjaiban összemérhetetlen elődjével, ezért elvárják tőle, hogy lássa be hibáit, korrigálja azokat, valamint bővítse tudását.[148] Csak ezek elvégzését követően válhat saját pozícióihoz méltóvá, és csak ezeket követően taníthatja nemzetét. Czinkével kapcsolatban a kritikusok felhatalmazva érezték magukat, hogy hibáit személysértő módon kimutassák, valamint korrekcióra szorítsák. A professzor jövőbeli művei – a recenzió írásakor tervben van az Új Holmi második csomója – csakis ezeknek a lépéseknek az elvégzését követően válhatnak a nemzet számára hasznossá. A recenzióval a szerzők azonban sokkal tágabb horizontot nyitnak: „Rec.[enzens] reményli, hogy ezen útmutatásai, melyek *nem csak* Cz.[inke] Urnak szólanak, nem fognak sikertelenek lenni; 's ha nem lesznek sikertelenek, örömmel várja az Uj Holminak következendő csomóit".[149] Czinke pozícióinak egyértelmű gyengítése mellett alapvető szándékként rajzolódik ki a közösség tanításának célképzete is, ezért óvatosságra intik azokat a szerzőket, akik nem kellő megalapozottságú művekkel lépnének a nemzet nyilvánossága elé. Az ilyen alkotók ugyanúgy számíthatnak a kritika korbácsára, amivel saját jó hírüket és nevüket kockáztatják a literatúra világában.

143 *Uo.*, 5.
144 *Uo.*, 4–5.
145 *Uo.*, 8.
146 *Uo.*, 19.
147 *Uo.*, 26.
148 *Uo.*, 26–30.
149 *Uo.*, 30.

A kritika Szemere szerint eredményesnek bizonyult, amiről következőképpen tájékoztatta Kazinczyt: „[a]' Recensens korbácsa használt. […] annyira le van verve Czinke Úr, hogy Holmiját tovább folytatni sem meri. Ez nem kár Literaturánkra nézve".[150] Úgy látja, hogy a triász korbácsoló kritikája egyértelműen hozzájárult ahhoz, hogy Czinke feladja az addigra már két kötetet megélt periodikáját. A gyakorlatilag egyetlen esztétikai-kritikai folyóirat felszámolására tett eredményeket azért értékeli pozitívan, mivel hiányosságai miatt nem jelent valódi veszteséget a magyar literatúra számára.[151]

Azonban nemcsak Czinke kényszerült visszavonulásra, hanem a szintén megtépázott tekintélyű Láczai Szabó is, aki *Halhatatlanság oszlopa, vagy is Némelly halotti versek* című kötetének 1813-as kiadásához írt apologikus bevezetőjében igyekezett minél jobban elhatárolódni pesti kollégájától. Erre az adott okot, hogy Láczai Szabó *A' Magyar Versekről* című cikkét Czinke változtatásokkal közölte az Új Holmiban. Ez a tanulmány eredetileg 1809-ben jelent meg a Hazai Tudósításokban – Láczai szerint már ott sem az ő szerzői szándékának megfelelő módon, mivel Kultsár István szerkesztő módosításokat hajtott végre rajta, amiket Czinke újraközlése alkalmával csak tovább szaporított. A kínos helyzetet azzal igyekezett tompítani, hogy az ügy kapcsán felmerült többi szereplőt, így Czinkét, Kultsárt, és a számára nagy valószínűséggel ismeretlen Képlakit tette felelőssé munkája hibái miatt. Ugyanakkor elutasította, hogy recenzense az „anonomitás alatt […] egészen a gorombaságig adakozó a mocskos titulusokkal", és ezzel a kijelentésével a korbácsoló kritikai attitűddel szemben is állást foglalt. Szerinte ugyanis a személysértőbb megjegyzések nélkül is lehet „okosan tanítani".[152]

A Képlaki-recenzió Láczain kívül másokat is felbosszantott Sárospatakon, amiről Kazinczy részletesen beszámol Horvátnak: „[é]n Nagy Lászlónak azt feleltem, hogy rossz írót bántani *szabad*, sőt *kötelesség*; 's hogy Recensiók *sohol* nem írattatnak az Irónak neve alatt, 's hogy a' Leoninusok valóban korbácsot érdemlenek".[153] Kazinczy a felzúdulókkal szemben védelmébe vette pesti barátait, s fontos megállapításokat tett az általuk érvényesíteni kívánt normákról. Egyrészt ennek alkalmazását nemcsak a recenzens jogának, de egyenesen kötelességének is tartotta, amivel megerősítette az *Epigrammai morál*ban közölt elveket. Másrészt a recenzensi szabad névhasználatot a külföldi (osztrák és német) kritikai lapok szokásával legitimálta. A pataki felzúdulás pedig azt igazolta, hogy a korbácsoló, személyt élesen támadó recenzensi gyakorlat megvalósításához ajánlott a szerzői név tudatos elrejtése.[154]

A triász bírálata azért jelent meg álnéven, hogy a kor körülményei között a korbácsoló kritika elveit minél jobban érvényre juttassa, miközben a név elrejtése kellő védelmet jelentett az alacsonyabb társadalmi pozíciókkal rendelkező recenzensek számára. Az álneves közlés garantálta azt, hogy egy keményebb hangvételű szöveggel is lehetőség legyen megjelenni a nemzet előtt. Ez a tónus segítette érvényre juttatni a

150 Szemere Kazinczynak, 1810. máj. 17. = *KazLev,* VII, 458–459.

151 Czifra, *Kazinczy Ferenc…, i. m.,* 21.

152 Láczai Szabó József, *Előbeszéd* = *Mesterkedők: Antológia,* szerk., tan., Kovács Sándor Iván, jegyz. Kerner Anna, s. a. r. Csillag István, Bp., Korona, 1999, 467–470.

153 Kazinczy Horvát Istvánnak, 1810. júl. 31. = *KazLev,* VIII, 41–42.

154 Bíró, *i. m.,* 599.

korbácsoló gyakorlat fontos elemét, a szelekciót, amely során a recenzensek kiemelték a folyóirat hibáit, száműzve a szerzőt az irodalmi kánonból. Ehhez fontos eszközt szolgáltatott a szándékosan személyeskedő, botránykeltő hangnem. Ilyen szituációban a Láczai Szabó által említett szelídebb tónus nem hozhatott eredményt. Az álnevesség garantálta személyeskedőbb hangnem pedig lehetővé tette, hogy a szerző korrekcióra kényszerüljön. A kritikusok elviekben lehetőséget adtak Czinkének, hogy feladja saját, hibásnak ítélt elveit, és megfelelő tájékozódást követően egy, a neológiához közelebb álló álláspontot elfoglalva folytassa a nemzetet tanító munkáját. A korrekció szükségességét pedig a nemzeti irodalom kánonából való végleges kitagadás rémképével próbálták nyomatékosítani. Az álnevesség tehát a neológia híveinek érdekérvényesítését is szolgálta, mivel a recenziónak akár az eltántorító, akár a korrekciós hatása érvényesül, ők mindenképpen nyernek rajta. Így nem meglepő, hogy valóságos győzelemként élték meg, amikor a megtépázott tekintélyű professzor – vélhetően a kapott recenzió hatására – lemondott folyóirata folytatásáról. Tevékenysége irányán azonban nem változtatott, ami oda vezetett, hogy 1819-ben a Tudományos Gyűjteményben Szemere, újra álnév mögé bújva, ismételten kifigurázta.[155]

4. Kritikai műfajok és a szerzői névhasználat

A vizsgált korszakban meglehetősen változatos fikciós és nem fikciós kritikai műfajok álltak a recenzens rendelkezésére, melyek kéziratban és nyomtatásban egyaránt megjelentek. A nem kritikai műfajok esetében a kortársak nem tettek különbséget a nyomtatás és a kéziratosság között: mindkét mediális teret ugyanolyan legitimnek tartották.[156] A kritikusok önvédelemből, és esztétikai elveik közlésének érdekében folyamatosan keresték a megfelelő műfaji és szerzői névhasználati kereteket a recenzensi megszólalásra. A következőkben a korabeli kritikusok által választott műfajok és mediális terek szerzői névhasználati normáinak feltárását és ezek alkalmazását vizsgálom a magánlevelezésben, a nyomtatott recenziókban, valamint az esztétikai-kritikai epigrammákban.

4. 1. (Magán)levelezés és a szerzői névhasználat

A levélkritika gyakorlatáról és korabeli elfogadottságáról sokat árulkodik Bölöni Farkas Sándor 1815-ös levele, amelyben arra kéri Kazinczy Ferencet, hogy mellékelt verséről írjon kritikát. A kérés nem volt egyedi, hiszen a kortársak Széphalom véleményét mértékadónak tekintették, ezért szívesen fordultak hozzá műveikkel, hogy ítéletet kérjenek róluk.[157] Bölöni Farkas a puszta felkérésen túl további instrukciókkal is megbízta

155 Quaipelaquis [Szemere], *i. m.*

156 Toldy Bajzának, 1826. jan. 21. = Bajza–Toldy, *i. m.*, 276–277; Labádi Gergely, *„meg-irott kőnyv" és „nyomtatott ének": Kéziratos és nyomtatott kultúra a XVIII. század utolsó harmadában = Historia litteraria…, i. m.*, 448–455.

157 Gyapay, *Viták a kritikusi…, i. m.*, 391; Mezei Márta, *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*, Bp., Argumentum, 1994 (Irodalomtörténeti Füzetek, 136), 12, 85–86.

leendő kritikusát. Egyrészt hangsúlyozza, hogy: „nem ugy közlöm ezt, mintha mutogatni akarnám", tehát korlátozni kívánja a másokkal való esetleges láttatás lehetőségét, vagyis az író és a kritikus privát diskurzusának kialakítását és fenntartását várja el felkért bírájától. Másrészt a következőkre kéri recenzensét: „írdki botlásaim, hogy azokot másokba kikerűljem, s tudod hogy kivánom én ezt? [...] minden kegyelem nélkül".[158] Vagyis meglehetősen szigorú bírálatot várt el annak érdekében, hogy költeményét javítani tudja. 1809-ben Berzsenyi Dániel hasonlóan kemény kritikára bíztatja a széphalmi mestert: „[n]evezze ki [...] mindazon darabjaimat, mellyek Uraságod ízlése ellen vagynak, hogy azokat mind ki mustrálhassam, mert valóban én is tsak az igazi poesist szeretem, a' közönségesset pedig gyűlölöm, s inkább írom nevemet egy jó rend alá, mint száz üres foliantok homlokára, mutassa ki tehát Uraságod azon darabokat, mellyeken ezen Princípiumnak billyege nints, hogy azokat az irgalmatlan tűznek adhassam".[159] A levélkritika esetében a szerzőnek sokkal nagyobb mozgástér állt rendelkezésére, hiszen kvázi megrendelőként ő ösztönözte a kritikust a bírálat elkészítésére, és ennek jegyében rendelkezett a recenzió módjáról, illetve a nyilvánosság bevonásának mértékéről is. A levelezésben zajló kritikát fontosnak tartották a szerzői karrier- és imázsépítés szempontjából, mivel a kritikusi munka lehetőséget biztosított a szövegek javítására a szélesebb nyilvánossággal való megismertetés előtt.

Kazinczy eleget tett a felkérésnek, és nem rejtette el a Berzsenyivel kapcsolatos kifogásait sem: „a' Túl a Dunai provincialismusokat felejtsd".[160] Ezen az ítéleten a költő nem sértődött meg, annak ellenére, hogy később, a Tudományos Gyűjteményben megjelent, Kölcsey tollából származó recenzióban provincializmusainak felemlegetését már zokon vette.[161] Ez a példa jól mutatja, hogy a nyomtatott bírálatok esetében a szerzői mozgástér gyakorlatilag megszűnt, aminek következtében az írói hiányosságok a nemzet előtt ismertté váltak, amivel kényes helyzetbe hozhatták az alkotót. A nyomtatott recenziók emiatt sokkal kevésbé lettek elfogadhatók a korabeli szerzők számára. Nem véletlen, hogy Pálóczi Horváth Ádám Kazinczyval a kritika státuszáról szóló levélváltásában arra az álláspontra helyezkedik, hogy a recenzió csak „barátságos levélben" valósulhat meg, mivel a levelezőpartnerek „a Publicum előtt" nem alacsonyítják le egymást, nem úgy, mint a nyomtatásban megjelent bírálatokban.[162] Ezt példázza Berzsenyi viselkedése is, aki 1803-ban három versét *(A' Reggel; A' Magyarokhoz; A' Nagy Lajos, és Hunyadi Mátyás)* jutatta el Kis János segítségével Kazinczyhoz. A költemények elnyerték Kazinczy tetszését, aki 1808-ban már a kiadásra szánt verseskötetre reagálva költővé koszorúzta Berzsenyit, mire a poéta válaszában megerősítette recenzense kritikusi felhatalmazását.[163] A levelezés lehetőséget teremtett a személyes vélemények szabadabb

158 Bölöni Farkas Sándor Kazinczynak, 1815. nov. 17. = *KazLev,* XIII, 293.

159 Berzsenyi Kazinczynak, 1809. jan. 18. = *KazLev,* VI, 186.

160 Kazinczy Berzsenyinek, 1808. okt. 23. = *uo.,* 158.

161 Berzsenyi Kazinczynak, 1808, dec. 13. = *uo.,* 148; Kölcsey, *[Berzsenyi Dániel versei], i. m.,* 58; Berzsenyi, *Antirecensio..., i. m.,* 42–45.

162 Pálóczi Horváth Kazinczynak, 1818. febr. 26. = *KazLev,* XV, 486; Pálóczi Horváth Kazinczynak, 1818. ápr. 10. = *KazLev,* XVI, 1.

163 Kis János (a továbbiakban: Kis) Kazinczyhoz, 1803. márc. 27. = *KazLev,* III, 43–44; Kazinczy Kishez,

megfogalmazására, és a levélírók egymással szemtől szemben, társalogva, saját nevüket vállalva közölhették véleményeiket.

Kölcsey és Kazinczy levélváltása arra kínál példát, hogy író és kritikus szerepei nem tekinthetők állandónak, meg is változhattak, ha egy újabb szituáció ezt megkívánta. 1809-ben Kazinczy elküldte Kölcseynek *November XI-dike MDCCCIV.* című szonettjét, melyre az ifjabb pályatárs a *Felelet Kazinczy első sonettjére* című költeményével felelt.[164] Kazinczy május 26-ai levelében kritikusi pozíciója birtokában részletesen kifejtette véleményét Kölcsey alkotásáról, majd a következőre kérte: „[i]tt van édes Uram Öcsém eggy más Sonettem [*A' sonettó múzsája*], óhajtanám hogy Uram Öcsémnek javallására érdemesnek találtathatnék".[165] „Ki énekelt mi köztünk olly édesen, mint a' Tekintetes Úr? És ha mi, kik nagyobb részént köz nép vagyunk, a' felettünk járóknak szépségeit nem érezzük, érdemlünk e egyebet meg vetésnél?" – írta a meglepett Kölcsey június 3-ai válaszában, amiben jól láthatóan igyekezett elhatárolódni a részletekbe menő ítélet elől.[166] A levelezésben született bírálatok csak egy szűkebb literátori kör számára váltak hozzáférhetővé, szemben a folyóiratok nyilvánosságával, amelyek egy-egy érzékeny, vitás kérdésről az egész nemzetet értesítették.

4. 2. Nyomtatott recenziók és a szerzői névhasználat

Kölcsey *A' kritikáról* című tanulmányában világít rá a nyomtatásban megjelent bírálatokkal szembeni fenntartásokra, amelyeket abból a korabeli interpretációból eredeztet, hogy a közvéleményben a műfaj „ócsárlásnak és hibák után leskődésnek" tűnt, ami „az írói világban elrettentéssel pusztaságot, az olvasó világnak pedig úntatás által csömört okoz".[167] Szerinte a kinyomtatott recenzióhoz előszeretettel kapcsolták egyrészt azt a képzetet, hogy nem vonzza az olvasókat, akik valószínűleg így kevésbé lesznek hajlandók folyóiratokra költeni; másrészt hogy az írókat elriasztja az írástól, ami hátráltatja a nemzeti irodalom kibontakozását; harmadrészt hogy a műfaj hangnemét általában (de befogadótól függően) sértésként értelmezték. „Az újabb Recenzenseknek nagyobb részét többnyire a' gyalázásnak, üldözésnek fekete maniaja rázza" – írja Füredi Vida,[168] s ez törvénysértésnek számított a korabeli jogrend alapján. A kritikai gyakorlat így könnyedén személysértésnek vagy becstelenítésnek (dehonesztáció) minősülhetett, ami „valami erkőltsi véteknek, vagy valamelly Pólgári hibának, deféctusnak, a' szemre való hányás[át]" jelentette, és ez „akár szóval, akár írással" egyaránt megtörténhe-

1803. ápr. 3. = *KazLev,* III, 47–48; Kazinczy Berzsenyinek, 1808. okt. 31 = *KazLev,* VI, 108; Berzsenyi Kazinczynak, 1808. dec. 13 = *uo.,* 148; Bécsy Ágnes, *Berzsenyi Dániel,* Bp., Korona, 2001 (Klasszikusaink), 57; Gyapay, *Viták a kritikusi…*, *i. m.,* 391–392; Vaderna Gábor, *A bárdköltészet lehetőségei: Berzsenyi Dániel 1803-as költeményei,* ItK, 119(2015), 721–768.

164 Kazinczy Kölcseynek, 1809. ápr. 23. = Kölcsey *Levelezés I…, i. m.,* 50–51; Kölcsey Kazinczynak, 1809. máj. 9. = *uo.,* 53–54. Kazinczy szonettje a későbbiekben *Az én boldogítóm* címet kapta; *uo.,* 655.

165 Kazinczy Kölcseynek, 1809. máj. 26. = *uo.,* 56–57.

166 Kölcsey Kazinczynak, 1809. jún. 3. = *uo.,* 58.

167 Kölcsey, *A' kritikáról, i. m.,* 3.

168 Füredi, *i. m.,* 5.

tett.[169] A recenziók elleni gyakori vádak közé tartozott a dehonesztációnál súlyosabb vétségnek tekintett káromkodás, amikor is „valaki mást tudatlannak mond, vagy más természeti, elmebéli, vagy testbéli hibát vág szemére, vagy szitkozódik, átkozódik".[170]

Az említett tanulmányában Kölcsey szintén a jog világából származó eredetet keres a recenziókkal kapcsolatos ellenérzésre. Szerinte ez arra vezethető vissza, hogy a nyomtatott szót a megyei és országgyűlésekben a szólás szabadságához szokott nemesek egyértelműen bírósági végzésként értelmezték, amelyet „csak forma szerént öszvegyűlt törvényhatóság" hozhatott. Ennek egyetlen korabeli folyóirat vagy önállóan megjelent recenzió sem felelhetett meg.[171]

Ebben a környezetben, ahol gyakorta megkérdőjelezték a recenziók létjogosultságát a nyomtatott bírálatok szerzői nemcsak azzal törődtek, hogy szövegeiket különböző nevekkel lássák el, hanem élénk érdeklődést mutattak a névhasználat kérdéskörének elméleti vizsgálata iránt is. Ennek az érdeklődésnek példája Kis János 1819-ben megjelent *Észrevétel a' fonák Recensiókról*[172] című értekezése is, melyben a Tudományos Gyűjteményben a B-h áljel alatt publikáló szerző Benkő Sámuel Miskolcról szóló könyvének kritikájára reagálva fejtette ki a névhasználattal kapcsolatos elképzeléseit.[173] Kis a vizsgálat alá vett bírálat legnagyobb hibájának az anonimitást tartotta, amivel kapcsolatban a Tudományos Gyűjtemény szerkesztősége megengedő volt. Itt ugyanis megjelenhettek névtelen vagy álneves szövegek, de csak akkor, ha a szerkesztőség ismerte a szerzőt.[174] Kis szerint az anonimitás már előre felhívja a figyelmet az írás problematikusságára: „[a]z illyen nemű nevetlen Munka mindenkor gyanús az Olvasó előtt". Szerinte a név eltitkolására a recenzenseket az „írói büszkeségek" és az „agyafúrtság" mellett pszichológiai problémák vezetik, melyek következtében „az író nem lévén ura szavainak, mint literatori Sicarius" [orgyilkos, útonálló] csak ártalmára lesz a honi irodalomnak. Ennek elkerülése érdekében a következőket javasolja: „[k]i kell hát tenni a' nevet, kivált a' sértegető írásokban, mivel külömben is ritka titok, a' mi világosságra ne jöjjön". Az anonimitás tiltása megszelídítené a recenziók tónusát, ami hosszú távon a műfaj elfogadásához vezethetne. Kis szerint: „[e]gy illyen Recensensnek", aki az alapvető kritikai szabályokat nem tartja be, illetve álnév alatt közli művét, „nagyon kíván az Olvasó utána járni, hogy ki legyen a' [...] mitsoda hivatalú, 's mitsodás characterű ember?"[175]

Ebben az interpretációban a szerzői név hiánya az olvasó elbizonytalanodásával jár, akinek így nem áll rendelkezésére a megfelelő kapaszkodó a recenzens személyének megállapításához. A tudományos szövegnek tartott recenziók alatt Kis nemcsak a

169 [Kövy Sándor], *A' magyar törvénynek rövid summája: A' Gyermekek' számára*, Pozsony, Wéber Simon Péter, 1798, 59–60.

170 *Uo.,* 60.

171 Kölcsey, *A' kritikáról, i. m.,* 23–24.

172 Kis János, *Észrevétel a' fonák recensiókról közönségesen, különösen pedig az 1819-ediki Tudományos Gyűjtemény I-só kötetjének 66–74 lapjain olvasható B-h betűkkel jegyzett könyvvizsgálatról,* Bécs, Haykul Antal, 1819.

173 B-h, *Topographia Oppidi Miskóltz Historico Medica Auctore Samuele Benkő... Denuo edita cura Josephi Szathmáry. Miskoltzini Typis Michaelis Szigeti 1818. 8. 94. o.,* TudGyűjt, 1819/1, 66–74.

174 A' Szerzők, és a' Kiadó, *Elő szó,* TudGyűjt, 1819/1, 7.

175 Kis, *i. m.,* 4.

puszta szerzői név feltüntetését várta el, hanem további olyan információkat is, amelyek az illető származására vagy éppen polgári státuszára utalnak, és melyek alapján felmérhető a kritikus témához való hozzáértése, illetve garantálják azt, hogy személyét tekintélyként el lehet fogadni a mű megítélésekor.[176] Ez azonban B-hról egyáltalán nem derül ki, sőt recenziója olyan „szennyes és epés" beszéddé válik a névtelenség hamis biztonsága miatt, amilyet csak botránkozással lehet olvasni.[177] Kis lesújtó véleményét arra alapozza, hogy a szöveg nem teljesíti a jó kritikával kapcsolatos elvárásokat, hiszen „valamelly Munkának summáját, tzélját, 's betsét" nem taglalja, illetve csak nagyon elenyésző mértékben. Ennek hiányában sokkal inkább fonák recenzióként értelmezte azt, ami a diskurzust nem, vagy csak alig lépteti elő.[178]

Vele szemben Δ eltérő véleményt fogalmazott meg 1823-ban, a Tudományos Gyűjteményben megjelent cikkében: „mi köze is a' nevezetnek az ítélet mivoltához? nem mind egy é akár ki mondja az igazat, a' valót; vagy ellenben a' helytelent, a' botránkoztatót? és megmásolhatja e' ezeket a' tsupa megnevezés?"[179] A szerző kifogásolta, hogy a recenzensnek kötelező legyen feltüntetni a nevét, hiszen annak megjelenítése alapvetően nem változtat a kritika minőségén, viszont könnyen személyeskedésekhez vezethet.[180] Amíg Kis szerint a feltüntetett, akár információkkal bővített szerzői név az olvasót segíti a bíráló kompetenciájának felmérésében, tekintélyként való elfogadhatóságában, addig Δ ezektől teljesen megszabadítaná a recenziót, mivel a megnevezéssel a „legigazságosabb ítéletek is részre hajlásról lesznek gyanúsokká".[181] Szerinte Kis értekezésében összemosta a recenzió és a „sértegető írás" műfaji kategóriáit, amelyek közül az utóbbi nem tekinthető kritikának, sőt foglalkozni is méltatlan vele. Δ megköveteli, hogy a bírálat „feddő vizsgálat", vagyis olyan szigorú, a külső befolyásoló tényezőktől eltekintő ítélet legyen, amely elsősorban esztétikai-kritikai szempontok érvényesülését teszi mérlegre. Ennek minél következetesebb megvalósulása érdekében szükségesnek vélte a szabad névhasználat fenntartását.[182] A névtelenség kiiktatása azonban az egész hazai kritikát ellehetetlenítené, sőt ezzel érdemben nem változna azok személysértő tónusa sem, mert „a' kit azon hántorgatott vissza élésre elégséges ingerek bírnak, nem fogja azt nevének aláírása is tartóztatni". A kötelező megnevezés egyenes következménye lesz továbbá „az ingerlődés, súrlódás és költsönös fenekedés", amely az írókra, és az egész hazai literatúrára káros, megosztó következményekkel járhat majd. A névtelenség lehetőségének tiltása azt is eredményezné, hogy a bírálatok nem lennének képesek az elfogulatlan ítélet meghozatalára, valamint a tanítói funkció ellátására, így végül „merő tömjénező intézetekké" silányulnának, ami aláásná a műfaj létjogosultságát.[183]

176 Vö.: Onder, *i. m.*, 95–96.
177 Kis, *i. m.*, 5.
178 *Uo.*, 1-2.
179 Δ [Prepeliczay], *i. m.*, 44.
180 *Uo.*, 45.
181 *Uo.*, 48.
182 *Uo.*, 44.
183 *Uo.*, 46, 47.

1825-ben Nemesapáti Kiss Sámuel amellett érvelve kapcsolódik be Kis és Δ vitájába, hogy „vagy tenné ki a' nevét minden Recensens, vagy pedig hagyná mindenik el". A nyomtatásban megjelent kritika esetében tehát következetes gyakorlatot várt el, bár láthatóan a megnevezést sokkal üdvösebbnek gondolta. A név eltitkolását csak is abban az esetben tartja lehetségesnek, ha „Literatúránk' Veteránusai, a' kik már az egész Nemzet' bizodalmát megnyerték, – volnának a' Recensensi hivatalra megkérve", vagyis ezzel egy tudós társaság kompetenciájába utalná a recenzeálás jogát. A névtelen „ápolgató édes Atyák' intésein" pedig minden olvasó megnyugodhatna, hiszen ebben a tekintélyes testületben „bizonyosan el fognának minden gyűlölséget támasztó 's éretlen sértegetődéseket, és indúlatos satyrizálásokat kerülni".[184]

Nemesapáti fontosnak tartotta, hogy utaljon az antikritikákra is, melyeket személyeskedő és indulatos vonásai miatt Thaisz András szerkesztő 1821-ben kitiltott a Tudományos Gyűjteményből.[185] „A' Recensio alá kitett névre nézve pedig nem gondolnám, hogy a' megsértett Iro, nevénél fogva megismert Recensensén illetlen bosszút állana; megérné ő azzal, ha ennek a' maga gondolatjait a' Recensióra nézve megmondhatná, 's ha igazsága van – magát mentegethetné" – írja, és ezzel gyakorlatilag kiáll Füredi Vida azon elképzelése mellett, hogy a megbírált szerzőnek is joga van illő módon megvédenie magát. Szerinte a tiszteletteljes hangvétel lehetőséget teremtene az antikritika műfajként való továbbélésére, illetve a névtelenség felszámolására a recenziókban. A kritikus félelmének, amely miatt elrejti magát, leginkább az antirecenziók durva tónusát tartja.[186] A félelem természetesen nem volt alaptalan, hiszen például Berzsenyi Kölcsey recenziójára adott személyeskedő feleletét pontosan emiatt nem publikálta a Tudományos Gyűjtemény.[187]

Az ellenérzések leküzdésére több módszert is alkalmaztak a korabeli szerzők. Ezek egyike volt Kazinczy stratégiája, aki szerint a recenzió *„borsolt pillulájit"*[188] úgy lehet elfogadtatni, hogy ha a szöveget megjelenés előtt látja a megkritizált író, ezzel elejét véve a hátbatámadás vádjának. Kazinczy Kisfaludyról az Annalenbe 1809-ben és 1810-ben folytatásokban megjelent bírálata[189] különösen kényes pontnak számított, hiszen egy közkedvelt író alkotásait élesen, név nélkül, egy külföldi folyóiratban, tehát egy idegen nemzet előtt bírálta, ami alapvetően sem a szerzőnek, sem rajongóinak nem tetszett. A recenzió és annak 1814-es magyar nyelven és saját névvel az Erdélyi Muzéumban való újraközlése, illetve a *Himfy*-epigramma kettejük viszonyát megrontotta, amit a széphalmi mester azzal igyekezett jóvá tenni, hogy Ruszek József hahóti apát közvetítésével kereste a békülés lehetőségét a megbántott költővel. Kazinczy az ez úton írt levelek egyikében azt állította, hogy az Annalenben való megjelenés előtt

184 Nemesapáti Kiss Sámuel, *Literatúránk' akadályairól egy két szó,* TudGyűjt, 1825/2, 59, 61.

185 [Thaisz], *i. m.,* 131.

186 Nemesapáti Kiss, *i. m.,* 59; Vö.: Füredi, *i. m.,* 17–19.

187 Teleki József, *Antirecensio Kölcsey Recensiojára Bersenyi Dániel által* = Berzsenyi, *Prózai Munkái, i. m.* 540–541.

188 Kazinczy Cserey Farkasnak, 1810. szept. 10. = *KazLev,* VIII, 86.

189 [Kazinczy Ferenc], *Kisfaludy Sándor: Himfy' Szerelmei. A' kesergő szerelem, Pest, 1807. 306. p,* AnnLitKunst 1809/2, 127–136; 1810/1, 233–236; 1810/3, 413–415.

recenzióját megküldte Kisfaludynak, amivel szerinte kellő „egyenességgel" járt el az ügyben.[190] Továbbá figyelemreméltó, hogy meddig teszi lehetővé a megbírált szerző számára a kritikába való beleszólást: „[h]a Kisfaludy eltiltott volna a' vele közlött Rec. [enzió] lenyomtattásától, ha megtévedéseimet méltóknak nézte volna az eloszlatásra, vagy megszelidítettem volna az írást, vagy nem küldém vala fel az Annalistáknak".[191] Ebben az esetben a költő egy előzetes, a kritikus számára megfontolandó, de korántsem kötelező érvényű felülvizsgálatot gyakorolhatott volna kritikája felett, ami a tárgyi tévedésekre, és a szöveg tónusának megváltoztatására is kiterjedhetett. A kritikus ennek figyelembevételével megfontolás tárgyává tehette a publikálást. A Kazinczy–Kisfaludy-levelezésben azonban nincsen nyoma az említett korrektúrafordulónak.[192] Mindenesetre Kazinczy arra hivatkozott, hogy az Annalenben publikált recenzió negatív fogadtatása miatt az Erdélyi Muzéum-beli újraközlésénél azért vállalta saját nevét, hogy a közönség számára is egyértelmű legyen szerzősége. Arra törekedett, hogy az íróval való láttatás módszerével kerülje ki a recenziók testületi ellenőrzését, amiről Ruszekéknek írva meglehetősen elítélően nyilatkozott: „a' sok szakács elsózza az étket". Pontosan ezért javasolta, hogy a bírálatok legitimálásának kérdése maradjon meg a szerző és a kritikus privát diskurzusában, vagyis magánlevelezésükben.[193]

Az íróval való közlés problémája előkerült azon az 1815-ben Kultsárnál lezajlott vacsorán is, ahol a széphalmi mester, Vitkovics, Szemere, Horvát és Fejér a recenzióírás kérdéseit vitatták meg. Fejér elítélte Kazinczyt, amiért Kisfaludyról írt bírálatát nem küldte el egy általa részletesen nem meghatározott pesti tudós társaság számára megvitatásra, hanem azt mindenfajta engedély nélkül egyenesen az Annalen szerkesztőségéhez továbbította. Kazinczy azzal védekezett, hogy a publikálás előtt közvetlenül elküldte Kisfaludynak a kritikát, de mivel tőle nem érkezett válasz, ezért a folyóirathoz továbbította a szöveget. Kazinczy riposztjára a vacsoravendégek „közönséges tapssal" reagáltak, mire Fejér elhallgatott.[194] Láthatóan ebben a körben ezt a gyakorlatot elégségesnek tartották az írói ellenérzések leküzdésére. Azonban fontos megjegyezni, hogy Kazinczy az említett összejövetelről többször is, tartalmi különbségekkel tájékoztatta levelezőtársait.[195] Bajza jó másfél évtizeddel később, a Pyrker-pörben már elítéli Kazinczy módszerét, mert a közlés „egy sereg jeremiádot szokott maga után vonni".[196] Szerinte ez a gyakorlat a szerkesztői munkát lehetetlenítette volna el, ezért nem javasolta alkalmazását, még akkor sem, ha ezzel a kritikusi hibák kiküszöbölhetővé tehetők.

190 Kazinczy Ruszek Józsefnek (a továbbiakban: Ruszek), 1816. máj. 15. = *KazLev,* XIV, 193.

191 Kazinczy Ruszeknek, 1816. máj. 15. = *uo.,* 193.

192 Kazinczy Ruszeknek, 1816. jan. 07. = *KazLev,* XIII, 400; Kisfaludy Sándor Ruszeknek, 1816. jún. 16. = Kisfaludy Sándor *minden munkái,* kiad. Angyal Dávid, VIII, Bp., Franklin, 1893, 294.

193 Kazinczy Ruszeknek, 1816. máj. 15. = *KazLev,* XIV, 192–193.

194 Kazinczy Szentmiklóssy Alajosnak , 1815. júl. 9. = *KazLev,* XXIII, 245.

195 Kazinczy, *[Bevezető jegyzetei...], i. m.,* 521; Kazinczy Döme Károlyhoz, 1816. dec. 23. = *KazLev,* XIV, 489–490; Kazinczy Zádor Györgyhöz, 1825. nov. 25. = *KazLev,* XIX, 464–465.

196 Bajza, *Levelek a..., i. m.,* 53–54.

4. 3. Esztétikai-kritikai epigrammák és a szerzői névhasználat

A nyomtatott kritikával szembeni ellenérzések miatt az antik előzményekre építő esztétikai-kritikai epigramma fikciós műfaja alkalmas kereteket biztosíthatott a recenzió feladatainak betöltésére. A korabeli műfajértelmezés alapján a római (martialisi) epigramma nemcsak tömörített kritikaként funkcionálhatott, hanem szatíraként is, ami felhasználható az írói hiányosságok felmutatására.[197] Ez a bírálathoz hasonló zsáner alkalmas kereteket biztosított Kazinczy számára, hogy saját esztétikai és kritikai elveit szélesebb körben is terjeszteni tudja. A széphalmi mester *Tövisek és virágok* című epigrammakötetét névtelenül publikálta 1811-ben annak ellenére, hogy egyes készülő darabjait megküldte levelezőpartnereinek, amivel egyúttal az adott körben felfedte szerzőségét.[198] Itt Kazinczy egy kísérletének lehetünk tanúi. Maga a kötet anonim, de a külső címlapon feltüntette a Széphalom helynevet, amit értelmezhetünk szerzői azonosításként is, mivel a kötet nyomdai adatai („Sáros-Patakon, Nyomtat. Nádaskay András által.") az utolsó oldalon találhatók.[199] A kortársak közül a Hazai 's Külföldi Tudósítások szerzői is hasonlóan vélekedtek, amikor „Szephalom Ura, a' nevetlen szerző" munkájaként említik a kötetet, illetve Kis János az Annalenben megjelent bírálatában szükségesnek tartotta megnevezni, hogy itt valójában Kazinczy alkotásáról van szó.[200] Kazinczy azzal, hogy birtokát jelenítette meg saját neve helyett, intézményesítette az általa képviselt kritikai gyakorlatot, és az ország más, regionális irodalmi központjaihoz hasonló pozícióba emelte magát. Gyakorlatát alátámasztja az is, hogy ellenfeleit gyakran nevezte, vagy vonta össze egy földrajzi kategória alá, például: Debrecen vagy Tuladuna.[201] A Széphalommal pedig jelezhette, hogy itt az irodalmi élet egyik önálló, legitim centrumával kell számolni, ami mögött akár több szerző is állhat. Az egyes darabokat az intézményesülés érdekében névtelenül közölte, és nem hozott létre fiktív, egyénileg nevesített írói csoportot, mint ahogyan azt a Kritikai Lapok szerkesztői epigramma-gyűjteményeikkel *(Kritikai pálya-ágak, Pályalombok)* tették.[202]

Kazinczy nyomtatásban jelentette meg epigrammáit, hogy ezzel elősegítse a közönség hozzászoktatását a recenziók hangvételéhez. Költeményei kritikai élét Berzse-

197 Schedius Lajos János, *Esztétika* = S. L. *széptani írásai,* szerk., jegyz. Balogh Piroska, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2005 (Csokonai Könyvtár, Források, 12), 101–103; Greguss Mihály, *Az esztétika kézikönyve,* ford. Polgár Anikó, Pozsony, Kalligram, 2000, 231; Purgstaller József, *Szépészet azaz Aesthetica: Elemző módszer szerint: föl-gymnasiumi tankönyvül,* Pest, Hartleben, 1852, 44; Arany János, *Széptani jegyzetek* = A. J., *Tanulmányok és kritikák,* s. a. r. S. Varga Pál, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 1998 (Csokonai Könyvtár Források, 4), 305–306; Hász-Fehér, *Elkülönülő…, i. m.,* 78.

198 Kazinczy Pápaynak, 1811. márc. 11. = *KazLev,* VIII, 378; [Kazinczy], *Tövisek és virágok, i. m.*; Hász-Fehér, *Elkülönülő…, i. m.,* 74.

199 [Kazinczy], *Tövisek és virágok, i. m.,* 52.

200 [Névtelenül], *[Cím nélkül],* HazKülfTud, 1811/21, 157; [Kis], *Széphalom…, i. m.,* 318.

201 Kazinczy Rumynak, 1807. ápr. 7. = *KazLev,* IV, 549–550; Kazinczy Pálóczi Horváthnak, 1818. jan. 16. = *KazLev,* XV, 445.

202 F-V, T-K [Fenyéry Gyula, Vörösmarty Mihály, Toldy Ferenc, Kisfaludy Károly], *Kritikai pálya-ágak,* KrL, 1831/1, 155–161; T-K, B-V, Regényi, Nyirkáló Ödön [Toldy Ferenc, Kisfaludy Károly, Bajza József, Vörösmarty Mihály], *Pályalombok,* KrL, 1834/1, 158–166.

nyinek azzal magyarázza, hogy: „[s]ok szabad *versben*, a' mi prózában *nem szabad*".[203] Felfogásából kitűnik, hogy kritikai epigrammáiban vaskosabb hangot üthetett meg, mint a kevésbé tolerált recenziókban, amelyet jól mutat többek között az *Epigrammai morál* című darabja is. A saját vélemény egészen nyílt megfogalmazására a műfaji keretek lehetőségein túl Széphalom intézményének vállalt szerepe is ösztönözhette. Fontos megjegyezni, hogy elsődlegesen saját elveit kívánta közvetíteni, és nem arra törekedett, hogy megsértse a szerzőket. A kötet alkotásai azonban jelentősen felborzolták a honi írók kedélyeit. A legnagyobb felzúdulást talán a *Himfy*-epigramma váltotta ki, melyben Kazinczy saját szelekciós elveit propagálta. A szelekciós törekvésekre mutat az is, hogy a botrányt kiváltó művet nem, csupán a benne szereplő nevet vetette el: a tervezett újabb verzióban már nem Himfy, hanem Csokonai verseit égettette el Daykával.[204]

A recenziók kiszorulása a hazai irodalomból éppen úgy indokolhatta az epigrammák anonim közlését, mint a versek szatirikus, csipkelődő műfaji jellemzői. A Széphalom helymegjelöléssel publikált epigrammagyűjtemény a szélesebb nyilvánosságot informálta egy érvényesíteni és meghonosítani kívánt kritikusi gyakorlatról, illetve egy lehetséges irodalmi kánon felmutatásáról.[205] Lényeges tisztázni, hogy Kazinczy választott önmegjelölése hogyan illeszkedett saját névhasználati gyakorlatába. Korábban, az Orpheusban megjelent különböző műfajú alkotásait bizonytalan megfontolásból, de nagy változatossággal látta el álnévvel (Széphalmy Vintze, Fenyvesi), saját nevével, vagy hagyott anonimitásban.[206] Ezzel szemben a Magyar Museumban megjelent *Szigvart Klastromi történet*éről írott recenziójában már egy szemléletbeli fordulatot jelent be: „[r]ecensióim soha sem fognak nevem nélkül meg-jelenni. Ki tészi-fel tehát felőlem, hogy személlyemet a' Meg-sértettnek meg-támadásául ki-tenni, és nyugodalmamat fel-háborítatni akarnám?"[207] Ettől az elképzeléstől azonban eltért, amikor az Annalenben megjelent kritikáit – többek között Kisfaludyról – névtelenül közölte.[208] Amikor 1814-ben az Erdélyi Muzéumban magyarul újraközli szövegét, már feltüntette rajta saját nevét, és korábbi névtelenségét azzal magyarázza, hogy annak közlését a folyóirat „nem kívánta".[209] Ebben az esetben a kritikusi beszédpozíció megragadásá-

203 Berzsenyi Kazinczynak, 1810. nov. 10. = *KazLev,* VIII, 169; Kazinczy Berzsenyinek, 1811. jan. 10. = *uo.,* 256.

204 Kazinczy Berzsenyinek, 1811. jan. 10. = *uo.,* 256; Czifra, *Kazinczy Ferenc…, i. m.,* 30; Kazinczy Ferenc *összes költeményei*, s. a. r. Gergye László, Bp., Balassi, 1998 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 2), 336.

205 Hász-Fehér, *Elkülönülő…, i. m.,* 85.

206 Debreczeni Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában,* Bp., Universitas, 2009, 380–381.

207 Kazinczy, *Szigvart Klastromi története. Fordítódott Németből Magyarra Bartzafalvi Szabó Dávid által. Nyomtatódott Posonyban Fűskúti Landerer Mihály költségével és betűivel 1787.* = *Első folyóirataink: Magyar Museum,* s. a. r., tan., jegyz. Debreczeni Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2004 (Csokonai Könyvtár: Források, 11), I, 110.

208 [Kazinczy], *Kisfaludy Sándor…, i. m.*; [Kazinczy], *Tövisek és virágok, i. m.*

209 Kazinczy Ferenc, *Kisfaludy Sándor, Himfy szerelmei. Buda. 1807. I. köt. XXIC, 36 p. 2. köt. 299.*, ErdMuz, 1814/1, 89.

nak esélye vezethetett oda, hogy ideiglenesen felfüggesztette korábbi fogadalmát, és meghajolt a külhoni lap szerkesztési elvei előtt. Ezt követően a korabeli irodalmi élet egyik mértékadó alakjaként a névtelenség alkalmazásának ellenfeleként lépett fel, így kritikusként túlnyomórészt csak saját nevét vállalva nyilvánult meg.[210]

5. Összegzés

A kibontakozó és korántsem erős társadalmi elfogadottsággal rendelkező kritika státuszának kérdéseit vizsgálva a korabeli teoretikusok három területen tulajdonítottak nagyobb jelentőséget a szerzői névhasználatnak, mely megoldással kecsegtetett a felmerült problémák megoldására. A teoretikus iratok és a kritikai praxis a névtelenség és a név vállalásának dichotómiája mentén alakította ki elképzelését a recenzensi névhasználat kapcsán. Először is a szerzői névhasználat összekapcsolódott a különböző ismeretelméleti megalapozással rendelkező kritikatípusok (a testületi, a nézőpontokat alkalmazó, valamint a részrehajlatlan kritika) esetében. Az egymással is vitázó álláspontok eltérő lehetőségeket kínáltak fel a recenzensi beszédpozíció elfoglalására és a nemzet előtti beszéd lehetőségének megragadására, ahol a szerzői névhasználat stratégiai módjai a testületi ítélet hitelét, a különböző nézőpontok modellezésének eszközét vagy az elfogultságoktól való megszabadulás módszerét jelentették. Az itt vizsgált elméletek kapcsán az a jövőbeli kutatási szempont is felvetődik, hogy a szerzői név hogyan járult hozzá a recenzensi beszédpozíció megtartásához, illetve hogy a személysértés általánosnak mondható, és a kritikai diskurzust beárnyékoló vádján túl jelentkezett-e más, a beszédpozícióból kizáró érv a korbeli kritikai gondolkodásban. Másodszor a kritika tanító szerepének megvalósításában szintén szerepet játszott a szerzői névhasználat, viszont ennek két vizsgált fajtája eltérő módon vette igénybe ezt az eszközt. Míg a sarkantyúzó kritika szövegcentrikus elemzéseket végző gyakorlatának lényegesen kevesebb szüksége volt rá, addig a korbácsoló bírálatok élesebb, a mű alkotóját középpontba helyező szemlélete kifejezetten megkívánta a recenzenst védelmező névhasználat alkalmazását. Harmadszor a recenzens névválasztása hozzájárult a szerző által szabályozható magánlevelezés keretein túllépő, a nyomtatott nyilvánosságban megjelenő kritikai műfajok elfogadhatóságának növeléséhez is. A korban gyakran megkérdőjelezett nyomtatott recenziók szerzői előszeretettel használtak különböző neveket abból a célból, hogy fenntartsák a kritikai diskurzust, illetve megvédjék magukat a recenzió ellenzőivel szemben. Ennek jegyében a korabeli sajtó eddig nem elemzett vitájának középpontjába is a név került: vagyis mennyire befolyásolja a kritikai műfajok működését a recenzens nevének feltüntetése vagy elhallgatása.

A kutatás folytatásaként érdemes feltárni nemcsak a kritikusi, hanem az írói névhasználati gyakorlatot is. A szerzők ugyanis sok esetben a kritika új, ismeretlen és gyakran fenyegetésként értelmezett jelenségével szemben alakították ki saját szerzői

210 Czifra, *Kazinczy Ferenc…*, *i. m.*, 127–134. A kivételek egyikeként ld: Y [Kazinczy Ferenc], *Könyvvi'sgálat. Merkwürdigkeiten des Königreiches Ungern…*, FelsőMoMin, 1825/6, 248–250.

névhasználati stratégiájukat, s ez jelentősen befolyásolta imázs- és karrierépítési törekvéseik kibontakoztatását is. A szerzők a név feltüntetésével vagy elrejtésével, egyes szövegek szerzői életműhöz való rendelésével, vagy az ettől való eltávolítással gondoskodtak írói imázsuk építéséről és védelméről is. A szerzői névhasználati megfontolások és gyakorlatok feltárása, mind a recenzensi, mind az írói oldalról új ismereteket és szempontokat emel be a 19. század első évtizedeinek kritikai folyamatainak értelmezésébe; lehetővé teszi a kritikatörténet megállapításainak árnyalását.

Irodalomtörténeti Közlemények (ItK)
121(2017)

LACZHÁZI GYULA

Az érzelmek megjelenítése Ányos Pál költészetében

1.

Ányos Pált az irodalomtörténet-írás a 18. század végi költői megújulás fontos képviselőjeként, az első modern költőként tartja számon, irodalomtörténeti helyének megnevezésére a *szentimentalizmus,* a *preromantika,* az *érzelmesség* vagy *érzékenység* terminust alkalmazva. Nemcsak az Ányos verseinek újdonságát megjelölő kifejezések mutatnak változatosságot, de arra vonatkozóan is megoszlik az irodalomtörténészek véleménye, hogy pontosan mi Ányos költészetének újdonsága, s hogy mi is szentimentalizmusának vagy érzékenységének lényege.[1]

Ányos első s ezidáig egyetlen monográfusa, Császár Elemér a 19. és a 20. század fordulóján írt, pozitivista módszertanú elemzésében a 18. századi magyar költő szentimentalizmusát a korabeli német költészetben tapasztalható hasonló tendenciákkal hozta összefüggésbe, és a Göttinger Hain tagjai, elsősorban Hölty költészetével megfigyelhető hasonlóságokra mutatott rá. A szentimentalizmust azzal a csalódottsággal magyarázta, amely a szíveket amiatt töltötte el, hogy a felvilágosodás eszméi nem valósultak meg. Úgy vélte, hogy Ányos melankóliából, illetve vonzalmainak a szerzetesi élet kötöttségeivel ellenkező voltából kifolyólag fogékony volt erre a szellemiségre, de azt is hangsúlyozta, hogy a fájdalom, a borongós hangulat nem kizárólagos Ányos verseiben.[2] A 18. századi magyar irodalomról írt kiadatlan monográfiájában Alszeghy Zsolt szintén az ész kultuszával és a civilizációval szembeni kételyeket nevezte meg a szentimentalizmus forrásaiként. A verseknek az életút leképezéseként való felfogásával polemizálva azt hangsúlyozta, hogy Ányos esetében a szentimentális attitűd ugyan személyes hajlamon alapul, de a korabeli német költészeti divat elsajátítása által nyerte el formáját.[3] Az 1950-es évek végétől a szentimentalizmus kérdése iránti élénkülő, marxista keretek között megjelenő irodalomtörténeti érdeklődés középpontjában kezdetben a szentimen-

* A szerző az ELTE Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének adjunktusa. A tanulmány az MTA Bolyai János kutatói ösztöndíj támogatásával, az OTKA-NKIFH K 120375. pályázat keretében készült.

1 Rónay György a preromantika, Bíró Ferenc a szentimentalizmus vagy az érzelmesség, Debreczeni Attila az érzékenység fogalmát alkalmazza. Bíró Ferenc, *A fiatal Bessenyei és íróbarátai,* Bp., Akadémiai, 1976; Uő, *A felvilágosodás korának magyar irodalma,* Bp., Balassi, 1998[3]; Rónay György, *Ányos Pál,* Vár ucca tizenhét, 1994/2, 132–136; Első megjelenés: Uő, *Balassitól Adyig,* Bp., Magvető, 1978. Debreczeni Attila, *Változatok az érzékenységre: Ányos és Dayka,* Vár ucca tizenhét, 1994/2, 198–202.

2 Császár Elemér, *Ányos Pál 1756–1784,* Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1912, 153–160.

3 Alszeghy Zsolt, *A 18. század magyar irodalma,* II, 1946, MTA KIK, Ms. 189–190.

talizmus és a haladónak tételezett felvilágosodás viszonya állt. Bóka László – tulajdonképpen Császár megállapításával összhangban – úgy foglalt állást, hogy Ányos ugyan hitt a felvilágosodásban, de eszményeit nem látta megvalósulni, s ez keserűséggel töltötte el; Ányos érzékenysége tehát abból fakad, hogy „akárhonnan nézi a világot, minden törekvés hiábavaló voltáról kell meggyőződnie", s így fájdalmának oka elsősorban saját tehetetlensége.[4] A felvilágosodás eszményeiben való csalódásból kiindulva magyarázta Ányos költészetének alakulását Kovács Győző is, s az érzelmesség előtérbe kerülését a társadalmi viszonyokkal való elégedetlenséggel hozta összefüggésbe.[5] Ebbe az elméleti keretbe illeszkednek Mezei Márta igen árnyalt megállapításai is, amelyeket költészettörténeti monográfiája szentimentalizmus-fejezetében tesz Ányosra vonatkozóan.[6]

Az újabb kutatás viszont – elszakadva a polgári értékrend és a feudalizmus küzdelmének tételétől – az eszmetörténeti összefüggésekből indul ki. Bíró Ferenc az érzékenység fogalma felől értelmezi Ányos költészetét, megállapítva, hogy e tekintetben Ányos Bessenyei tanítványa volt. Bessenyei és Ányos érzékenységének lényegét a „világ (sőt, a »hívságok«) által nyújtott örömök iránt való fogékonyságként, a szenzualista ismeretelmélet antropológiai irányban való kiterjesztéseként" fogja fel, s elkülöníti az érzelmességtől mint irodalmi irányzattól.[7] Elemzése szerint Ányos gondolkodását és érzésvilágát alapvető kettősség jellemzi: egyrészt nyitott volt az evilági örömök felé (ezért érzékeny), ugyanakkor elméletileg vonzalmait nem tudta igazolni, és így a hagyományos morál nevében olykor elítélte a világi vonzódásokat, beleértve saját ilyen jellegű vonzalmait is.[8] Bíró kiemeli, hogy Ányosnál az érzékenység legtöbbször semmilyen kapcsolatban sincs fájdalmas hangulatokkal, a testi örömök, az erotika viszont fontos örömforrás számára.[9] A szentimentalizmus vagy érzelmesség Bíró szerint nem más, mint szomorúság, olyan negatív érzelmi diszpozíció, mely az elvilágiasodásból, az elvilágiasodás keltette szorongásból vezethető le. Ányos érzelmességének forrását végső soron az érzékenység és a hit közötti feloldhatatlan feszültségben látja.[10] Az Ányos verseihez hangulatilag sok szempontból hasonlóakat létrehozó Dayka Gábor esetében viszont az érzelmességre jellemző szomorúság magyarázatát az evilági vonzalmak jegyében elkövetett lázadás miatt érzett bűntudatban fedezi fel.[11] Azaz Ányos az élet mulandósága miatt szomorú, Dayka viszont azért eseng, hogy múljon el az élet.[12]

4 Bóka László, *Ányos Pál emlékezete* = B. L., *Válogatott tanulmányok,* Bp., Magvető, 1966, 367–392; itt: 374, 390; első megjelenés: Uő, *Ányos Pál emlékezete,* MTA I. OsztKözl, 1957, 73–94.

5 Kovács Győző, *Az érzékenység poétája (Ányos Pál, az első magyar szentimentális költő, 1756–1784),* ItK, 62(1958), 37–43.

6 Mezei Márta, *Felvilágosodás kori líránk Csokonai előtt,* Bp., Akadémiai, 1974, 250–283.

7 Bíró Ferenc, *Ányos Pál és örökösei = „Édes érzékenység": Tanulmányok Ányos Pálról,* szerk. Pintér Márta Zsuzsanna, Bp.–Veszprém, Gondolat–Pannon Egyetem Modern Filológiai és Társadalomtudományi Kar, 2014, 10–29; itt: 13.

8 Bíró, *A felvilágosodás…, i. m.,* 94.

9 *Uo.,* 93–94; Bíró, *A fiatal Bessenyei…, i. m.,* 193. Az erotika iránti fogékonyságot Bíró az *Érzékeny levelek* 7. darabjával, valamint Ányos azon elveszett verseivel támasztja alá, amelyeknek tartalmára csak Batsányi és Kazinczy utalásaiból következtethetünk.

10 Bíró, *A fiatal Bessenyei…, i. m.,* 198.

11 Bíró, *A felvilágosodás…, i. m.,* 355.

12 *Uo.,* 422–424.

Az érzékenység költészetbeli változatairól írt tanulmányában Debreczeni Attila Ányosról és Daykáról szólva leszögezi, hogy náluk a bánat fő jellemzője meghatározatlansága: a bánatnak nincs konkrét életrajzi oka, az életrajzi körülmények legfeljebb felszínre hozzák a bánat forrását képező dilemmát. Ez az alapvető dilemma „a földi öröm vonzása és a virtus, az erkölcsös élet követésének igénye, a kettő összeegyeztethetőségének lehetősége, illetve lehetetlensége".[13] Ányos számára a földi örömök egyszerre minősülnek kívánatosnak, de egyúttal talminak is: e kettősség a szív és az ész harcaként, az érzékenység és az erkölcsi világrend konfliktusaként jelentkezik. Míg Ányosnál az ész, a vallás és az erkölcsi értékek együttesen állnak szemben a szívvel, Daykánál az első három is szemben áll egymással. Dayka számára ugyanis a földi öröm nem erkölcstelen, hanem egyenesen a boldogság ígérete: ezért egyszerre törekszik az isteni kegyelem és a világi boldogság után, s e kettős késztetést kínzó feszültségként éli meg.[14]

Az itt részleteiben nem taglalható Ányos-szakirodalom a költő munkásságának igen árnyalt, több szempontú megközelítését adja, s egyúttal az érzékenység lehetséges értelmezésére is több javaslatot tartalmaz. Jelen dolgozat az érzékenység problematikáját ezektől eltérő szemszögből közelíti meg, s a felvilágosodás egyik fontos eszményének, a társiasságnak Ányos költészetében játszott szerepére kíván rámutatni.

2.

A szomorúságnak az a magyarázata, amely azt a hit és az evilági örömök iránti fogékonyság konfliktusára vezeti vissza, igen plasztikusnak tűnik, akár Ányos életrajzában, az egyházi pálya és az érzékenység ellentétében keressük a kiváltó okot (miként azt például Bíró teszi), akár az 1770-es években jelentkező általános eszmetörténeti konstellációnak tekintjük e konfliktust (miként Debreczeni). A konfliktus életrajzi aspektusával kapcsolatban fontos megemlíteni, hogy a valódi Ányos, vagyis az empirikus szerző lelki életéről és konfliktusairól voltaképpen igen keveset tudunk: leginkább verseiből kísérelhetünk meg ezekre következtetni. Ha azonban a verseket figyelmesen olvassuk, azt tapasztalhatjuk, hogy bennük az evilági vonzalmak és a vallásos hit vagy az erkölcs ellentéte egyáltalán nem tematizálódik. A földi örömök élvezete, mindenekelőtt a szerelem nyújtotta testi örömök iránti fogékonyság a versek tematikájában valóban jelentős helyet kap.[15] A boldogság lehetséges forrásai azonban nem korláto-

13 Debreczeni, *i. m.*, 199.

14 Tézisét Debreczeni Dayka *Héloïse és Abélard*-fordításából vett idézetekkel támasztja alá, más versekre nem hivatkozik. *Uo.*

15 A szerelem nyújtotta örömök megítélésében mutatkozó kettősség az általuk nyerhető boldogság és mulandóságuk tudatának együttes jelenléteként fogalmazható meg. E kettősség önmagában aligha tekinthető tematikus újításnak, hiszen a világ mulandósága és a földi lét nyújtotta örömök élvezete a barokk irodalomban is gyakran felbukkanó antitézis: gondoljunk csak Hoffmann von Hoffmannswaldaunak a világ hívságát, illetve az életélvezetet hirdető verspárjára *(Die Welt, Die Wollust),* vagy Zrínyi szerelmi költészetére, ahol a földi dolgok mulandóságára való hivatkozás a szerelem viszonzására való buzdítás része. Vö. Hans Georg Kemper, *Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit,* I, Tübingen, Niemeyer, 1987, 121. Míg azonban a hedonikus barokk költészet jellegzetes érvelése szerint a földi örömöket azért kell élvezni,

zódnak a szerelemre: a barátság, a gyengéd érzelmek kultiválása legalább ilyen fontos tényezőként jelenik meg. A barokk költészet felől közelítve Ányos verseihez éppen a társas lét utáni vágynak és a gyengéd érzelmek ezzel szorosan összefüggő kultiválásának a megjelenése tűnik tematikus újdonságnak, s e szempont a költő érzékenységének megítélésében sem hanyagolható el.

Ányos költészetében a társaság, a társas lét utáni vágy, a társas és a magányos lét ellentéte állandóan visszatérő motívum. Császár Elemér a barátság iránti intenzív vágyát Ányos magányos élethelyzetéből vezeti le, de arra is rámutat, hogy ez elképzelhetetlen lenne a korszakra általában is jellemző barátságkultusz nélkül, melynek egyik fontos megjelenési formája a – horatiusi mintára is támaszkodó – barátok közötti verses levelezés.[16] Rónay György szintén hangsúlyozza, hogy Ányos „egész életében baráti szívek után vágyott", de ezt a társaság utáni vágyat a késő barokk kulturális élet kontextusában helyezi el, Ányosnak a barokk életformákhoz való szoros kötődését hangsúlyozva.[17] A társas lét Ányos verseiben megjelenő formái azonban aligha tekinthetők egy elmúló korszak maradványainak, sokkal inkább a felvilágosodás jellemző magatartási mintájának megjelenéséről van szó. Mint arra Szilágyi Márton és Vaderna Gábor is rámutatott, Ányos és költőtársai verses levelezése, a társalkodás olyan új forma, amely különbözik a rendi költészet gyakorlatától.[18] A társas lét olyan érintkezési formaként jelenik meg Ányos verseiben, amely az érzelmek tekintetében is újfajta mintákat követ: a gyengéd érzelmek központi értékké válását, a kölcsönös megértést, a mások örömével és bánatával való együttérzést. A versekben nem az udvariság szabályain alapuló barokk társas élet tematizálódik, hanem a társas interakció érzelmekkel telített, a gyengéd érzelmeken alapuló változata.

A társiasság Ányos gondolkodásában játszott központi szerepét mutatja saját verseihez írt előszava is (mely *Barátimnak* címmel a Batsányi-féle kiadásban jelent meg). Érdemes ezt hosszabban idézni:

> Nem lehet e földön nemesebb boldogság, mint midőn több halandók rokon szívvel bírnak, és a barátság által lekötelezik magokat egymásba az igaz emberi érdemeket szeretni. Kevésbé érzik szomorúságokat, mert azokat pajtársoknak ölébe kisírhatják! Kettőztetik örömök, mert társoknak képéről olvashatják azt az édes érzékenységet, melyet szerencsék gerjeszt szíveikbe! – – És talán csak ez a gyönyörűség maradt még fent a föld golóbisán, mely az élet terheit elviselhetőbbé teszi, midőn az arany század végezetivel minden egyéb boldogság tőlünk eltávozott!
>
> Ó, és ti nemes Lelkek! Ti tapasztaltatjátok velem ezt a gyönyörűséget. – Mennyit nem kívánhattok tőlem ezért az ajándékért? és én mely keveset adhatok! – – Ölelem érdemes szíveteket oly szeretettel, melyre csak egy halandó elégséges lehet! – Hallom

mert az evilági élet rövid, átmeneti, Ányos verseiben a mulandóság nem oka az érzékiség élvezetének, hanem azt korlátozó tényező.

16 Császár, *i. m.*, 97–98, 108–109.

17 Rónay, *i. m.*, 136.

18 Szilágyi Márton, Vaderna Gábor, *Az irodalom intézményesülésének kora = Magyar irodalom,* szerk. Gintli Tibor, Bp., Akadémiai, 2010, 331–332.

minden sóhajtástokat! midőn ti könyveztek, nékem is vérzik a szívem! – És ha oly boldogok lehetnétek, mint én óhajtom, megelőznétek minden eddig élt halandókat szerencsétekkel.[19]

Az ajánlólevél megszólítottjai a barátok, akiknek meghatározó tulajdonságuk, hogy igaz hazafiak és nemes lelkek. A hazafiság Ányos értékrendjében betöltött helyét mutatja, hogy azt a természet első cikkelyének nevezi. Mégsem pusztán a haza ügyéért lelkesülő érdemdús egyénekről van szó a barátok esetében, hanem olyan társaságról, amely rokon szívű egyéneket köt össze, s amelynek a kölcsönös megértés, a mások szenvedésével való együttérzés is lényeges vonása. E társaság tagjai ugyanis „kisírhatják egymás ölén bánatukat, társaik képéről olvashatják azt az édes érzékenységet, melyet szerencséjek gerjeszt szíveikbe".[20] A hazafiak tehát egyúttal altruista hajlamú érző lelkek is.

Az idézetből jól látható, hogy a baráti társaság – abban a formában, ahogy az ajánlólevélben körvonalazódik – az érintkezés módja tekintetében a közvetlen személyes kapcsolaton, az egyének közötti interakción alapul. Ez a társasági forma éppen ezért nem lehet azonos az egész nemzettel, hiszen ilyen érintkezési mód legfeljebb kisebb csoportok létezésének alapjaként funkcionálhat. A barátok esetében olyan szűkebb csoportról van szó, akiket saját jelenük nem méltányol kellőképpen, akiknek fáradozásait és törekvéseit a kortársak zöme nem értékeli. Ez magyarázza azt az ajánlólevél végén megfogalmazódó, a jövőbeni elismerésre vonatkozó vágyképzetet, amely a sírra hullatott könnynek a kor irodalmában elterjedt toposzát mozgósítja. Egy ismert, bár valamivel későbbi példája Csokonai *Dr. Földi sírhalma felett* mondott siratója (1801), ahol az elmúlás utáni elismerés reménye fejlődéselvű történetszemlélet keretébe illeszkedik, egy leendő jobb kor gondolatából táplálkozik. Ányos esetében viszont korántsem biztos, hogy például az *Egy boldogtalannak panaszai a halavány holdnál* című – később még tárgyalandó – versvigasztalás-motívuma mögött az emberiség fejlődésének képzete áll-e, hiszen a versek elé szánt prózai bevezetőben csak arról esik szó, hogy a „késő üdőkben, midőn mi már nem leszünk, nőni fognak oly Magyarok, kik rólunk meg fognak emlékezni".[21] Az ajánlólevélben megjelenő történetfilozófiai gondolatok sajátos kettősséget mutatnak. Ányos egyrészt azt állítja, hogy a barátságon kívül „az arany századnak végezetével minden egyéb boldogság eltávozott tőlünk".[22] Bár a szövegből nem derül ki egyértelműen, milyen egyéb boldogságról van szó (talán a múltbeli nagy hőstettekre vonatkozik az utalás), a jelen itt mindenesetre valamiféle hanyatlásként tételeződik. Ugyanakkor épp e hanyatlás nyit teret a barátság kultiválásának, amelynél a gondolatmenet szerint az evilági létben nagyobb boldogság nem képzelhető

19 Ányos Pál, *„Higgy, remélj, szeress!": Versei, szépprózai írásai és levelei,* kiad. Jankovics József, Schiller Erzsébet, Veszprém, Vár Ucca Műhely, [2007], 8. Jankovics és Schiller szövegközlésében „melyek szerencséjek gerjeszt" szerepel; a „melyek"-et Császárt követve „melyet"-re javítottam. Vö. Ányos Pál *Versei,* kiad. Császár Elemér, Bp., Franklin, 1907, 216.

20 Ányos, *„Higgy…", i. m.*, 8.

21 *Uo.*

22 *Uo.*

el. Az ajánlólevél figyelemre méltó vonása továbbá, hogy a vallásos vagy az udvari morál eszményétől különböző tartalmi elemeken túl formai tekintetében is új utakon jár, amennyiben igen expresszív, az érzelmeket a szaggatott előadásmóddal is kifejező stílusban íródott.

A társas lét legnagyobb értékként való dicséretét olvashatjuk a *Hérits Vincének Rómában* írt episztolában is (1777):

> Természetnek ura, láthatatlan felség,
> Kinek töményezik magosság és mélség!
> Alkotó kezednek az volt remekmíve,
> Hogy érzékennyé lett az embernek szíve.
> Ebből szivárkodnak ama szent kötések,
> Ebből pajtásoknak foly egyesülések,
> Ez szüli országok s népek társosságát,
> Mert erre építi ki-ki bátorságát.[23]

Az idézet a társas lét koncepciója tekintetében két fontos tényezőt is tartalmaz. Egyrészt, hogy a társas hajlandóság az ember alapjellemzője, hiszen Istentől ered, s nem valamifajta emberi belátáson, mérlegelésen alapul. Másrészt, hogy antropológiai tekintetben forrása az érzékenység, tehát a szív, nem pedig az értelem. Az érzékenység Ányos talán legtöbbet használt szava, ezért érdemes itt kitérni jelentésének kérdésére. Bíró Ferenc szerint az érzékenység Ányosnál az ember testi meghatározottságát jelöli, s ilyen értelemben a boldogság alapjaként tételeződik, Szilágyi Márton és Vaderna Gábor szerint viszont Ányosnál általában a külvilág befogadására való képességet jelöli.[24] Amennyiben az érzékenység előfordulásait számba vesszük Ányos írásaiban, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy a szó jelentésköre igen tág, s korántsem homogén. Az érzékenység jelentheti egyszerűen az érzékszerveket *(Egy elenyészendő rózsához),* de jelentheti az érzelmeket, az érzelmekre való képességet is. A kontextus függvényében más-más érzelmi aspektus látszik dominánsnak: a meghatottság, a csodálat *(Az „Orvosi oktatások" szerzőjéhez),* a szomorúság *(Érzékenységeim egy kedves atyámfiának időnek előtte történt halálán; Bessenyeinek, 1779 Szent György havának 25-dik napján),* a szeretet mint baráti indulat *(Virág Benedeknek),* a szeretet mint szerelem vagy erotikus vonzalom *(A megaggott világfiának emlékezete),* az együttérzés, a meghatottság *(Horváth Ádámnak).* Az érzékenység jelenti általában a társias hajlamot is *(Hérits Vincének Rómában).* Érzékenynek minősül Gyöngyösi István szíve *(Gyöngyösi árnyékához, Egy Nimfa dicséri Keményt, Ekho felel reája),* érzékenység forrása Rácz Sámuel orvosi könyve, de érzékeny a szerelmes Kártigám *(Kártigám nevezetes írójához)* és a bánatos Bessenyei is *(Bessenyei Györgynek 1778 november 4).*[25] Az újabb Ányos-szakirodalom állításaival ellentétben te-

23 *Uo.,* 96.

24 Szilágyi–Vaderna, *i. m.,* 331.

25 Az *érzékeny* kifejezés előfordulásait már Bóka László kigyűjtötte Ányos verseiből, megállapítva, hogy „az érzékeny költő nem érzelgős, betegesen sérülékeny, értelemellenes, csak könnyezni tudó költőt jelent, hanem érző és résztvevő poétát, aki nemcsak a bánatra, de az örömre is fogékony." Bóka, *i. m.,* 371.

hát az érzékenység igen gyakran, sőt az esetek legnagyobb részében erkölcsi finomságot, az érzelmekre való nyitottságot, érzelmi állapotokat jelent.

Nemcsak az érzékenységnek, hanem a társas létnek is több jelentésköre fedezhető fel Ányosnál. Jelenti egyrészt a művelődést, a művészeteket, az irodalmat, az anyanyelv ápolását kultiváló emberek baráti társaságát: a társas lét e formájában a magány szomorúságával szemben álló derűs közösségként jelenik meg. Sokban rokon formája a barátság, amely nemcsak a már említett ajánlólevélben minősíttetik a legfőbb jónak: „Éljünk mi a barátság boldogságával! nem esmértem még ennél tisztább gyönyörűséget" – írja például Bessenyeinek *(Szent György havának 30-dik napján 1779).*[26] Ányos itt a magányos bölcselkedést és a szomorúságot állítja szembe a társas lét örömeivel, a barátsággal és a szépségben való elmerüléssel. Az episztola arra is fényt vet, hogy az olvasás kultiválása nem feltétlenül egyezik a barátság eszméjével, hiszen itt „Jung", azaz a *Night thoughts* szerzőjeként ismert Edward Young olvasása mint a bús lélek elfoglaltsága válik kritika tárgyává. Ugyanezt az ellentétet megtaláljuk egy másik *Bessenyeinek* írt verses levélben is (1779. november 13):

> Magán panaszoltad Junggal életedet,
> Midőn setét felhők vonták bé egedet!
> De mosolygás festé azonnal képedet,
> Mihelyt barátidra szöktetted szívedet.[27]

De nemcsak az episztolákból idézhetünk példákat. Magányosság és barátság szembeállításán alapul az *Egy fohászkodás*, és a barátságnak a boldogsággal való azonosítása az alapgondolata a *Két jó barátomnak a Bakonyba* című versnek is. Ez utóbbiban számos irodalmi utalást is találunk. Az eszményi társaságot megvalósító barátok olvasmányai közül az *Ágis tragédiája,* a *Kártigám, A havasi juhászné,* az *Erkölcsi mesék* és a *Telemakhus* kerül említésre olyan művekként, amelyek érzékenységet váltanak ki, azaz amelyekkel együtt lehet sóhajtozni. Nem pusztán az olvasás, az irodalom kultiválásáról van szó, hanem olyan jól körülhatárolható befogadási módozatról, amelyben az irodalmi hősök szerencsétlenségével való együttérzés, az iránt érzett részvét, a hősök szenvedése vagy szerencsétlen sorsa által kiváltott könnyes meghatottság is helyet kap:

Kovács Győző szerint az érzékeny a következő fő jelentéskörökben fordul elő Ányosnál: jelenti a mai értelemben vett érzékenységet, az érzelgést, az érzőt, az elérzékenyülést, az ellágyulást, fájdalmast, felindulást, örömet és bánatot. Kovács, *i. m.,* 41. Fried István Verseghy prózáját elemezve mutatott rá, hogy az érzékenység jelentése igen sokrétű lehet: „ami a szótári jelentést illeti, eléggé jelentős a szóródás az érzelmek minéműségének tekintetében, hiszen a szívesen-től az érzelemtelin át egészen a résztvevőenig különféle pózok, testtartások, megszólalási módok jelződnek a szövegkörnyezettől függően". Fried István, *Verseghy Ferenc „románo s rajzolatai" és történelmi témájú magyarításai = In memoriam Verseghy Ferenc 6: Emlékkönyv a Szolnokon 2002. szeptember 27-én rendezett Verseghy tudományos ülésszak anyagából,* szerk. Szurmay Ernő, Szolnok, Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Verseghy Ferenc Könyvtár, 7–20.

26 Ányos, *„Higgy…", i. m.,* 119.

27 *Uo.,* 123.

Mely édes mulatság egy ember szívének,
Midőn rendét látja más történetének,
Kit a balszerencse felvévén szárnyára,
Száz sóhajtás után tesz le révpartjára![28]

Ez a fajta befogadási mód a 18. század második felének olvasáskultúrájában honosodott meg, párhuzamosan azzal, hogy a morálfilozófia terén azok az elméletek váltak meghatározóvá, amelyek az erkölcs alapjának nem, vagy nem kizárólag az észt tekintették, hanem az érzés erkölcsi relevanciáját hangoztatták. A fikcióbeli szerencsétlenségeken való meghatódás ugyanis azért minősülhet pozitívumnak, mert forrása az erkölcs szempontjából alapvetőnek tekintett altruista attitűd és a részvétre való képesség.

A 18. században az erkölcs alapjáról, az ember természetéről, az altruista érzések megítéléséről kifejtett elméletek gyakran összefonódtak a civilizáció és a természeti állapot megítélésének kérdéskörével. Történelemfilozófiai gondolatokat Ányos műveiben is találunk, különösen a Barcsay Ábrahámmal folytatott eszmecserében, amelynek a civilizáció megítélése fontos vitapontja.[29] Barcsay egyik 1779-ben írt episztolájában határozott civilizációkritikát fejt ki, a jelen visszásságaival a természet eszményét állítva szembe.[30] Válaszában Ányos visszautasítja barátja rousseau-ista álláspontját, s – habár nem tagadja a jelen visszásságait, de – védelmébe veszi a civilizációt *(Barcsay kapitánynak, 21-dik December 1779).* A civilizáció értékét pedig az általános pallérozódáson túl éppen az irodalom, a színház nyújtotta örömökben fedezi fel (s a színházról szólva itt is megjelenik a szerencsétlen hősök sorsát megkönnyező, velük együtt érző befogadási mód).[31] Az emberiség történetének hanyatlásként való felfogásától való elhatárolódás fogalmazódik meg egy másik, kevéssel később írt episztolában is (*Barcsay kapitánynak, 5-dik január 1780*). A civilizációnak és a természeti állapot szembeállítása itt a társas lét és a magány ellentéteként manifesztálódik, s ennek következtében a társas lét a civilizáció termékeként válik értelmezhetővé:

Ó, kedves barátom, tiszteld végzésünket,
Mely oly szelídségre hozta nemzetünket,
Hogy már nyájasságba éljük napjainkat,
Mulatván lantunkkal szíves barátinkat![32]

A Barcsayval folytatott levelezésben felbukkan Hobbes neve is, aki a *Leviatán*ban a természeti állapotban leledző embereket vad, önző, egymásra veszélyes lényekként írta

28 *Uo.,* 124.

29 Ányos és Barcsay kapcsolatáról lásd: Egyed Emese, *„tanítványod vagyok": Ex voto – Barcsay és Ányos viszonyáról = „Édes érzékenység", i. m.,* 103–114.

30 Barcsay Ábrahám, *Ányos Pálnak, 1779. december 29*, Vár ucca tizenhét, 1994/2, 33–34.

31 Az Ányos által említett drámai művek azonosításáról, valamint Ányosnak az érzékeny színjátékok iránti érdeklődéséről lásd: Demeter Júlia, *Ányos Pál és a „célarányos nemzeti játékszín" = „Édes érzékenység", i. m.,* 115 –128.

32 Ányos, *„Higgy…", i. m.,* 131.

le (a *Második értekezés*t író Rousseau éppen az ő felfogásával vitatkozva fejtette ki elméletét az ember természetes jóságáról):

> Kárhoztatjuk ugyan Hobét törvényében,
> Hogy ő, téveledvén elmélkedésében,
> Hadakozást lenni vélt természetében,
> S nem hágy békességet emberi nemében:[33]

Az episztola gondolatmenete szerint a valóság Hobbes tételét látszik alátámasztani, hiszen a történelem véres csaták sora. Ebből a felismerésből azonban Ányos itt semmilyen, az emberi természetre vonatkozó következtetést nem von le. A hobbes-i antropológiának tett engedmény Ányos gondolkodásában nem ellentétes a pallérozódás, a baráti társaság pozitív értékelésével, hiszen 1779. december 21-ei episztolájában éppen azt hangsúlyozza, hogy a civilizációnak a háborús öldöklések dacára vannak értékei. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy felfogása szerint az élet egyes területein (a politikában, a hadakozásban) az emberek úgy viselkednek, mint Hobbes természeti embere: az uralkodó vad indulatai – a tudomány által is támogatva – egész nemzeteket dönthetnek nyomorúságba; az élet más területein viszont a társiasság és a pallérozódás örömei tapasztalhatók meg.

Vannak azonban Ányosnál olyan szöveghelyek, ahol a civilizációval szembeállított aranykor dicséretéről olvashatunk. Az aranykor eszményítése megjelenik a már említett ajánló levélben, de a Barcsaynak 1780. március 3-án, illetve 1782. február 4-én írt episztolában is. Bíró Ferenc megfigyelése szerint az aranykor képzete Ányos számára a hazafias eszmekör szempontjából tett szert jelentőségre, s különösen az 1780 után írt versekben erősödik fel.[34] Úgy látja, hogy a haza fogalomköre Ányosnál ellentmondásos módon jelenik meg: egyrészt magában foglalja a jelen dicséretét, másrészt azonban a jelennek az idealizált nemzeti múlt jegyében való elítélését is (és éppen azért nem kínálhat kiutat érzékenység és vallás feloldhatatlan ellentétéből, mert egy újabb ellentmondáshoz vezet).[35] Az aranykor azonban nem csak a nemzeti múlttal, a hazafias eszmekörrel összefüggésben kap szerepet Ányosnál. Az *Érzékeny levelek*ben a wielandi *Grációk* egy részletének fordításában és az ehhez fűzött kommentárban jelenik meg a rousseau-i természeti állapot, pontosabban a természeti állapot Rousseau-nak tulajdonított képe. A Wieland-szöveg ironikusan viszonyul ahhoz a felfogáshoz, mely szerint a természeti állapot lenne az aranykor, ugyanakkor elismeri, hogy természeti állapot mégis vonzó, amennyiben mentes a jelen visszásságaitól. Ányos lapidáris kommentárja nyomán azonban nem következtethetünk sem határozott történetfilozófiai álláspontra, sem az emberi természetre, annak jóságára vagy önző, veszélyes voltáról kialakult állásfoglalásra.

Ellentmondásos állásfoglalások a város és a természet megítélésével kapcsolatban is felfedezhetők. A *Barcsay kapitánynak* írt egyik levél (Esztergár, 8-dik September 1777)

33 *Uo.*, 108.

34 Bíró, *A felvilágosodás…*, *i. m.*, 94.

35 Bíró, *A fiatal Bessenyei…*, *i. m.*, 213–217.

a várostól való elvonulást, a magányban, a természetben való alkotást dicséri, s igen részletesen szól a város és az ártatlan vidéki élet közötti különbségről:

Nem ólálkodik itt a tündér semmiség,
Nem rontja az ízlést mulandó édesség,
Mint nagy városoknak gőgös piacokon,
Kiknek hivalkodás sétálgot sáncokon.
Ottan a szív távoz erkölcs ösvényétől,
Puhul az indulat vétkeknek terhétől.[36]

Az *Egy fohászkodás* című versben (1772) viszont éppen a város jelenik meg vonzónak a magányossághoz képest:

Ó, kegyes szerencse! hozd el már nyaramat,
Hogy én is elhagyván magánosságamat,
Repülhessek Buda kedves sziklájára,
Ifjú nyájosságim hiv kalibájára.
Ott előbbször versek kegyes istenének
Gyújtom temjényemet, s Múzsák seregének,
Azután barátom dobogó szívére
Dőlök boldogságom menedékhelyére.[37]

Kónyinak írt egyik levelében arra invitálja barátját, hogy térjenek be Diogenész kunyhójába, és onnan szemlélődve vessék meg a világi hívságokat (Komárom, 11-dik September 1779). Máshol viszont Barcsaynak írva arról elmélkedik, hogy a magányos kunyhó-létnél jobb a civilizáció (Buda, 5-dik Januarius 1780). Ezek az ellentmondások természetesen feloldhatók oly módon, hogy az életrajz különböző eseményeivel, Ányos kedélyállapotának, világszemléletének alakulásával hozzuk őket összefüggésbe.[38] Jelen összefüggésben azonban ennél fontosabb, hogy a versekből a megszólaló nézetek különbségei ellenére világosan kiolvasható Ányos eszménye, mely legvilágosabban talán a *Két jó barátomnak a Bakonyba* című episztolában fogalmazódik meg. Itt a társakkal a Bakonyban, a természet magányában való tartalmas időtöltés idillje áll a középpontban, a vers alanya ezt eszményíti, illetve hiányolja, minthogy ez az idill számára a jelenben elérhetetlen:

36 Ányos, *„Higgy…", i. m.*, 97.
37 *Uo.*, 62.
38 Bóka szerint például Diogenész alakjának említése Ányos növekvő csalódottságáról árulkodik. *I. m.*, 386.

Ti a kies erdők laktok árnyékában,
Hol árva gerlice piheg fájdalmában;
S ahol Diánának kevély haragjából
Akteonnak szarvak nőttek homlokából,
Ott halljátok fújni a csendes szeleket,
Kacagjátok meleg házban a teleket,
Melyek, ha felülnek jeges fellegekre,
Fehér fátyolt vonnak epres hegyetekre.
Szép magánosságtok lebeg hallgatásban,
Hol a szív érezhet, s gyakran sóhajtásban
Fejezheti magát, mely a kék egekre
Mint villám, úgy röpül s száll kedves szívekre.[39]

Az eszmény tehát a kis baráti közösség, amely a műveltséget, az irodalmat kultiválja: legjobb, ha ez a természetben van, de lehet Budán is, és levelezésben is megvalósulhat. A magányos elvonulás és a barátság kultusza tehát nem ellentétes magatartási mód, hanem olyan vezérelv, amely által az érzékeny társiasság etikájához kapcsolódik.

A barátságnak egy olyan, az eddig említettnél intenzívebb formája is megjelenik Ányos verseiben, amelynek fő eleme a másik szenvedése iránti részvét képessége. A társas lét e formájáról esik szó például a *Horváth Ádámnak* címzett versben, ahol arról értesülünk, hogy Horváth érzékenységét, azaz részvétét és szeretetét Ányos szerencsétlensége váltja ki. Hasonló értelemben vett érzékenységet találunk egy Bessenyeinek írt episztolában is: „én is sírok keserűségeden, / S így majd két szív vérzik érzékenységeden" (Szent György havának 25-dik napján 1779).[40] A társas lét e formája rokon az első jelentéskörrel, hiszen itt is erényes, jóérzésű egyének közötti viszonyról van szó; de különbözik is attól, mivel az első esetben olyan valós közösségről van szó, ahova a költő vágyik, itt pedig két rokon lélek kapcsolatáról. A kapcsolat exkluzívabb, s érzelmileg intenzívebb.

A társas lét ez utóbbi változatával találkozhatunk Ányos talán legnevezetesebb versében, az *Egy boldogtalannak panaszai a halavány holdnál* (1780) címűben is, ahol egy – konkrétan meg nem nevezett ok miatt – szenvedő, bánat gyötörte lélek panaszait kapjuk. Érdemes ezt közelebbről szemügyre venni. Bíró Ferenc szerint Ányos gondolkodásának említett kettőssége mutatkozik meg a szóban forgó költeményben is:

> a halál órája is csak azért lesz „boldog", mert véget vet szenvedéseinek, az odaát reménysége szóba sem jön. A sírhoz érkező barát sem gondol erre, ő is csupán a költő „hideg tetemére" önti majd könnyeit, de a vers közepe táján sírjából kilépő „fehér árnyék" is azért „futja őt", mert a kesergő poéta a hívságokkal azonosulva áll itt és semmi köze a lelkek birodalmához.[41]

39 Ányos, *„Higgy…", i. m.*, 123–124.

40 *Uo.*, 117.

41 Bíró, *A felvilágosodás…, i. m.*, 96. Mezei Márta a költeményt a látomás-tematika felől közelíti meg, és a

Az *Egy boldogtalannak panaszai*t közelebbről szemügyre véve ez az elemzés aligha állhatja meg a helyét. Egyrészt, mert a vers egyetlen beszélő én megnyilatkozása, ezért a Bíró által feltételezett kétféle perspektíva csak úgy érthető, ha egy versen kívüli külső nézőpontot is feltételezünk, mintegy elválasztva egymástól a fiktív beszélőt és az őt elítélő szerzőt. A külső, szerzői pozíció ilyenfajta konstrukciója meglehetősen önkényes, és a vers szövegére figyelve egyáltalán nem tűnik sem jogosnak, sem szükségszerűnek. A megjelenő túlvilági árny a beszélő feltevése szerint ugyanis azért tűnik el, mert észrevette, hogy a beszélő könnyezik, boldogtalan, s ez az árny számára, miként az élők szemében is, elfogadhatatlan. Az árnynak tehát az élő emberekhez hasonló mentalitást tulajdonít a panaszolkodó beszélő, az élők többségére azt tartva jellemzőnek, hogy szívük nem érez fájdalmat, és érzéketlenek a bús lelkek panasza iránt – ezért is érzi magát a beszélő számkivetettnek az élők között. A túlvilágba vetett hit elveszésére vonatkozó következtetéseket sem lehet a versből levonni, hiszen ott az áll, hogy a panaszolkodó elképzelése szerint halálakor a szíve elválik a halandó testtől; s maga az árny megjelenése sem idegen a túlvilági lét gondolatától. A halott testének kihűléséből pedig – minthogy ez objektív fizikai tény – semmiféle metafizikai állásfoglalásra nem lehet következtetni, mint Bíró teszi.[42] A vers központi gondolatának ezért a szomorú, érző szívű beszélő és az érzéketlen emberek ellentéte tekinthető.

Ányosnak a sírásra vonatkozó elképzeléseiről egy másik versében részletesebben is olvashatunk:

> Ó, boldog szabadság erdők közepében,
> Ahol ki-ki bátran sírhat keservében,
> Nem úgy, mint halandó társaink ölében,
> Kiknek kegyetlenség lakozik szívében!
> Még sírás – ártatlan jele keservünknek,
> Kis vigasztalása levert életünknek – ,
> Még ez is tilalmas!… mosolygást kívánnak
> Látni ajakunkon, mikor kardra hánnak.[43]

Ányos életrajzának kontextusában a versbeli panasz a kolostori élet kényszereire vonatkoztatható;[44] jelen összefüggésben ennél fontosabb, hogy az idézet világossá teszi a kegyetlen szívek és a bánatos, de érző lelkű beszélő ellentétét. Az *Egy boldogtalannak panaszai…* utolsó versszakában a beszélő sírját megkönnyező, hozzá hasonlóan érző

beszélőnek az árny megítélésére vonatkozó bizonytalanságát emeli ki; úgy véli, az árny értelmezésére tett kísérlet megbontja a vers érzelmi hangulatát, ezért összességében kevéssé sikerült műnek tekinti. Mezei, *i. m.*, 262–263.

42 Bíró, *A fiatal Bessenyei…*, *i. m.*, 200; Uő, *A felvilágosodás…*, *i. m.*, 96. Érdemes felidézni még a *Titkos Polyxena* c. vers egy részletét, ahol a megjelenő kísértet a lélek halhatatlanságát hangoztatja „Elfonynyasztott mindent a sírnak örvénye, / Egyedül szívemnek maradt meg épsége, / Mert erre nem terjed halál tehetsége!" Ányos, *„Higgy…", i. m.*, 27.

43 *Uo.*, 58.

44 Császár Elemér, *Előszó* = Ányos, *Versei, i. m.*, 22–23.

barát együttérzése áll a halál utáni vigaszként.[45] A testi érzékenységek és a hagyományos morál ellentéte helyett inkább egy újfajta érzésvilág körvonalai sejlenek fel, jóllehet arra nézve Ányos versei nem szolgálnak biztos támponttal, hogy ez az érzésvilág milyen más erkölcsi koncepcióktól igyekszik önmagát elhatárolni.

A pallérozott, az irodalmat és az érzelmeket kultiváló baráti társaság, illetve az egymás szenvedése iránt részvéttel viszonyuló rokon lelkek közössége mellett a társas kapcsolatok fontos kifejezési formája Ányos verseiben a szerelem.[46] Ányos költeményei között sok olyan található, amelyekben a szerelem kívánatos állapotként, az ember – különösen a fiatalember – egyik fő örömforrásaként jelenik meg. A szerelem ezekben a versekben elsősorban érzéki örömök forrása, sőt olyan erő, amely az ember ösztöntermészetében gyökerezik. Olyanfajta mélységgel azonban, mint a barátság, nem rendelkezik: a szerelem nem lelki társak közötti intim viszony, s nem erkölcsi vagy szellemi alapokon nyugszik. A szerelem természetesen nemcsak öröm forrása lehet, hanem – amennyiben a külső körülmények, vagy a szeretett személy magatartása miatt akadályba ütközik – fájdalomé is. Ányos egyik utolsó episztolájában olyan álláspont is megfogalmazódik azonban, amely szerint a szerelem okozta szenvedés oka az emberi természet maga. Egy Barcsaynak 1782-ben írt episztolában arról olvashatunk, hogy a szerelem „szemfényvesztő indulat", mert állandó nyugtalanság forrása *(Barcsay kapitánynak Szent Jakab havának 17-dik napján 1782).* E gondolat részletes kifejtését olvashatjuk – a talán szintén 1782-ben keletkezett *A világi gyönyörűségeknek haszontalansága* című prózai írásban.[47] Az Ányos által itt megfogalmazott tétel szerint az emberi természet alapvonása a nyughatatlanság: az embert szüntelenül újabb és újabb tárgyra irányuló vágyai akadályozzák meg az evilági boldogságban. A szerelem újabb és újabb hódításokra sarkallná az egyént, de a szerzetesi élet sem hozhatja el a nyugalmat, mert az a test tagadásán alapul. A prózai szövegben nyitva marad a kérdés, lehetséges-e egyáltalán tartós boldogság. Ányos más írásait olvasva arra is gondolhatunk, hogy esetleg a nyugtalan és ezért szenvedő emberek együttérző közössége, a résztvevő barátság nyújthat némi vigaszt, s lehet tartós öröm forrása. Az utolsó Barcsay-episztolák, a prózai feljegyzés és a versekhez írt ajánló levél arról tanúskodik, hogy – legalábbis e szövegek megfogalmazásakor – Ányos gondolkodásában a barátság, a kölcsönös megértés és a részvét a szerelemnél, az érzéki örömöknél magasabb rendű boldogságforrás.[48]

45 A halott sírját megkönnyező barát még más Ányos-versben is megtalálható *(Érzékenységeim egy kedves atyámfiának időnek előtte történt halálán):* „Te jössz barátodhoz, / Hogy felszedd könyveit s vigyed koporsódhoz; / Oda, hol életünk lehullnak jármai, / S megszűnnek sebesült szívünknek jajjai; / Hol hív barátinknak nemes könyveiből / Ciprus nől testünknek hideg tetemiből." Ányos, *„Higgy…", i. m.,* 51.

46 Ez többnyire férfi és nő intim viszonyaként jelenik meg, bár van olyan vers (az *Érzékeny levelek* V. darabja), amelynek egyes megfogalmazásai homoerotikus vonzalomra való utalásként is érthetők. Lásd erről: Csehy Zoltán, *Flóra ajándékai: Tűnődések Ányos Pál „Alexis" című eclogájáról = „Édes érzékenység", i. m.,* 169–170.

47 Jankovics József szerint ez a szöveg a kolostori magányban készült számvetés. Ányos, *„Higgy…" i. m.,* 237–238.

48 Ányosnál a szerelemszemantika jellemzője, hogy a szerelem a házasságtól különbözőként tételeződik, olyan vágyként, amely újabb és újabb tárgyat keres. Hasonló felfogást képvisel például Bessenyei *Galant levelek* című művében Berenisz; e levélregényben Parménió és Szidalisz kapcsolatában egy olyan

Ányos a társas lét valamennyi említett formájával összefüggésben használja az érzékenység fogalmát. A szerelem esetében többnyire fizikai értelemben vett érzékenységről, a testi, érzéki öröm iránti fogékonyságról, az ilyen örömök utáni vágyról van szó. Emellett azonban az erkölcsi értelemben vett érzékenység is fontos szerepet kap, főként a barátságban megnyilvánuló részvét, de a szerencsétlen szenvedők iránti részvétre is találhatunk példát.[49] A szemantikai azonosság alapja, hogy az érzékenység mindkét válfaja a racionalitással ellentétesként elgondolt érzés területével van kapcsolatban. Amikor azonban Ányos a társas létet az elérhető legnagyobb értékként említi, nem a szerelemre, tehát nem a fizikai érzékenységre gondol, hanem egyrészt a kulturált emberek derűs társaságára, másrészt a magányos szerencsétlen lelkek egymást vigasztaló közösségére.

A társas lét, a barátság és a kölcsönös megértés Ányosnál megfigyelhető pozitív értékelése a felvilágosodás kori kultúra egyik általános jellemzője. Az eszmény kialakulása szociológiai nézetben a társadalom szerkezetének átalakulásával, az individuum társadalomban elfoglalt helyének megváltozásával hozható összefüggésbe. A társadalom szerkezetének átalakulása Luhmann nyomán mint a rétegzett társadalommodellről a feladatkörök szerint elkülönülő társadalomszerveződési modellre való áttérés jellemezhető. Ez azzal a következménnyel jár, hogy az individuum önazonossága már nem vezethető le a rétegzett társadalomban elfoglalt helyével, hanem újfajta, az önazonosságot biztosító szemantika kidolgozása szükséges. Az interakciónak a gyengéd érzelmeket, az altruizmust előtérbe helyező modellje ilyen szemantikai újításként fogható fel. A kölcsönös megértésen és gyengéd érzelmeken alapuló interakció az egyének közötti kapcsolat olyan terét jelöli ki, amely elkülönül az aszimmetrikus kommunikáción alapuló társadalmi rendszerektől.[50]

Ányos életviszonyaira ez a szociológiai magyarázat csak igen korlátozottan vonatkoztatható, hiszen a társadalomszerkezet átalakulásáról, a feladatkörök szerint szerveződő modell dominánssá válásáról a korabeli Magyarország esetében nem beszélhetünk, s ilyenfajta változások nyomát költői műveiben sem leljük fel. Azt azonban megállapíthatjuk, hogy a kisvilág altruista, érzékeny közössége Ányosnál is a társas létnek a hagyományos rendi, egyházi keretektől különböző modelljét képviseli. Költészetének egyik fő újdonsága éppen a kölcsönös megértésen alapuló barátság, a megértő társ iránti vágy artikulálása.

Habár írásaiban ez explicit módon nem fogalmazódik meg, Ányos esetében konkrét életrajzi ok – az evilági örömök iránti vágy és a társadalmi elvárások konfliktusa – is meghúzódhat annak a szomorúságnak a hátterében, amely legnagyobb erővel az *Egy boldogtalannak panaszai…* című versben jelenik meg. A költészetében megjelenő bánat

---

alternatív modell is körvonalazódik, amely az érzelmek állandóságán, a kölcsönös megbecsülésen alapul. Ányos szerelemfogalma történeti nézetben még az erkölcsön, kölcsönös megbecsülésen, kölcsönös megértésen alapuló, két egyén lelki kapcsolataként elgondolt érzékeny vagy romantikus koncepció előtti szemantikát tükrözi. A szerelemszemantika történeti változásáról lásd: Niklas Luhmann, *Szerelem – szenvedély: Az intimitás kódolásáról*, ford. Bognár Virág, Bp., Jószöveg, 1997.

49 Így a Barcsaynak 1782. máj. 4-én írt episztolában, ahol egyebek mellett a „szegény szerecsen kínos igájára" vetett szánakozó tekintetről esik szó. Vö. Bóka, *i. m.*, 388–389.

50 *Uo.*, 21–28.

megítélésekor azonban figyelembe kell vennünk azt is, hogy ez a tematika a század végén számos más szerzőnél megjelenik: Dayka Gábor *Titkos bú*ja, Csokonai *A tihanyi ekhóhoz* intézett panasza, Kazinczy *Bácsmegyey*je, Pálóczi Horváth Ádám *Felfedezett titok* című regénye hasonló érzelmi diszpozíciót artikulál. Az életrajz éppen azért nem szolgálhat kizárólagos magyarázatként, mert a titokzatos bánat esetében a korabeli irodalom által az 1770-es években felfedezett és széles körben elterjedő tematikáról van szó; olyan tematikáról, amelynek megjelenése – ha egyes szerzők esetében közvetlenül nem is, de általánosságban mindenképpen – összefüggésben van az említett társadalmi átalakulásokkal és az individuum koncepciójának változásával.

Bíró Ferenc szerint az érzelmes költészet – s így Ányos költészetének az a regisztere, amely az érzelmességgel összefüggésbe hozható – nemcsak szomorúságot tükröz, de az olvasóban is szomorúságot kelt.[51] Ez igen kézenfekvőnek tűnik, könnyen elképzelhető, hogy egyes versek szomorú hangneme átragad az olvasóra – habár az is, hogy az az olvasó, aki nem eleve fogékony a melankolikus hangulatra, nem leli kedvét a szomorú versek olvasásában, s inkább más olvasmányt keres. Az ideális olvasó tehát alighanem maga is képes átérezni azt a hangoltságot, amely Ányos szomorú verseit áthatja, maga is hasonló bánattal küzd. De éppen ezért számára a verseknek más érzelmi hatása is lehet, mint a szomorúság előidézése: *A boldogtalannak panaszai…* nemcsak szomorúságot kelthet, hanem vigasztaló is lehet, amennyiben az olvasó a vers beszélőjében olyan rokon lelket fedez fel, aki hozzá hasonlóan magányos, és őt megértő érzékeny társ után vágyakozik.

A szerencsétlenül járt egyént vigasztaló, megértő, rokon lelkű barát alakjára Ányos verseiben is találunk példát, így az utolsó *Barcsaynak* írt episztolát (Elefánt, Szent Mihály havának 2-dik napján 1782). A szerencsétlenség okozta bánat felidézése során a vers szerzője kifejti, hogy számára az elérhetetlen Cloéról való álmodás egyszerre fájdalmas és vigasztaló, azaz a kínok is jelenthetnek „titkos örömöket".[52] Vigaszforrásként azonban egyrészt a barát jelenik meg, másrészt a nemzeti múltban való megmerítkezés, mely – miként a Cloéra vonatkozó álom – egyszerre válthat ki szomorúságot, fájdalmat

51 Bíró, *A felvilágosodás…*, *i. m.*, 424.

52 Császár Elemér szerint Cloe versbeli szerepének megértéséhez szükséges felidéznünk azt a Barcsay-levelet, amelyre Ányos episztolája válaszol. Császár szerint Barcsay levelében nem egy konkrét nőről, hanem általában s szerelmi költészetről esik szó (Ányos azonban félreértette ezt, ezért nem találja Cloét). *I. m.*, 125. Császárt bírálva már Alszeghy Zsolt rámutatott arra, hogy Ányos nem értette félre Barcsayt, csupán folytatta az irodalmi játékot. *I. m.*, 179. Császár és Alszeghy polémiájának fő tárgya az volt, vajon következtethetünk-e a versekből a valós Ányos szerelmi életére. Ennél itt fontosabb az, hogy a *Barcsay kapitánynak* címzett 1782. júl. 17-én írt episztolában a szőke Kloé alakja egy utópikus szerelmi együttlétet jelez: a levél gondolatmenete szerint a szerelem a valóságban nem lehet állandó, s így szenvedés forrása. E belátásból fakad a vágy egy olyan „áldott helyetske" vagy „szegletetske" után, „hol fájdalom nélkül volnánk szerelmesek". Ilyen idilli állapot azonban a valóságban – az emberi vágy természetéből kifolyólag – nem létezik, a szept. 2-án kelt, Barcsaynak címzett episztola beszélője ezért sem találhatja sehol Cloéját. Kloé/Cloé ezekben a verses levelekben csak az álomban, a képzeletben, feltételes módban létező eszmény s ennek a beszélő tudatában van. (Az álom és a valóság közötti lebegés, az álomképek elérhetetlenségének tudata tekintetében itt hasonlóságot fedezhetünk fel Hölty szerelmi költészetével, például *An ein Ideal* c. versével.)

és örömöt. A vigasztalás ezen változatáról a prózai kommentárban is olvashatunk: „Az ilyen mulatságai a szívnek és elménék, amely mértékben szomorítanak, szinte abba gyönyörködtetnének is; az észtől rövid utat tanál a vigasztalás a szívre."[53] Jól látható, hogy a nemzeti múlt felidézése esetében kevert érzésről van szó; de kevert érzés az a vigasz is, amely a hasonló lelkiállapotú szenvedőkkel való együttérzésből meríthető.

3.

Olyan verseket, amelyek esetében feltételezhető az említetthez hasonló érzelmi hatás kialakulása, a következő költőgeneráció körében Dayka Gábor és Csokonai Vitéz Mihály költeményei között is találhatunk. Ányos bánatot artikuláló verseit az irodalomtörténet gyakran párba állítja Dayka Gábor hasonló tematikájú verseivel, melyekben szintén életrajzi konkrétumokkal alá nem támasztott, de igen intenzív szorongás, bánat jelenik meg. Ilyen mindenekelőtt a *Titkos bú,* de az *Egy rettenetes éjszaka* is. Ez utóbbi vers kezdetben a fenséges retorikáját és toposzait idézi, de a befejezés más irányt vesz: a vers nem megnyugvással, az értelemnek a félelmen való felülemelkedésével zárul, hanem azzal, hogy a beszélő halálvágyának ad hangot. Így végső soron az *Egy boldogtalannak panaszai…*-hoz, illetve a *Titkos bú*hoz hasonlóan egyoldalúan negatív érzelmi állapot fogalmazódik meg a versben, melynek érzelmi hatása is hasonló lehet az említett melankolikus versekéhez. Dayka költészetének érdekes jellemzője, hogy míg egyes verseket hangulatilag a szélsőséges melankólia ural, más versekben ennek nincs nyoma, sőt kimondottan ellenkező érzelmek jelennek meg. Bíró Ferenc szerint e kettősség magyarázata, hogy Daykánál az evilági örömökre való fogékonyság az emiatt érzett bűntudattal jár együtt, s ez a bűntudat a melankólia forrása. Az, hogy az egyes versek, illetve a költő életrajza között milyen kapcsolat van, erősen kérdéses.[54] Egyáltalán nem biztos, hogy Dayka világhoz való viszonya azonosítható a melankolikus attitűddel, s hogy más verseit is ennek fényében kell szemlélnünk. (Hiszen a *Werther* is csak egy momentum Goethe pályáján, más műveiben másfajta megoldásokkal kísérletezett az első regényében felvetett problémák tekintetében.) Érdekes ezzel összefüggésben, hogy Dayka versei között a társiasság kérdésköréhez való nagyon eltérő viszonyulásmódokra találhatunk példát. *Az én örömeim* határozott állásfoglalás az altruizmus, a közjóért való fáradozás és az együttérzés mellett.[55] Van azonban Daykának olyan verse is, amelyben az altruista magatartás irónia tárgya. A *Rege* című költeményben egy érzékeny mű olvasója megkíméli egy darázs életét, az azonban hálátlan módon megcsípi: az altruista magatartás nem bizonyul a világhoz való megfelelő viszonyulási módnak. A társiasság tekintetében tehát nem egy homogén álláspont jelenik meg a versekben, hanem a kérdéskör különböző aspektusai fogalmazódnak meg egy-egy szövegben.

53 Ányos, *„Higgy…", i. m.,* 149.

54 Összefoglalóan lásd Balogh Piroska áttekintését a szakirodalomról a kritikai kiadásban: Dayka Gábor *Összes művei,* kiad. Balogh Piroska, Bódi Katalin, Szép Beáta, Tasi Réka, Bp., Universitas, 2009 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 10), 142–143.

55 *Uo.,* 142–143.

Csokonai művei között szintén találunk olyat, amely az először Ányosnál megjelenő tematikus és poétikai mintázattal mutat rokonságot. Szauder József megfigyelése szerint Csokonai *A vidám természetű poéta*ban Ányost is megtagadja, amikor verse „második szakaszának második felében (ciprus, árnyék, hold, sír, szél, bágyadtság) *Az egy boldogtalannak panaszai…* második és harmadik strófájából csinál pastiche-t".[56] Ez a „megtagadás" azonban inkább csak bizonyos tematikus elemekre korlátozódik, és semmiképpen nem zárja ki, hogy az érzelmi hatás jellege szempontjából hasonlóság álljon fenn más Csokonai-versek *(A tihanyi ekhóhoz; Dr. Földi sírhalma felett)* és Ányos költeménye között.[57] További érdekes párhuzam, hogy Ányos – miként *A vidám természetű poéta* – Bessenyeinek írt episztoláiban maga is elutasítja Youngot, mert az a szomorú kedélynek kedvez.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy történeti szempontból Ányos költészete nemcsak azért tarthat számot különös érdeklődésre, mert elsőként tematizálja a társiasság vágyát, a megértő barát iránti vágyat, s a magányos egyén e vágyak meghiúsulásából eredő szorongását, hanem azért is, mert az ezzel a tematikával összefüggő szomorúságot olyan újfajta, érzelmi hatáson alapuló poétika keretében jeleníti meg, amely később más költők munkásságában is nagy jelentőségre tett szert. Az érzékenység meghatározásának kérdéséhez visszatérve: a társas lét megjelenési formáira vonatkozó megfigyelések e téren is kamatoztathatók lehetnek. Jelen tanulmány nem tekintette céljának, hogy részletesen taglalja az érzékenység vagy szentimentalizmus különböző irodalomtörténeti konstrukcióit, s lándzsát törjön egyik vagy másik irodalomtörténeti meghatározása mellett. Ez egyetlen szerző verseinek alapján amúgy is aligha lenne lehetséges. Azt azonban szükségesnek látszik itt megjegyezni, hogy az érzékenységre vonatkozó újabb nemzetközi (angol, német) szakirodalomban a társiasság kérdésköre rendre fontos szerepet kap. Sokan úgy látják, hogy az érzékenység mint irodalom- és kultúrtörténeti jelenség lényege tulajdonképpen az altruista késztetéseken alapuló szociáletika, mely megnyilvánulhat az eszményt pozitív módon megfogalmazó idilli ábrázolásmódban, de negatív módon, az eszmény bukását panaszló művekben is.[58] Egy, az angol költészet történetét tárgyaló újabb tanulmány szerint az érzékeny líra legfőbb jellemzője, hogy hátterében mindig fellelhetők az altruista eszményekkel összefüggő társadalmi igények, még azokban a versekben is, melyek látszólag csak az egyén szenvedését tematizálják.[59] Ezt figyelembe véve az Ányos-költészet érzékeny voltának központi elemét lehetséges lenne a társas lét iránti vágyban azonosítani.

56 Szauder József, *„Az estve" és „Az álom": Felvilágosodás és klasszicizmus,* Bp., Szépirodalmi, 1970, 276 (47. lábjegyzet).

57 Csokonairól lásd: Laczházi Gyula, *Társiasság és együttérzés a felvilágosodás magyar irodalmában,* Bp., Ráció, 2014, 182–204.

58 Vö. Friedrich Vollhardt, *Selbstliebe und Geselligkeit: Untersuchungen zum Verhältnis von naturrechtlichem Denken und moraldidaktischer Literatur im 17. und 18. Jahrhundert,* Tübingen, Niemeyer, 2001, 9; Susan Manning, *Sensibility = The Cambridge Companion to English Literature 1740–1830,* ed. Thomas Keymer, John Mee, Cambridge, Cambridge University Press, 2004, 80–99, itt: 83; valamint Frank Baasner, *Der Begriff der 'sensibilité' im 18. Jahrhundert: Aufstieg und Niedergang eines Ideals,* Heidelberg, Carl Winter–Universitätsverlag, 1988.

59 Patricia Meyer Spacks, *The Poetry of Sensibility = The Cambridge Companion to Eighteenth-Century Poetry,* ed. John Sitter, Cambridge University Press, 2001, 249–269, különösen: 250.

Irodalomtörténeti Közlemények (ItK)
121(2017)

BORIÁN ELRÉD

Faludi Ferenc kötetkompozíciója a kéziratok és a kiadások tükrében, II.

Révai Miklós első kiadása: Faludi Ferentz' költeményes Maradványi *(1786)*

Faludi Ferenc verseit Révai Miklós adta ki először 1786-ban, Győrött, a költő halála után hét évvel. A szakirodalom úgy véli, hogy a kötet elején található Faludi-életrajz Révai Miklós munkája.[1] A Pannonhalmi Főapátság Könyvtárában található azonban egy példány, amely a Révait anyagilag, lelkileg is mindenben támogató Paintner Mihályé volt. Az exjezsuita Paintner latin nyelvű possessori bejegyzése az eddigi egyhangú véleménnyel szemben azt bizonyítja, hogy Paintner Mihály írta a könyv előszavában a Faludi-életrajzot *(Faludi' Ferentz' élete 's munkái):* „Donum Editoris, cui Faludii Biographiam et quaedam Carmina suppeditavi. Paintner"[2] („a kiadó [Révai Miklós] ajándéka, akinek átadtam Faludi életrajzát és néhány költeményét").

Szelestei N. László – Hollósy Béla és Csaplár Benedek tanulmányára hivatkozva – már korábban megjegyezte: „Paintner személyére azért is érdemes figyelnünk, mert Révai Miklós Faludi-kiadásának ösztönzőjéről és támogatójáról van szó. Horányi Eleknek elküldött önéletrajzában nem kevesebbet állít, mint hogy megírta a legkiválóbb magyar költő és író, Faludi Ferenc életét Révai kiadásához."[3]

Az életrajzot áthatja a Faludi Ferenc iránti szeretet. A jezsuiták által átélt legnagyobb történelmi tragédiát „szélvész"-hez hasonlítja, amely után Faludi teljesen visszavonult:

> Ama' szélvész utánn, melyly a' Szerzetet szélylyel oszlatta, Rohontzra költözködött, hol ott tisztesen, és tsendesen élődött egész holtáig, a' melyly is történt 1779 esztendőben.

* A szerző a Pannonhalmi Bencés Gimnázium tanára, az MTA BTK *Irodalmi nyilvánosság a polgárosodó Nyugat-Magyarországon 1770–1820* Lendület Kutatócsoport társult kutatója. Ez a tanulmány az ItK 120(2016), 503–527. lapjain megjelent írás folytatása. – A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár Kézirattárában öt, nagyon különböző terjedelmű Faludi-másolatot találtam. Korrigálnom kell az ötödik elnevezését. Dénesi Tamás, a főapátság levéltárának igazgatója hívta fel a figyelmemet, hogy az ágostonos rendtörténet végén található *Nádasdi Epithafium-másolat* szerinte nem Paintner kézírása. Összevetettem Roznák Márton kézírásával és a kötetben általam megtalált Paintner-bejegyzéssel, és igazat kellett adnom Dénesi Tamásnak. Ezért így nevezem át: *PFK F5 Roznák Márton-féle Nádasdi Ferenc Epitaphium-másolat.* Vö. Borián Elréd OSB, *Faludi Ferenc költeményeinek másolatai a Pannonhalmi Főapátsági Könyvtárban és Paintner Mihály (ex)jezsuita Faludi-életrajza,* Collectanea Sancti Martini IV: A Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményeinek Értesítője, 4(2016), 71–87.

1 Mezei Márta így méltatja a Révai írásának tartott életrajz jelentőségét: „A kiemelkedően jó indítás azonban Révai előszavainak köszönhető." Mezei Márta, *Egy fejezet Faludi utóéletéből: Kazinczy változó véleményei,* ItK, 109(2005), 401.

2 Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár Kézirattára, PFKK, 10.b.H. 14b.

3 Szelestei N. László, *Faludi Ferenc autográf verseskönyve Nagyszombatban,* MKsz, 115(1999), 297.

> Telylyes életébenn különös vólt benne az ember szeretés. Soha senki hírének s nevének nem ártott. Ha hol ember szóllást hallott, onnét vagy azonnal el sietett, vagy ha el nem mehetett, nyilván adta jeleit, hogy kedve 's akaratja ellen vagyon az a' féle rágalmazó beszéd.[4]

Eddig Paintnertől származik a szöveg (7–10), az előszó többi része már Révai írása (11–18): Faludi munkáiról és a kötet előkészítéséről szól. Erkölcsileg lehetetlen, hogy Révai talán legnagyobb támogatója, vendéglátója, a prépost Paintner ne mondjon igazat a könyvbe írt jegyzetében, illetve Horányinak elküldött önéletrajzi levelében.[5]

Paintner hagyatékában található egy lista, amelynek elején Faludi Ferenc vallásos költeményeit sorolta fel. A sorrend megegyezik az autográf *Szombathelyi kézirat* sorrendjével. Faludi más verseinek és prózai írásainak címét is olvashatjuk ebben az iratban.[6] Valószínű, hogy Paintner a listán szereplő versek kéziratát küldte el Révainak, aki egyik levelében hálával és alázattal köszönte meg jótevőjének a Faludi-versek kéziratát.[7] S miközben Révai a piarista rendtársaival és elég sok emberrel nehezen jött ki, Paintner Mihály dicséretére ódát zengett klasszicista stílusú disztichonokban. Ezt a művét az őt támogató, magas rangú barátaihoz írt dicsőítő költeményeket tartalmazó latin nyelvű kötetében (*Carmina quaedam,* 1801) adta ki.[8] A korábban megjelentetett *Latina* című (1792), elégiáit tartalmazó, jóval nagyobb terjedelmű, két könyvre osztott kötetében Mária Terézia királynőt magasztaló művet is találunk, és az egész kötetét Mária Terézia tiszteletére mondott beszéddel zárta.

Paintner hagyatékában található egy aprónyomtatvány-gyűjtemény.[9] A 21 összekötött nyomtatvány hírességekhez írott alkalmi verseket tartalmaz. Az első a sorrendben

4 *Faludi Ferentz' Költeményes Maradványi,* Egybe szedte, 's elő beszédekkel, jegyzésekkel, és szükséges oktatásokkal meg bővítve közre botsátotta A' Magyar Költeményes Gyűjtemény' öregbedésére Révai Miklós, Első kötet, Győrött, 1786, 10.

5 Paintner latin nyelvű Faludi-életrajzáról az első részben írtam.

6 PFKK, nem bencés eredetű kéziratok gyűjteménye, *MScripta Auctorum hungaricorum et hungarorum Collectio MSS. Michaelis Paintner,* 10a.E.28. (22.). Faludinak e kéziratköteg 3. sorszáma alatt található Paintnerhez írott levele. Faludi Rohoncra költözött a rend feloszlatása miatt, ezért a *Szent ember* pozsonyi példányainak sorsát Paintnerre bízta. Vö. Szabó Flóris, *A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár kéziratkatalógusa – 1850 előtti kéziratok,* Bp., OSZK, 1981 (Magyarországi Egyházi Könyvtárak Kéziratkatalógusai, 2), 656. tételszám. Ez a levél megjelent a prózai művek kritikai kiadásában: Faludi Ferenc *prózai művei,* kiad. Vörös Imre, Uray Piroska, Bp., Akadémiai, 1991 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 8), II, 819. – Kiváló tanulmányában megemlíti Vogel Zsuzsa is. Vö. Vogel Zsuzsa, *Szerzői és kiadói kínálat a XVIII–XIX. század fordulóján Faludi Ferenc műveinek tükrében* (Kiadástörténeti vázlat), http://www.szokoz.complit.u-szeged.hu/wp-content/uploads/2013/11/Vogel-Zsuzsa.pdf (letöltés: 2016. 12, 9), 182.

7 Lós, [1782. május 23. után] = Federmayer István, *„Isten áldjon még egyszer!": Révai Miklós és Paintner Mihály levelezése 1782. április 18.–1806. március 14.,* szerk. Nemesné Matus Zsanett, Győr, 2011 (Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, Források, 4) 80.

8 Ioannis Nicolai Révai, *Carmina quaedam,* Sopronii, 1801, 10–14. A magyar fordítást is tartalmazó, kisméretű formátumban megjelentetett modern kiadása: Révai Miklós *válogatott latin versei, Válogatás a Latina és Carmina Quaedam című kötetekből,* ford., jegyz. Federmayer István, Győr–Szombathely, Révai Miklós Gimnázium–Savaria University Press, 2007, 118–129.

9 PFKK 10a G. 16/1–21.

Faludi Ferenc „Maria Theresia koronás apostoli királyné asszonyunkhoz" írt *Hálaadó Posonyi ének. [Szent István királyhoz]* című költeménye. A szerzők neveit az első üres oldalon levő tartalomjegyzékből ismerhetjük. Az összeállítás sorrendje mutatja, hogy Paintner mennyire becsülte Faludit. Egy kéziratos bejegyzésből sejthetjük, hogy Pozsonyban (1771) adták ki. A 12. aprónyomtatvány „Gróf Nádasdi Ferentz fő hadi vezérnek" halálára írt költemény, amelynek szerzőjét Paintner sem tudta (Bécs, 1783).[10]

Révai az eredeti Faludi-kéziratokat vagy a jó másolatokat komoly nehézségek árán szerezte meg. Küzdelmét érzékelhetjük a Paintnerhez 1782. júniusi 22-én keltezett leveléből, amelyben ezt olvashatjuk: „Tothnak pedig biztosan [írnom kell], mert Faludi verseinek egyik kötete sehol sincs, amit pedig állítólag megküldtek." Ebben a levélben a Zrínyi-kötet horvát kiadását is említi: „A horvátul írt Adriai tenger Syrénáját visszaküldöm." – Ki lehetett az a *Toth,* s vajon milyen Faludi-kötetet (kéziratot) küldhettek meg Révainak? Talán azt a ma már eltűnt *Szombathelyi kézirat*ot, amelyről Négyesy joggal feltételezi, hogy Révai még látta?

A kéziratok felkutatásának nehézségéről a *Faludi' élete 's munkái* című előszóban ezt olvashatjuk:

> Mert még addig tsak egy nehányhozz is alég férhettem. Majd tsak nem telylyes kedvem telt, hogy 1781 esztendőbenn Bétsbe fel mentem vala. Ott akadtam szerentsémre egy jókora papíros nyalábba. Azonnal el is tekéllettem eleget tenni, és pedig mennél elébb, anynyi sok jeles óhajtásoknak. De fen akadott jó szándékom, akkor ugyan anynyiból, hogy azt olyly sietö hamar végbe nem vihettem, mivel érzettem, hogy még soknak lehetek híjával. A' mint valójábann is az utánn szorgalmatos ki puhatolásim által még nyóltz Énekre találtam. Talám több is lehet még valahol el rejtve.

Paintner listájában éppen nyolc költemény címét olvashatjuk, a többi cím prózai írásoké. Ez a levél megerősíti azt a feltételezést, hogy Révai a vallásos versek kéziratát Paintnertől kapta, ahogy már Négyesy László vélte: „Szorgalmas kutatásaival még sikerült nyolcz darabot feltalálnia; különösen Paintner barátja járt ebben a kezére."[11] Négyesy szerint a Révai-féle első kiadásból az látszik, hogy „olyan példány volt előtte, melyet ma nem bírunk, melyet azonban még a Verseghy-másolatból ismerünk. Talán azonos ez a Bécsben kezére került példánnyal, melynek tartalmát a szerkesztő egy-egy máshonnan megszerzett darabból egészítette ki."[12]

Révai első kiadásának előszavában éppen csak célzott rá, hogy valami megakasztotta munkáját: „de fen akadott jó szándékom". Paintnernek viszont nyíltan megírta az

10 Ezt a költeményt ismeretlen szerző írta, tehát nem Ányos Pál dicsőítő halotti verse: *Főgenerál Gróf Nádasdy Ferenc halálakor.*

11 Faludi Ferenc *versei,* kiad., jegyz. Négyesy László, Bp., Franklin-Társulat, 1900 (Olcsó Könyvtár), 113. – A prépositta lett exjezsuita listáján olvashatjuk a néhány kiadó által vitatott szerzőségű „S, és Z betük alatt: Nehéz bútsút" kezdetű verset. Paintner listájának sorrendje lehet az oka, hogy a *Bútsúzó ének* Révai mindkét kiadásában *A Feszülethez* c. költemény (és a listában nem szereplő, gróf Nitzki György és Batthyáni Xaveria házasságát magasztaló vers) után következik.

12 *Uo.,* 114.

okát (1785. május 28.): A grazi piarista rendházban való vitái miatt nem engedték, hogy a nála levő kéziratokat, könyveket magával vigye:

> Faludit nem sokára közre bocsátjuk. Én a' napokbann már által is megyek Szombathelyre, hogy a' többit is hozzá szerezzem, a'minek híjával vagyok. Le írtam ugyan már azt egyszer, de Grécett vagyon: onnét pedig meg nem kaphatom. Nincs más mód benne: megínt a' kút főhözz kell mennem.[13]

Révai a *Magyar Költeményes Gyűjtemény* első darabjának szánta a Faludi-kötetet, amelynek előszavában így tudósít céljáról:

> Az alatt, míg várakozom, míg készülök, ihol, immár ez egyre fel bátorodván, más többre is ki szántam magamat. Itt gerjedeztem napról napra nagyobb buzgósággal arra a' mérész Munkára, hogy, egy telylyesebb Magyar Költeményes Gyüjtemény' kí botsáttatásának eredvén, az egész Hazát mozdúlóba hozzam.
>
> Hanem most tsak magán Faludiról szóllván, mint hogy épen külömböző nemekre fel osztathatóknak találtam Verseit, ugyan a ' szerint adom elő, két Részekre fel szakasztatva.[14]

Révai klasszicista gondolkodásmódja a kiindulópontja annak, hogy a kiadók egészen napjainkig Faludi verseit műfajokra („külömböző nemekre") osztva adják ki. Révai két részre osztotta a verseket: *Faludi Ferentz' énekei* és *Faludi Ferentz' pásztor énekei,* tehát *Poesis lyricá*ra, vagyis horatiusi értelemben carmenekre és *Poesis pastoralis*ra, azaz eclogákra. A kötetben levő francia nyelvű verseket „leg végett" helyezte el. Faludinak 17 latin versét, „melyeket valószínűleg egy ma már elveszett Faludi kéziratban talált"[15] kiadványa első részének végére helyezte. Ezek „a latin versek több mint százötven évig nem jelentek meg nyomtatásban".[16]

Az olvasókat oktató klasszicista költő-kiadó Faludi eclogái után, azoknak értelmezési hátteret adva *A' Pásztor Költésről való Oktatás*t illesztette, amely Révai (kiegészített) fordítása „Battő utánn" (Batteux).[17] A második kötetben Faludi egyik „szomorú játékát" *(Konstantinus Porfirogyenitus),* illetve a nyelvészeti érdeklődését jól kifejező *Magyar Köz*

13 Győr, 1785. máj. 28. = Federmayer, *i. m.,* 88.

14 *Faludi Ferentz' élete 's munkái, i. m.,* 15.

15 Koltay–Kastner Jenő, *Faludi Ferenc idegen nyelvű versei és jegyzetei,* FilKözl, 1959/1–2, 129. – Az *Omniarium* c. római jegyzetek nem voltak ismertek Révai előtt.

16 Báthory Orsolya, *Faludi Ferenc ismeretlen latin nyelvű verse Batthyány József esztergomi érsekhez,* ItK, 117(2013), 203. – A tanulmány 11. jegyzetében ezt olvashatjuk: „Nagy Elemér jobbára csak versrészleteket jelentetett meg az *Omniarium*ból, melynek legújabb kiadása: Faludi, *Prózai művei*, II, s. a. r. Vörös Imre, a latin nyelvű szöv. gond. Uray Piroska, Bp., Akadémiai, 1991, 939–988. Az *Omniárium*ban nem szereplő két vers továbbra is csak a Révai-féle kiadásban érhető el."

17 Hermann Zoltán tévesen Faludi fordításának véli. Hermann könyvéből megismerhetjük Charles Batteux esztétikai elveit és hatását a magyar szentimentalizmusra. Vö. Hermann Zoltán, *A boldogtalanság iskolája: Esszék, tanulmányok az érzékenység és a romantika korának magyar irodalmáról,* Bp., Ráció, 2015, 58–60. – A 18. századi és a korábbi pásztorjátékok műfaji jegyeiről szóló, ill. a különböző értelmezések összefoglalásait a könyv 199–201. oldalán olvashatjuk.

*Mondások*at, *Vezeték Szók*at, *Jegyzések*et és a *Telylyes Mondások*at adta ki.[18] Azért is kerülhetett a második kötetbe a nyelvészeti gyűjtés, mert Révai főként nyelvész, nyelvtörténettel, stilisztikával, foglalkozó paptanár volt, de például a fizika is érdekelte.

A műfaji felosztás lett számára a döntő elv. Révai előfizetési felhívásában (1785) háromkötetes sorozatot hirdetett meg: az első Faludi munkáit tartalmazza, a harmadik pedig saját magáét.[19] Révai latinul írt verseinek kötete Győrött jelent meg, amelyet két könyvre osztott. Az elsőben a fiatalabb korában alkotott verseit közölte (18 elégiát, 2 epigrammát, illetve – Catullust utánozva – barátját tréfásan dicsőítő két költeményt). A második részben 14 érettebb elégiáját, valamint Bajtai Antal piaristának Kalazanci Szent Józsefhez írt kiadatlan ódáját, majd a kötet végén a Mária Terézia halálakor (1780) elmondott saját beszédét nyomtatta ki.[20]

Révai Miklós és Kazinczy Ferenc, a két nagy hatású író és tudós kiadó közötti különbséget jól mutatja, hogy Révai milyen lelkesedéssel szólt Faludi népies fordulatairól:

> Nem árúl el írás módja semmi idegen szó ejtést, semmi idegen köz mondást. Mind azon anyja' tejével szopta beszédet mond: természetest, kellőt, tulajdon Magyart. A' mire is különös szorgalommal igyekezett tekélletesb szert tenni. Azok a' tanuk benne, kik őtet közelebbről esmérték: hogy ő el szokott vólt a köz nép, és tseléd közé járogatni, tsak a' végett, hogy őket szabadabb beszédre fel bátorítván, igazabban ki tanúlhassa a' tulajdonabb Magyar szó ejtéseket. A' miket észre vett, az utánn fel is szokta nagy gonddal írogatni. Egy különös Jegyző Könyve vólt, tele mind ilylyen öszve gyűjtetett kintstsel.[21]

Kazinczy hatására azonban Révai is néhol „tompította" a népies kifejezésmódot, átírta köznyelvű variációra Faludi népies szóalakjait.

Faludi Ferenc értékelte az újabb generáció alkotóit, köztük Révai Miklóst, valamint a kőszegi származású rendtársát, Rájnis Józsefet. Ugyanakkor – barokk-rokokó stílusra jellemző esztétikai nézetei miatt – ellene volt annak, hogy magyar nyelven ókori strófákban verseljen.[22] A kulturális és verstani korszakváltásra jellemző, hogy Rájnis József *Faludi Ferenchez* című versét időmértékes metrumban, disztichonban írta, és küldte el mesterének 1763-ban:[23] „Nossza tehát, indúlj Faludim partjára, reményem! / Nagy magyar ő; te magyar versre fakadva köszöntsd!" Géfin megemlítésre méltónak tartotta, hogy Rájnis 1777-ben meglátogatta a rohonci magányában élő idős Faludit. A költőtárs Faludi szavaiból ismét azt vette ki, hogy „az alagyás [időmértékes] verset a magyar vershez illetlennek tartja".[24]

18 Révai, *i. m.*, 16–17; vö. Vogel, *i. m.* (5. jegyzet).

19 Mezei Márta, *A kiadó mandátuma: Kiadói nézetek és eljárások Révaitól Kazinczyig*, Debrecen, Csokonai Egyetemi Kiadó, 1998 (Csokonai Könyvtár, 15), 14–15.

20 Révai Miklós *válogatott..., i. m.*, 6.

21 [Paintner], *Faludi Ferencz élete 's munkái* = Révai, *i. m.*, 12.

22 Sárközy Péter, *Faludi Ferenc*, Pozsony, Kalligram, 2005 (Magyarok Emlékezete), 246–248.

23 Faludi költészetében az időmértékes verselést bizonyítani akaró írásokkal (például Sík Sándoréval) nem tudok egyetérteni.

24 Géfin Gyula, *Faludi Ferenc 1704–1779*, Bp., Pray Rendtörténetírói Munkaközösség, 1942 (Kiadványok Jézus Társasága Magyarországi Történetéhez, 15), 13–14.

A klasszicista, „deákos" verselést Ráday Gedeon kezdeményező kísérletei után három szerzetes fogadtatta el Magyarországon, két jezsuita: Baróti Szabó Dávid (1739–1819), Rájnis József (1714–1812) és Révai Miklós (1750–1807), aki piaristából lett egyházmegyés pap.

Révai Miklós forrásai és a javított, egykötetes második kiadás (1787)

Révai Miklós a „második meg jobbíttatott nyomtatás"-t 1787-ben, vagyis egy évvel később Pozsonyban adta ki.[25] A bírálatokra való válasznak is tekinthetjük az előszót, amelyben hangsúlyozta, hogy a Faludi-kiadás előtt a költő saját kezű írásait felkutatta, de kevesebb verset lelt, mint gondolta. Faludi kéziratos kötetét pedig összehasonlította a korábban kapott kéziratokkal. „Az az eredet írás, melylyet emlegetek, szépen bé köttetve, nyóltz rétű nagyobb formábann, Méltóságos Szili János Szombathelyi Püspök Úrnál találtatik, a' többi kéz írásokkal együtt."[26] Négyesy szerint Révai a második kiadás előkészítésekor egy már elveszett, teljes Faludi-kéziratból dolgozhatott; a kitűnő filológus nézete mellett hosszasan érvel textológiai érvekkel.[27]

A francia versek kimaradtak a második kiadásból, az ismert *Szombathelyi kézirat*ban olvashatjuk őket. Nem találhatunk függelékként latin költeményeket sem. „Faludinak felylyebb elő hozatott Könyvébenn az Énekek között néhány Frantzia Verseket is találtam. Egyéb írásai között találtattak elég számos Deák Versek is. Az igazat meg vallva nem olylyan ezekbenn Faludi, milylyen a' Magyarbann. Még is az első ki adásbann kéntelen vóltam ezeket is némelyly Jó Barátinak kívánságokra ki nyomtatni."[28]

Az ecloga műfaját magyarázó tanulmány szintén kimaradt a második kiadásban. Révai az eclogákat ebben a kiadásban is különválasztotta a többi verstől. Ebbe az egy kötetes, sokkal olcsóbb kiadásába azonban felvette Faludi *Konstantinus Porfirogyenitus* című szomorú játékát és a nyelvészeti szempontból érdekes gyűjteséit.[29]

Révai azt érzékelteti előszavában, hogy az első kiadáskor is kezében volt a *Szombathelyi kézirat*. Eléggé meglepő, hogy az első kiadásában a hatodik ének címét francia nyelven írta: *A Dieu*. Ehhez Révai még jegyzetet is fűzött, amely a második kiadásban szintén olvasható: „Itt a' Szerző a' Fen írást maga is Frantziául tette: à *Dieu*, olvasd *à Djö*. Anynyit tészen, mint *Isten hozzád* nálunk." A ránk maradt *Szombathelyi autográf kézirat*ban azonban olaszul olvashatjuk a címet, amely után felkiáltójel áll: „Ă *Dio!*" Révai tehát nem az általunk *ultima manus*ként ismert *Szombathelyi kézirat*ot követte.

25 *Faludi Ferentz' Költeményes Maradványi,* A' Jegyző Könyvvel együtt A' Költeményes Gyűjtemény' öregbedésére egybe szedte, és közre botsátotta Révai Miklós, Második meg jobbíttatott nyomtatás, Pozsonbann, 1787.

26 *Uo.* „A kegyes olvasónak minden jókat kíván a' közre botsátó." (Az előszó számozatlan [2] oldala.) A Harukker Józefa bárónőnek szóló, az első kiadásétól eltérő szövegű ajánlás számozatlan két oldala még az előszó előtt található.

27 *Jegyzetek* = Négyesy, *i. m.,* 103–107.

28 Faludi 1787, *i. m., A kegyes olvasónak* írt előszónak [3] számozatlan oldala.

29 Mezei, *i. m.,* 51–52.

Négyesy László – Batsányi nyomán – az ellentétet úgy próbálja feloldani, hogy szerinte két *Szombathelyi autográf kézirat* volt a püspöki könyvtárban, vagyis Révai az első kiadásához az elveszett, de lényegében egy időben vagy kicsit korábban keletkezett Faludi-kéziratot vette alapul. Négyesy szerint ez teljes kötet lehetett, vagyis nem voltak benne üres oldalak.[30] Ez megfontolandó elgondolás, amely egyrészt érvekkel védi Révait, másrészt a valóban meglévő kézirat üres lapjaira is megpróbál magyarázatot találni. A franciául és olaszul írt cím különbsége talán a legerősebb érv amellett, hogy létezett egy másik Faludi-kézirat, amely azóta eltűnt. A harmadik ecloga szöveghiányát magyarázó Révai-jegyzet is elgondolkodtató, amely abból indul ki, hogy ez a rész nincs benne az előtte levő, eredeti Faludi kéziratban. A ránk maradt *Szombathelyi Faludi-kézirat*ban azonban teljes szöveget találunk.[31]

Joggal tételezhetünk fel egy bécsi kéziratot is, mert Révai előszavában azt írta, hogy Bécsben „akadtam szerentsémre egy jókora papíros nyalábba". Vajon ez lehetett az első kiadás alapja?

A Révai által ismert kéziratokkal kapcsolatban következő kérdések merülnek fel: Hová kerülhettek a grazi piarista rendházból a kéziratok? Talán köztük voltak – a Négyesy által feltételezett – eredeti Faludi-kéziratok is, amelyeket Révai Szombathelyről vagy Bécsből vihetett el?

A „megjobbított" második kiadás harmadik éneke *A' Tavasz*, akárcsak az első kiadásban és a *Szombathelyi kézirat*ban. A harmadik és a hatodik versszak után Révai a kritikákra írt védekező jegyzetében közöl egy-egy strófát, amelyekről megtudhatjuk, hogy Faludi jobbítás végett kihagyta őket. Ezek a strófák valóban nem szerepelnek a *Szombathelyi kézirat*ban, az első kiadás bírálóinak kezében viszont olyan variáció lehetett, amely ezt a két strófát is tartalmazta.

Az első tíz költemény sorrendje megegyezik Révai mindkét kiadásában és a *Szombathelyi kézirat*ban, ha nem számítjuk, hogy a legutolsó Faludi-kéziratban üres lapok találhatók a mindegyik kiadónál első énekként olvasható *Kísztő ének* helyén.[32] A Faludi-kéziratban: *Oda provocans/Felelő ének* az első szöveg címe. Révainál a második szöveg a *Felelő ének*.[33] A Faludi-kötetben ez után egy francia nyelvű vers *(Frantzia Versek)* következik a nehezen fellelhető igaz barátságról. Ezt a francia nyelvű verset Révai az első kiadásban még közli, de csak a kötet végén, függelékként.[34] Ezzel teljesen elveszi az *Oda respondens* és a *Frantzia versek* egymásra *vonatkozásának* értelmezési többletjelentését. A bírálatok miatt Révai a második kiadásban már egyáltalán nem közli a francia nyelvű szövegeket. Batsányi különösen értetlenkedik, hogy miért kerültek be a

30 *Jegyzetek* = Négyesy, *i. m.,* 105–107.

31 Négyesy joggal feltételezi a 3. eclogához fűzött, Révai 2. kiadásában levő jegyzetből, amely szerint Tyrzis utolsó megszólalása nincs a Faludi-kéziratban, hogy „egy egészen külön kéziratra alapította szövegét". *Uo.,* 165.

32 Faludi természetesen rövid i-vel írta volna ezt a civódó, rokokóra jellemző verset. Toldy és Négyesy kiadásában szintén rövid i-vel, „dunántúli" módon írja.

33 Révai jegyzetében olvashatjuk, hogy egy versszakkal több van az egyik általa ismert kéziratban, szerinte ezt valaki betoldhatta „a' kézről kézre járó le iratás közbenn".

34 *Deák versek* címmel latin verseket is közöl, de ezek nem lelhetők fel a *Szombathelyi Faludi-kézirat*ban.

Faludi-kéziratba a szerinte nem Faluditól származó *Franczia Versek*.[35] Gyárfás Tihamér szerint azonban ezek nem töltelékversek, hanem az olasz nyelvű versével együtt stílusgyakorlatokként foghatók fel.[36]

Ha a harmadik francia szövegből indulunk ki, akkor láthatjuk, hogy a *Remete* című vers után következik, és ezt is a „remetére", magára a szerzőre lehet vonatkoztatni, illetve mindenkire, aki magányába zárkózva próbál egy tragédiát feldolgozni. Az 1773-ban bekövetkezett feloszlatás utáni újraértelmezés, új önértelmezés jeleinek tartom a francia szövegeknek bekerülését a számunkra fennmaradt *Szombathelyi Faludi-kéziratban*.[37] A francia szövegeknek egybefoglaló, semleges címén is el lehet gondolkodni. A címadás *(Franczia Versek)* a szerzői (olvasói) nézőpontra való utalás jele lehet. Az ön-, illetve olvasói reflexió a rokokó bukolikus költészetére is jellemző, így a francia nyelvű versek a műfajok közötti áthidaló funkciót is betölthetnek. Faludi színházi ismereteinek a hatását szintén felfedezhetjük az idegen nyelvű reflexiókon.

Koltay-Kastner Jenő átfogó tanulmányában megállapítja: Batsányi szerint Párizsban ismertek voltak ezek a francia versek, azonban sem a szerzőt, sem más adatot nem ad meg róluk. A tanulmánya végén a kiváló tudós arra a megállapításra jut: ezek a francia versek Faludi saját versei!

> Épp a helyesírási és grammatikai hibák, miket Batsányi az általa használt másolati példányon pirossal aláhúzott és kijavított, bizonykodnak arról, hogy a Révai által közölt négy francia vers is Faludi munkája, illetve olyan Párizsban elterjedt szatirikus versikék adaptálása, milyen római viszonylatban például az Aretino-sírvers volt. Ha másolatok volnának francia eredetiből, Faludi bizonyára kifogástalan helyesírással reprodukálta volna őket…[38]

A tizenegyedik ének a Révai-féle verssorendben *A hajnal*. A második kiadásban ezt a jegyzetet olvashatjuk: „Ez az Ének nincs meg Faludi Kéz írásábann. Hogy övé még is, nyilván mutatja írása' módjának telylyes egyenlősége." A tizenkettedik pedig *Nem mind vigasság a' vigasság,* amelyről ugyanezt állítja a jegyzet. A meglevő *Szombathelyi kézirat*ban a tizenegyedik ének egy teljesen más szövegű és című vers: *Erdő*. A tizenegyedik verstől a Révai-kiadások alapvetően más sorrendben közlik Faludi verseit, mint az ismert *Szombathelyi kézirat*. A versek számozott sorrendje is Révai munkája, a Faludi-kéziratban nincs számozás.

A Faludi-kézirat reprint kiadásának bevezetőjében Dobri Márta úgy véli, hogy a még be nem másolt versek közé tartozhatnak *A hajnal* és a *Nem mind vigasság a*

35 Géfin Gyula, *Batsányi János és Bitnitz Lajos levelezése,* ItK, 42(1932), 78. – Batsányi szerint Révai fordításai nagyon rosszak az első kiadásban, s ez azt bizonyítja, hogy nem tudott jól franciául.

36 Gyárfás Tihamér, *Faludi Ferenc élete,* ItK, 20(1910), 417.

37 Mezei Márta szerint Faludi „érdeklődési irányát demonstrálta" a francia szövegekkel. Mezei, *i. m.,* 53. Nem tudok egyetérteni ezzel a véleménnyel, a kötetkompozícióban való gondolkodás mélyebb értelmezést hozhat.

38 Koltay–Kastner Jenő, *Faludi Ferenc idegen nyelvű versei és jegyzetei,* FilKözl, 1959/1–2, 142.

vigasság, valamint a *Búcsúzó ének*.[39] Megállapíthatjuk, hogy Révai Miklós átalakította a verssorok formai elrendezését, sőt az értelmüket befolyásoló központozást is. A művek számozása, a címek átformálása, illetve a paratextusok és a helyesírás „kreatív" átformálása is a „közre botsátó" alkotása. Mezei Márta felsorolta a tudatos kiadói eltéréseket, amelyek főként a dunántúli és a Révai–Kazinczy által kedvelt északkeleti nyelvhasználatból, helyesírásból következtek. Révai a túl népiesnek talált alakokat is átírta a „fentebb" stíl jegyében. A második kiadásban ezek az eltérések csökkentek.[40]

A „racionális"-nak beállított legnagyobb változás azonban az, hogy Révai a költemények sorrendjét alaposan megváltoztatta, és műfaji okból az eclogákat elkülönítette. A Faludi-kötet szerkesztésében Révainak a saját latin nyelvű versei kiadásában alkalmazott elvét ismerhetjük fel. Ezzel mindmáig meghatározta a Faludi-kiadásokat, és – az elsőség nagy érdeme mellett/miatt – súlyos veszteséget okozott és okoz a Faludi-filológiának, mert a valódi Faludi-kötet kiadását máig megakadályozta. Révai maga is megvallja, hogy az általa ismert kéziratban „más renddel még is, mint hogy először is a' Pászttor Énekeket a' többi Énektől meg különböztettem, és ezeket is, a' hol bizonyosabb lehettem az esztendőről, a' szerint rendeltem el inkább". Révai tehát a műfaji elv mellett az időrendet is alapul vette az lírai versek kiadásának sorrendjében, nem zavarta, hogy Faludi kéziratában más sorrendet adott meg. Révai szerint csak két éneket tett hozzá az általa használt kézirathoz, Négyesy szerint ez is arra mutathat, hogy Révai egy másik *Szombathelyi kéziratot* használt [Szombathelyi Faludi-kézirat 2*], amelyben szerinte nem voltak üres oldalak.[41]

Faludi kötetkompozícióban gondolkodhatott (akárcsak példaképe Zrínyi Miklós), és nem műfajokban vagy verseinek tematikus kiadásában. Erre mutat, hogy *Tavasz*[42] című híres verse utolsó két sorában Corydon és Mopsus nevével találkozunk, akik főszereplői az eclogáinak.

Összevetésként újra feltesszük a kérdést: ki merné Ady Endre *Új versek* kötetét az írói szándéktól független sorrendben kiadni? (Kivéve a kritikai kiadások kronologikus elrendezését, de Faludinál annak nincs számottevő esélye.) Faludival ez történt és történik mindmáig.

39 *Forgandó Szerentse: Faludi Ferenc 1704–1779 kéziratos versesfüzete,* bev. Dobri Mária, Kovács Mihály, Szombathely, Egyházmegyei Könyvtár, 1992 (változatlan utánnyomás: 2004).

40 Mezei, *i. m.,* 30–31.

41 Révai (1787), *i. m.* Az előszó [2] számozatlan oldala. Vö. *Jegyzetek* = Négyesy, *i. m.,* 105.

42 Érdekes mikro-összehasonlítás: a verscímet Révai névelővel írta mindkét kiadásában, őt követte Batsányi és Toldy. Ám Faludi és Négyesy névelő nélkül írta; a költő névelő nélkül kezdi *Forgandó szerencse* c. híres költeményét is, Révai pedig névelővel mindkét kiadásban.

Batsányi János szövegkiadása (1824)

Vogel Zsuzsa így mutatja be Batsányi Faludi-szövegkiadásának hátterét:

> Hosszú hallgatás után, Batsányi neve az irodalmi nyilvánosság előtt *A' Magyar Tudósokhoz*[43] című, a Tudományos Gyűjtemény füzetéhez mellékelt jelentés szerzőjeként jelent meg 1822-ben. Az értekezés jellegű írásában a linzi száműzött egy nagyszabású Poétai Gyűjtemény megjelentetésének tervéről tudósít, melynek első darabja Faludi Ferenc verseinek „hiba nélkűl nyomtattatott" kiadása lenne. [...] A Faludi verseinek sajtó alá rendezését és a – Batsányi meggyőződése szerint létező – Faludi-kéziratok beküldését szorgalmazó kijelentések a valóságos Poéta mibenlétének megfogalmazásaival, illetve a nyelvújítók, Kazinczy és köre (zabolátlan „nyelvrontók", „az új oskolai merész és kártékony felekezet", „nyakra-főre haladó mondolatos vitézek") elleni támadásokkal váltakoznak.[44]

A' Magyar Tudósokhoz „támadására a Mester [Kazinczy] megelégedésére és jóváhagyásával a tanítványok közül Szerényi Vilmos álnéven Szent-Miklóssy Alajos válaszolt. (Tud. Gyűjt. 1822. III. 91–94. l.)"[45] Batsányi tévedéseire hívta fel a figyelmet, majd a tervezett sorozatával kapcsolatban azon csodálkozott, hogy ha Batsányinak a magyar költészetről oly szigorú a véleménye, akkor miért dicsőíti Gyöngyösi Istvánt és Faludi Ferencet, akiknek „költeményeik között egyetlenegy darab sem találtatik, mellyre a' művészi tökéletesség, 's classicitas' bélyege reá ütve lenne, pedig csak az illyetén tökéletesen bevégzett mívnek lehet igérni halhatatlanságot".[46]

Véleményem szerint három fő oka lehetett annak, hogy Batsányi újra kiadta Faludi Ferenc verseit.[47] Egyrészt inspirálhatta Batsányit az életrajzi közös vonás: száműzetésében átélt és Faludinak a jezsuita rend feloszlatása utáni, önként vállalt teljes visszavonulásának – lélektani – hasonlósága.[48] Ezt erősítheti meg az az életrajzi tény, hogy Faludi az 1739–1740-es tanévben a linzi akadémián matematikát tanított, Batsányi bizonyára sokszor elsétált az iskola előtt. Másrészt esztétikai szempontból közel érezte

43 Batsányi János *Prózai művei,* II, szerk. Keresztury Dezső, Tarnai Andor, Bp., Akadémiai, 1961 (Batsányi János Összes Művei, 3), 55–113.

44 Vogel, *i. m.,* 195.

45 Batsányi, *i. m.,* II, 528–529.

46 *Uo.,* 529.

47 Faludi Ferentz' *versei,* kiadta Batsányi János, Pestenn, Petrózai Trattner János' betűivel és költségével, 1824. Az *Előbeszéd* után a *Mutató* következik. *Faludi versei*: 1–132; *Toldalék:* 133–263. Vö. Batsányi, *i. m.,* II, 113–191.

48 „Melly igen mélyen érezte, 's melly keservesen megsiratta légyen utólsó öregségében a' mi jó Faludink egy ollyan Szerzetnek feloszlatását, tellyes elszéllyesztését, a' mellyben Ő majd egész életét töltötte [...] – azt ugyan akárki-is önként és igen könnyen elgondolhattya. De még inkább, még nyilvábban tapasztalhattya, s megitélheti ezt, az értelmes és érzékeny Olvasó ezen jeles nagy Poétának Vdik és VIdik pásztori költeményéből; akármint itéllyen egyéberánt arról a híres Társaságról." Batsányi János, *Toldalék* = Faludi Ferentz' *versei, i. m.,* 139.

magához a költő világképét, akárcsak a fiatal pálos, Ányos Pál költészetét.[49] Leginkább azonban azért választhatta Batsányi Faludi műveit, hogy megmutassa a magyar irodalom hozzáértő közönségének: miként kell szöveget helyesen kiadni, milyen az igazi szövegkiadás. Egy sorozatot akart ezzel megindítani *(Poétai Gyűjtemény),* amely riválisa lett volna a Révai–Kazinczy-féle szövegkiadásoknak.

Batsányinak még Révainál is nagyobb gondokkal kellett szembenéznie, mert nem kapta meg a szombathelyi káptalani helytartótól a kéziratot.[50] Csak azért tudta kiadni a Faludi-kötetet, mert Bitnitz Lajos szombathelyi, ekkor már neves nyelvész és paptanár lemásoltatta neki. Négyesy ezt a kéziratot azonosította az MTA KIK Kézirattárában levő egyik kézirattal.[51] Bitnitz előzőleg már megküldte a könyvtáros által talált különbségeket Révai kiadása és a Faludi-kézirat között *(Jegyzetek),* de ez nem volt elég Batsányinak.[52] „A Bitnitz felügyelete alatt készült másolat 1822. jún. 13-án érkezett Linzbe, Batsányi legalább is ezt a dátumot jegyezte a kötetbe."[53]

Batsányi a Faludi-versek után következő *Toldalék* című értekezésében pontosan leírta a kéziratot. A hozzáértő olvasóknak így bizonyította, hogy az eredeti kézirat pontos másolata alapján dolgozott, s valóban még a „harmintzeggyre menő üres lapokat is" lemásoltatni kérte, és a francia verseket is, amelyeket nem értett, miért került a kötetbe, nem is Faludi versei, „Párizsban ismeretesek".[54]

A VI. ecloga és *A' Pipárul* szonett között Batsányi szerint nyolc üres lap van, a reprint kiadásból viszont azt láthatjuk, hogy csak négy üres lap következik az eclogák után,[55] ezt követi *A' Pipárul* című vers.[56] Ki tévedett Batsányi vagy a neki másoló? Ez lenne a logikus kérdés. De a későbbi kéziratleírók, Toldy és Négyesy, valamint Sárközy Péter adatai és a kiadott kézirat között is különbséget kellett látnom.[57] Ezért fordultam a Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtárhoz.

Már tanulmányom első részében említettem, így itt csak összefoglalom, hogy a reprint kiadás nem teljesen reprint, mert egyes üres lapok hiányoznak belőle! „A kézzel írott versesfüzetben »A pipárul« című vers előtt +2 cirádás keretű üres levél (4 oldal), utána pedig +3 cirádás keretű levél (6 oldal) ami nem került bele a kiadásba."[58] Tehát

49 Ányos Pálnak *munkáji,* kiadta Batsányi János, Bécs, 1798. – Vö. Batsányi, *i. m.,* II, 110.

50 Batsányi, *i. m.,* III, 569–582.

51 *Jegyzetek* = Négyesy, *i. m.,* 97–98.

52 Batsányi János Bitnitz Lajoshoz, OSZK, Levelestár, 8. Ebben a levelében kért Batsányi „festett vagy írott képet" vagy akár „árnyékképet". Rohoncon levő esetleg ott fellelhető munkái iránt is érdeklődött. Vö. Géfin Gyula, *Batsányi János és Bitnitz Lajos levelezése,* ItK, 42(1932), 68–70.

53 Batsányi, *i. m.,* III, 570.

54 Batsányi János Bitnitz Lajoshoz (1822. máj. 16.), OSZK Levelestár, 5.

55 *Forgandó Szerentse, i. m.*

56 Batsányi, *i. m.,* I, 155.

57 Toldy Ferenc 35 „beiratlan" lapról tud, számolásom szerint a reprint kiadásban valójában 21 lap üres. A Batsányi által megadott üres lapok száma mindkettő adattól eltér. Toldy szerint 131 lap az autográf kézirat terjedelme. Négyesy László szerint 61 „czirádás keretű levélből [132 lap] áll, azonkívül a kötet tábláin belül még 1–1 sima fehér levél van...". Sárközy Péter könyvében ezt olvashatjuk: „a reprint kiadás 61 cirádás keretű nyomtatott lapból, 122 oldalból áll."

58 Köszönettel tartozom a segítségért Káhl Eszternek.

összesen 10 cirádás keretű üres oldal maradt ki a reprint kiadásból! Ezek alapján azt mondhatjuk, hogy Batsányi János hibátlanul írta le a verses füzetet.[59]

Batsányi azt feltételezte, hogy Faludi verseinek egynegyed része, köztük két eclogája elveszett. Véleményem szerint ez a teória ahhoz kellett neki, hogy a kézirat be nem fejezettségét, s főként a kiadói szabadságát megalapozza. Meglehetősen nagy szabadságot hagy magának annak ellenére, hogy értekezésében váltig állítja a *Szombathelyi kézirat*hoz való hűségét – Révaival szemben.

Négyesy László nehezen érthető logikával nem veszi számba *A' Pipárul* című szonettet, ezért üresnek veszi az oldalt.[60] Ez a furcsa gondolat szerintem csak arra szolgál, hogy elfogadtassa Batsányi feltételezését: Faludi írhatott még eclogákat.

Batsányi valóban hűebb a versforma és a helyesírás tekintetében, mint Révai, de minden bizonygató állításával szemben nem igazán hű a *Szombathelyi Faludi-kézirat*hoz. Ezt jól mutatja, hogy kiadásában a Faludi-szonett címe: *A' Pipához* – míg Faludi kéziratában: *Olasz Sonetto Formára / A' Pipárul*. Batsányi a népies ragot polgári, klaszszicista nyelvérzéke szerint formálta át, ráadásul a *Toldalék*ban az olvasókat az utolsó versszak helytelenségéről, feleslegességéről igyekezett meggyőzni! Vagyis Batsányi kiadása „kritikai" kiadás is, a saját ízlése szerint jobbítja meg sokszor a szöveget, illetve az olvasónak értékelési, esztétikai szempontokat ad.

Batsányi kiadásában a 6. ének címe nem francia, mint Révai kiadásában, hanem olasz nyelvű: *Addio!*[61] Batsányi felkiáltó jelet tesz a cím végére, ebben hű, de variációját jobbnak tartja, így címváltozata mégis különbözik Faludi utolsó kéziratától: „*Ă Dio!*"

Batsányi által kiadott Faludi-kötetben az *Erdő* című ének a tizenharmadik sorszámot kapja, tehát a kiadó átveszi Révai számozását. (A *Szombathelyi kézirat*ban az *Erdő* a tizedik leírt szöveg.) Batsányi szerint nem kellett volna Révainak a versből kihagyott sok strófa miatt magyarázkodnia, mert a rövidebb változatban szebb a költemény és így van benne a *Szombathelyi kézirat*ban.[62] Később azonban hosszú esztétikai gondolatmenetben fejtegeti, hogy az *Erdő* egy strófája kimaradt a Faludi-kéziratból, pedig ez hozzá tartozik a vershez: „a' Szerző jobbíttásbeli világos szándéka ellen, tsak vígyázatlanságból hagyhatta-el". Ezzel az érveléssel lélektani szempontból önmagának és az olvasónak is azt akarja bizonyítja, hogy tudósabb költő Faludinál és Révainál is.[63]

Batsányi dicsérte az elsőségért és a szorgalmas munkájáért Révait, de ez csak udvarias felvezetés ahhoz, hogy hibáit felsorolhassa. Nem hiszi, hogy Révai az első kiadásában a *Szombathelyi kézirat*ot használta volna, esetleg egy másik, már elveszett kéziratot vett alapul. Batsányi szerint nem mindegy, hogy a költemények milyen sorrendben következnek, erre szerinte kiváló példa Horatius és Ovidius műveinek sorrendje. A klaszszikus költőkre utalás – meglepő módon – arra jó érv számára, hogy 'racionálisan'

59 Batsányi, *i. m.*, III, 127.

60 Négyesy, *i. m.*, 96–97. „[...] itt 10 üres levelet tartott fenn a költő, talán mert nem voltak még rendezve az ide szánt darabok, azonban a 10 levél közül az 5-iknek első oldalát beirta »A pipárul« cz. szonettel." *Uo.*, 96.

61 Faludi *Szombathelyi kézirat*ában az első ének helyén üres lapok találhatók, így nála ez az 5. szöveg.

62 Batsányi, *i. m.*, I, 150–151.

63 *Uo.*, 168–178.

átrendezze Faludi verseinek sorrendjét, vagyis teljesen átalakítsa az általa oly nagyon tisztelt szerző kéziratát! Batsányi önmagát tartja Horatiushoz, Ovidiushoz hasonlóan gondos költőnek, kiadónak, aki a nem kiadásra készült Faludi-kéziratban levő összevisszaságokat 'rendbe szedi'. Faludi – szerinte – elképzelés nélkül írogatta verseit: „majd minden leírás- és elrendezésbéli szorgalom 's kívánatos figyelem és vígyázat nélkül; (a' melly rendetlenségről annak idejében már az első Kiadó-is emlékezett, jelentvén egyszersmind, hogy a' pásztori verseket az Énekektől megkülönözte, 's a' t)".[64] Batsányi János szerint tehát a ráérős, nyugdíjas Faludi nem ért rá, vagy nem volt szerkesztői képessége elrendezni verseit, és a kiadóknak kutya kötelességük ezt megtenni, ahogy azt már Révai is megtette. Így gondolták és így teszik ezt máig a *Szombathelyi kézirat*hoz hűségüket hangoztató kiadók.

Révaihoz hasonlóan tehát Batsányi is műfajok szerint csoportosította a költeményeket, de már négy részre osztotta a verseket: *Énekek; Pásztori versek; Elegyes versek; Szent énekek.* Ez a felosztás máig meghatározta a Faludi-kiadásokat, mert a vitathatatlan tekintélyű Toldy Ferenc is – Batsányira való hivatkozás nélkül – négy részre tagolta a költeményeket. Batsányi a pásztori verseket azért tehette a második helyre, mert az eclogákat tartotta legtöbbre.

Mezei Márta gondosan felsorolja Batsányi tudatos változtatásait – kivéve a verssorrendet és a műfajokra osztást.[65] Ezzel közvetve védi a Faludi-kiadások, és köztük saját kiadásának is alapelvét. Batsányi javításai szerintem azonban több helyen erőteljesebb „rontások" mint Révaié, vagyis a hűség hangoztatásával próbálta meg elfedni, hogy a klasszicista költészettani elveinek alárendelte a Faludi-kiadását.

Faludinak az első szombathelyi püspök, Szily János beiktatását üdvözlő költeményét (1777) is olvashatjuk a *Szombathelyi kézirat*ában, amelyről Dobri Márta joggal feltételezi, hogy „valószínűleg ajándéknak szánta, talán a püspökké szentelés alkalmára".[66] Faludi végakarata lehetett, hogy a püspökség kapja meg a kéziratát. Ezt a nézetet erősíti meg, hogy a nagy erudícióval írt utolsó prózai művét, a *Téli éjtszakák* kéziratát is a püspökség könyvtára őrizte, amíg Révai meg nem kapta, hogy előkészítse kiadásra. Mai napig nem tudjuk, hol lappang vagy hol tűnt el.[67] Igaz, a kéziratokat a nyomtatás után nem szokták megőrizni, de ez a kézirat nem Révai tulajdona volt. Vargha Balázs a Faludi-kiadásának utószavában így foglalta össze a novellagyűjtemény szöveghűségének problémáját:

> Két, egymástól erősen eltérő szöveg áll előttünk: Révai Miklós 1787-ben megjelent kiadása és Kántz Sebestyén korábbi, 1784-ben készült kéziratos másolata. A kiadás teljes, a másolat azonban csak az első hármat és a nyolcadikat adja az „éjtszakák" közül, egyszerűen negyediknek nyilvánítva a nyolcadikat. Révai kiadásának szövege értelmes, világos, jól tagolt; sajtóhiba is kevés akad benne. Egyetlen hibája a tökéletessége. A kiadás

64 *Uo.,* 158. Vö. Batsányi, *i. m.,* III, 128–129.
65 Mezei, *i. m.,* 40–42.
66 *Forgandó Szerentse, i. m.,* 5.
67 *Uo.,* 7–8.

gondozója ugyanis belejavított Faludi művébe. Nemcsak egyes szavakat, mondatokat változtatott meg, hanem az egész szöveget hozzáigazította a maga nyelvészeti, helyesírási nézeteihez.[68]

Toldy Ferenc szövegkiadása (1853)

Toldy Ferenc 1853-ban adta ki Faludi Ferenc prózai és költői műveit az „eredeti kéziratok és kiadások után".[69] Toldy Ferenc a romantika legnagyobb magyar irodalomtudósa, a Kisfaludy Társaság igazgatója, Kazinczy Ferenc barátja és monográfusa volt. Toldy eléggé sommásan intézte el kedvelt barátját és eszményeit támadó Batsányi *Toldalék*át: „nem volt egyéb, mint egy nagy, szenvedélyes és részben epés invectiva az akkor harctéren állott ujiskola ellen, iskolamesterhez inkább, mint szépészhez illő. A közönség a magát túl-élt tudós e vállalatát hidegen fogadta, s így az sem Faludi hatását nem élesztette fel, sem folytatást nem ért."[70]

Toldy, aki egy évig az Egyetemi Könyvtár igazgatója is volt, elsőként említette a Faludi-versek kiadásának forrásául az Egyetemi Könyvtár kéziratát, amelybe a híres (ex)jezsuita, Kaprinai István saját kézzel írta be rendtársa, Faludi Ferenc 31 költeményét. Toldy bizonyára jól ismerte Kaprinai kézírását. Másodikként az Akadémiai Könyvtár kéziratát jelölte meg, harmadikként a *Szombathelyi kézirat*ot, amelyet „Szenczy Ferenc püspök jóvoltából nyert ki".[71] Az irodalmi közéletet meghatározó tudós kiadó a könyve végén *(Néhány megjegyzés)* megadta az általa használt kézirati forrásokban található versek sorrendjét.[72]

Toldy Ferenc a római számokkal jelzett bevezetője végén Faludi dunántúli nyelvjárásának hangtani, írásmódbeli sajátosságait sorolta fel. Majd megjegyezte, hogy Révai viszont a szóalakok egy részét „az irodalmi nyelvben közönségessé [általánossá] lett tiszai nyelvjáráshoz idomította". Ha nem vesszük számba Toldynak Kazinczy iránti elkötelezettségét, akkor meglepetésként ér bennünket, hogy Toldy nyíltan vállalja a Révai-féle hangtani változtatások többségének megtartását. „Egyéb sajátosságait, mik a nyelv korára és Faludira nézve jellemzők vagy sajátságosak, híven megtartottam, vagy hol újabb kiadói tőle eltértek, visszaállítottam."[73]

Az irodalomtörténész így osztotta négy részre a kötetet: *Világi dalok; Vallásos énekek; Vegyes költemények; Pásztori költemények*. Ez a felosztás Batsányitól származik, Tol-

68 Faludi Ferenc, *Fortuna szekerén okossan ülj: Versek, Téli éjtszakák,* vál., kiad., bev. Vargha Balázs, Bp., Szépirodalmi, 1985, 324.

69 *Faludi Ferenc minden munkái,* Eredeti kéziratok és kiadások után a szerző életrajzával, kiad. Toldy Ferenc, Pest, 1853 (Nemzeti Könyvtár). – Egy évvel később Toldy kiadta a verseket külön is: *Faludi Ferencz Versei,* Ötödik kiadás Toldy Ferenc által, Pest, 1854. A szöveg ugyanaz, csak a tördelés más.

70 Toldy Ferenc, *Faludi Ferenc élete = Faludi Ferenc minden munkái, i. m.,* XVIII. – Vö. Sárközy, *i. m.,* 143.

71 *Faludi Ferenc minden munkái, i. m.,* XIX–XX.

72 *Uo.,* 939–940.

73 Toldy, *Faludi Ferenc élete = uo.,* XX.

dy csak a részek más sorrendje mellett döntött.[74] A versek száma nála 44. Mindegyik verset számozza, akárcsak Révai, sőt az *Erdő* szövegébe belehelyezi a *Szombathelyi kézirat* és Révai által is kihagyott nyolc versszakot. Toldy Ferenc a kéziratos variánsok közül sokszor maga döntötte el, hogy melyik a helyes, a lap alján megcsillagozott megjegyzéseiben olvashatjuk érveléseit.

Toldy Ferenc sem vette igazán komolyan alapul a *Szombathelyi kézirat*ot, bár ezt írta a kézirattal kapcsolatban: „A versekben egészen e példányt követtem."[75] Toldy becsületére legyen mondva, hogy a prózai munkákat és a verseket is tartalmazó kiadása végén levő *Néhány megjegyzés*ben ezt a kiigazítást olvashatjuk:

> Az Életrajz IX-dik cikkje 4. száma alatt az mondatik, hogy Faludi versei itt egészen a szerző sajátkezű példánya szerint adatnak. Ugy állt csakugyan az első szerkesztmény; de ismételt összehasonlítások azon meggyőződésre vezetvén, hogy más szövegek helyenként eltérései Faludi vagy előbbi, vagy utóbbi váriánsain alapúlva jobb olvasmányt nyújtanak, széptani tekintetből itt-ott csakugyan inkább az utóbbiakhoz tartottam magamat.[76]

Toldy csak jegyzetben közölte Faludi paratextusait, amelyek sokszor a cím szerepében állnak. Különösen bántó ez az első eclogánál, mert azt a költő Fekete György grófnak, az ország új „bírájának" ajánlotta, így helyezte az eclogákat a narrator történelmi helyzetébe („Melibaeus neve alatt értsed a' mondott Méltóságat").[77]

Toldy „Faludy jegyzetének" nevezte az első ecloga címe helyett álló paratextust.[78] Nem látta költészeti egységnek az eclogákat, valószínűleg azért, mert a korábbi kéziratokban csak négyet tartalmaztak. A VI. ecloga jegyzetében ezt írta: „Pán alatt a nagy Ganganelli, XIV. Kelemen pápa, értetik, kinek halála után VI. Pius emeltetett helyébe, 1775. Az egész ecloga a jezsuitáknak Kelemen általi eltöröltetésére vonatkozik."[79] A „nagy Ganganelli, XIV. Kelemen" kifejezésből világos, hogy Toldy a jezsuitaellenes táborhoz tartozott.

74 Tévesnek tartom Sárközy Péter véleményét, aki szerint ez a négyes felosztás Toldy Ferenctől származik. Vö. Sárközy, *i. m.,* 16–17. Toldy valószínűleg azért nem említette átvétele forrását, mert nem akarta Batsányi nevét pozitívan említeni.

75 Toldy, *Faludi Ferenc élete = Faludi Ferenc minden munkái,* XX.

76 *Uo.,* 939.

77 Batsányi, *i. m.,* 139. Batsányi János bár meglehetősen szabadon bánt a paratextusok közlésével, az első ecloga előtti ajánlást idézte. Az életrajzban felhívta az „értelmes és érzékeny" olvasó figyelmét, hogy Faludit mennyire bántotta a jezsuita rend eltörlése, és ezt költeményei közül leginkább az V. és VI. eclogából érezhetjük ki.

78 *Faludi Ferenc minden munkái, i. m.,* 903.

79 *Uo.,* 913.

Négyesy László szövegkiadása (1900)

Négyesy László, a századforduló és a két világháború közötti időszak egyik legkiválóbb filológusa 1900-ban adta ki Faludi Ferenc verseit.[80] *Faludi Ferencz* című bevezetőjében hálás köszönetet mondott Hidasy Kornél szombathelyi püspök úrnak, aki megküldte könyvtárának kéziratát, „s ezzel lehetővé tette a versek szövegének kritikailag pontos kiadását".[81] Négyesy a *Jegyzetek*ben elismerte mind Révay mind Batsányi érdemeit, és tárgyilagosan utalt hibáikra.[82] Négyesy átvette a Toldy-féle felosztást, amelyet jobbnak tartott mint Batsányiét, sőt szerinte Faludiénál is helyesebb.[83]

Kovács Sándor Iván az első, aki a kiadás szerkesztését nem tartotta megfelelőnek, a Zrínyi-kötet szerkezete alapján bírálta Négyesy kiadását:

> Faludi utolsó kéziratos versfüzete 1777 és 1779 között készült: világi dalokkal kezdődik, alkalmi és vegyes költeményekkel, eclogákkal folytatódik, és vallásos énekekkel fejeződik be. Ezt a szombathelyi »textológiai testamentumot« azonban 1900. évi kritikai igényű kiadásában Négyesy László nem követte híven; ő a vallásos énekeket világi és alkalmi darabok közé tette. Pedig Zrínyi Feszület-himnusza is lírai versei végére került (a *Peroratio* már a *Syrena*-kötet lezárása), Faludi mintha ebben is őt venné mintául.[84]

Négyesy nem számozta meg a verseket, ebben a tekintetben először hű a *Szombathelyi kézirat*hoz. A korábbi kiadások a számozással is meg akarták alapozni az általuk helyesnek tartott, megszerkesztett verssorrendet. Négyesy viszont „újdonságként" megszámozta a strófákat, pedig ezt se Révai, se Toldy nem tette, természetesen Faludi sem. A nagy kezdőbetűs szavak írásában sem hű a kézirathoz, a régies betűk átírásához pedig nem ad eligazítást. Ha nem tartott egy variációt tollhibának a *Szombathelyi kézirat*ban, akkor viszont visszaállította az *ultima manus* (utolsó kéz) elvének megfelelően a szóalakot. Minden vershez tartozik jegyzet, amelyben megadja a megbízhatónak tartott kéziratokban fellelhető variációkat, és érvel a *Szombathelyi kézirat*ban szereplő szavak meghagyása, illetve néhányszor a korrekció mellett.[85] Így az *Erdő* című versből kihagyta a Batsányi által betoldott strófát, és természetesen a Toldy Ferenc által bevett nyolc szakaszt.

80 *Faludi Ferenc versei,* kiad., jegyz. Négyesy László, Bp., Franklin-Társulat, 1900 (Olcsó Könyvtár); *Faludi Ferenc:* 1–14; *Faludi Ferenc költeményei:* 17–94; *Jegyzetek. Faludi verseinek eredeti kéziratai, másolatai, kiadásai:* 95–122; *Jegyzetek egyes versekhez:* 123–174; *Függelék:* 174–179. – Mikes Kelemen *Törökországi levelei* után következik Beöthy Zsolt tanulmánya *Mikes leveleskönyve* címmel, majd Négyesy Faludi-kiadása, végezetül Radó Antal szöveggondozásában három Faludi-elbeszélést olvashatunk a *Téli éjtszakák*ból. (A kis alakú könyv mindegyik fő részét új számozással kezdi.)

81 *Uo.,* 14. – Hidasy Kornél szombathelyi püspök helyeztette át a szemináriumból a püspökségre a könyvtárat, amelynek már nagyobb termekre volt szüksége.

82 Négyesy, *i. m.,* 95–122.

83 Négyesy, *i. m.,* 120. – Négyesy a *Jegyzetek*ben leírja, hogy a *Szombathelyi kézirat*ról Batsányi és Toldy is készíttetett egy nagyon gondos másolatot, mindkettő az MTA kézirattárában található.

84 Kovács Sándor Iván, *Faludi Ferenc (1704–1779) = Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból,* II, *Barokk és késő-barokk rokokó,* szerk. Kovács Sándor Iván, Bp., Osiris, 2000, 804.

85 *Jegyzetek egyes versekhez* = Négyesy, *i. m.,* 123–174.

A *Szent Emidhez* című költeményt, amely az *Szombathelyi kézirat*ban az utolsó szöveg, vagyis kiemelt helyen található, Négyesy a *Második könyv* utolsó versének tette. Jellemző módon ennek a költeménynek végső versszakában meghagyta a *szószóllunk* alakot, amelyet Batsányi mérgesen átjavított („Hogy ezt így közre nem eresztethetem, kiki láttya. »Szószóllunk«, nem magyar szó; annyival-is inkább nem versbe, nem énekbe való. Ezt tehát szükségképpen meg kellett változtatnom…"). A Linzben élő, elviekben hűségre törekvő Batsányinak a rímelés miatt viszont további sorvégi szavakat kellett megváltoztatnia. Négyesy László bátran vállalta a *Szombathelyi kézirat* ragját, Faludi különös népiességét.[86] (Ferenczi, aki magát oly hűnek vallja, mint lehet, de valójában nem olyan hű. Ezt bizonyítja, hogy Batsányihoz hasonlóan *szószóllónk* alakra javítja ki, illetve rontja Faludi eredeti szóalakját.)

Találunk ellenpéldát is ebben a versben. Négyesy tollhibának véli a *Szent Emidhez* utolsó szavát, ezért kijavítja. Az eredeti Faludi-kéziratban ez olvasható: „Enyhítsd Urunk haragját / Távoztasd haragját." Az Egyetemi Könyvtár Kaprinai-kézirata és az OSZK F1. kézirat is a megismételt *haragját* szó helyett a második tagmondatban az *ostorát* szót hozza. A korábbi kiadások is ezt vélik a helyes variánsnak. Ha elfogadjuk azt a filológiai elvet, hogy a nehezebb olvasatot kell helyesnek tartani, akkor jobban elgondolkodunk a kétszer megismételt, az eposzokra oly jellemző *harag* szó értelmén. Ha Zrínyi eposzának és kötetének hatását komolyan vesszük, akkor a *harag* kétszeri emlegetése érthető, értelmezhető. Ahogy Zrínyi bán imádkozott Isten haragjának elmúlásáért a kötet elején, úgy imádkozik az Úrhoz Faludi fokozó igékkel („enyhitsd", „távoztasd") kötete utolsó soraiban, hogy megszűnjék az Úr haragjának következménye: a földrengés, a tenger „felforrása" (V. ecloga), a fölfordulás, a hontalanság, a remeteség. Erre vágyódnak a pásztorok a VI. eclogában, vagyis olyan isteni és pápai segítségre, amely révén visszaállhat a (jezsuita) rend, amelyet atyjuknak és lelki békéjük zálogának tartanak. De közvetve mindenki erre vágyódik, akit valamilyen tragédia ér.

A *Jegyzetek*ben a verseket számba vevő mondataiból látszik, hogy Négyesyben sem merült fel a kötetkompozíció gondolata:

> Az üres levelek után következik a kötet négy vallásos éneke, s végül is maradt két üres levél. Az egész kötetben 35 magyar költemény szövegét találjuk; azonkivül négy kis franczia versét, melyekkel egy-egy vers után a lap alján felmaradt üres helyek vannak betöltve. E franczia versek azonban nem Faluditól valók; hogy miért írta a maga versei közé Faludi ez idegen gnómákat? arra alig felelhetünk mással, mint hogy az üres helyek betöltésére alkalmasaknak látta e versikéket, melyek úgyis tetszettek neki. Batsányi ebből is következteti, hogy a kötet nem volt nyomtatásra szerkesztve.[87]

86 A Négyesy-kiadást alapul vevő Vargha Balázs ezzel szemben *szószóllónk* alakot hoz. Vö. Faludi, *Fortuna szekerén…*, *i. m.*, 100. Mezei Márta viszont, aki szintén a Négyesy-kiadást veszi alapul, meghagyja a kézirat változatát: *szószóllunk*. Vö. *Amadé László és Faludi Ferenc versei*, szerk., utószó Mezei Márta, Bp., Unikornis, 1996 (A Magyar Költészet Kincsestára, 42), 186.

87 Négyesy, *i. m.*, 96.

Ha kötetkompozícióban gondolkodunk, akkor észrevehetjük, hogy a francia szövegek jól illeszkednek a kontextushoz, vagyis az előttük vagy az utánuk levő versekhez, így öntükröző szerepük lehet.

Négyesy kiadását a szakirodalommal és önmaga állításával szemben nem tartom kritikai kiadásnak vagy ahhoz közelítő értékűnek. A műfaji felosztás lényeges eltér Faludi végső kéziratától, akaratától. Nem jelölte az üres lapok és a *Szombathelyi kézirat*ban általa kihagyottnak tartott költemények feltételezett helyét sem. Apróság, de Négyesy pontot tett minden cím után, ebben viszont Batsányit és az általa autográfnak vélt OSZK-beli Faludi-kéziratot (OSZK F1.) utánozta.

Ferenczi Zoltán kiadása (1904)

Ferenczi Zoltán négy évvel később 1904-ben adta ki Faludi verseit Remekírók Képes Könyvtára sorozatban.[88] *Faludi Ferenc* című bevezetésében a költő életrajzát részletezi Révai első kiadása, vagyis Paintner Mihály alapján. A kiadások sorában kiemeli Négyesy Lászlóét, aki „a lehető legnagyobb gonddal" rendezte sajtó alá Faludi verseit.[89] Saját kiadását még inkább hűnek tartja: „oly hű mint csak lehet". Ezen azt érti, hogy Faludi helyesírását, központozását is szigorúan követi, és csak ott egészíti ki, ahol Faludi öregségében elhagyta a központozást. Ferenczi vállalta, hogy a régies írásképű *tz* és a *ts* betűket a mai c vagy cs írásmóddal cserélte fel. Ezután viszont megideologizálta a jószándékú hűtlenségét: „nem követtük ott, hol szükségtelenűl nagybetűt ír s kijavítottuk, hol elhagyja a kettős mássalhangzókat vagy rövid magánhangzót használ a hosszú helyett".

Ha Csokonai vagy Ady nem írt „szükségtenűl nagybetűt", akkor miért tette volna Faludi? A kiadók a költeményekben levő nagybetűs szavak eltüntetésével a szavak jelentéstöbbletét, szövegösszefüggésekre való rámutatását is eltüntetik. Faludi dunántúli nyelvéhez tartozik a rövid magánhangzók használata, az igazi hűséghez a magánhangzók írásmódjának megtartása is hozzátartozik. A Kazinczy előtti helyesírás még nem tüntette el a nyelvjárások helyesírását. A „hű" kiadó se tegye. Ferenczi is négy részre tagolja a műveket: világi énekek, vallásos énekek, alkalmi versek, pásztorénekek – valójában tehát a korábbi kiadókhoz hűséges.

Franz Probst kétnyelvű, burgenlandi kiadása (1979)[90]

Német nyelvű utószavában Franz Probst a nyugat-magyarországi és burgenlandi területnek kultúrtörténeti hátterét festi meg a barokk korig és a felvilágosodás kezdetéig.

88 *A Régi Magyar Költészet II: Faludi – Gvadányi – Virág,* kiad., bev., Ferenczi Zoltán. Bp., 1904 (Remekírók Képes Könyvtára, 24).

89 *Uo.,* 12.

90 Franz Faludi, *Gedichte, ungarisch/deutsch,* Burgenländischer PEN-Club megbízásából kiad., utószó Franz Probst, Eisenstadt, 1979. Karl Semmelweis nyersfordítása alapján fordították Anni Pirch, Josef Dirnbeck, Rüdiger Hauck, Eugen Mayer, H. St. Milletich és Erwald Pichler.

Faludi életrajzát és műveit belehelyezi a késő barokk világába, s költészetét tarja a legnagyobb írói teljesítményének. Ez a kiadás az első, amelyben német nyelven is olvashatók a költeményei. Franz Probst a korábbi kiadók közül Révai Miklóst és Toldy Ferencet említi meg, s alapvetően az utóbbi kiadását vette alapul. A szakirodalomban nem olvashatunk erről a kétnyelvű kiadásról, pedig megérdemelné a figyelmet. Faludinak azonban nem minden versét tartalmazza ez a kötet, a szerkesztő néhányat kihagyott.

Vargha Balázs (1985) és Mezei Márta (1996) kiadása

Vargha Balázs és Mezei Márta egyaránt Négyesy László kiadását vette alapul, s műfajok szerint négy könyvre osztva jelentették meg a Faludi-verseket.

Vargha Balázs a több részből álló bevezetésében a rövid életrajz után kiváló verstani útmutatót ad az olvasóknak. Külön érdeme a kötetnek a Faludi stílusáról, szépirodalmi voltáról, irodalmi sorsáról szóló, tanulmánynak beillő fejezetek, amelyekből többek között azt is megtudhatjuk, hogy a nyelvújító Faludi mely szavainkat használta először.

Vargha Balázs élvezetesen mutatja be Faludi hatását a következő nemzedékekre. A költő nyelvezetében fellelhető népi hatásról és az eclogákról is szemléletesen értekezik. A legpóriasabb részletnél megjegyzi: „Ferenczi Zoltán meg se merte érteni".[91] Vargha a versek után a *Téli éjtszakák*at is kiadta. A bevezetőben a novellákban feltűnő hiedelmek, „ördöngösség" kérdéseiről, az utószóban pedig arról gondolkodott el, hogy mi lehetett az eredeti kézirat és a Révai-féle kiadás közötti különbség. Mind Varga, mind Mezei a felvették kiadásukba a Gálos Rezső által Faludi-versnek vélt *Tavaszi üdő* című költeményt. Szelestei N. László azonban tisztázta, hogy a jezsuita Bíró István költeménye.[92]

Mezei Márta *A Magyar Költészet Kincsestára* című, igényes megjelenésű sorozatban jelentette meg Amadé László és Faludi Ferenc költeményeit 1996-ban.[93] Rövid utószavában kiadási elvként megjegyezte, hogy a szövegekben a helyesírási következetlenségeket „a Faludinál kedvelt mélyhangúságot", a „következetlen lágyítást" és a mai helyesírástól eltérő mássalhangzó kettőzéseket is mindig meghagyta.

Nemrég kísérletet tettem a *Szombathelyi kézirat*nak kötetkompozícióként való értelmezésére.[94] Öt emelkedő stációra osztom a Faludi-kötetet, belső elrendezési elvet keresve. Az első stáció a világ színpada, a második erkölcsi példaképek felvonultatása; a harmadik megálló a felfelé tartó úton a hat ekloga színtere. Ezt rokokó „eposz"-nak is merném nevezni. A *VI. ecloga* a föltámadás reményének megfogalmazása: „A' kegyes és jó Pán Élte Életemnek." A negyedik stáció *'A Pipárul* című költemény, amely után sok üres lap található a kéziratban. A halandóság allegóriájává válik a pipafüst. Az utolsó,

91 Faludi, *Fortuna szekerén…, i. m.*, 22.

92 Gálos Rezső, *Faludi Ferenc egy kiadatlan költeménye,* ItK, 47(1937), 297–299; Szelestei N. László, *Egy Faludi Ferencnek tulajdonított vers szerzője: Bíró István,* ItK, 102(1998), 534–535.

93 *Amadé László…, i. m.*

94 Borián Elréd, *Emelkedő stációk: Faludi Ferenc* A' Feszülethez *című versének kontextuális értelmezése,* Pannonhalmi Szemle, 14(2016)/3, 85–93.

az ötödik stáció az igaz hit világába vezet, amely megtisztít szenvedélyeinktől. A *Szombathelyi kézirat*ban csak négy vallásos vers tartozik ehhez a legmagasabb lépcsőfokhoz.

Elnézést kérve az önismétlésért, összegzésként a Faludi-kéziratokról szóló tanulmányom bevezetését idézem: „Az utókor hálával tartozik a jezsuita Faludi Ferenc (1704–1779) verseit szerető összes szerkesztőnek, kiadónak nagy munkájukért, mert lehetővé tették, hogy ma is olvashassuk költeményeit. Szent keresztjük volt a nehezen elérhető, eltérő szövegű Faludi-kéziratok alapján a Faludi-kötet kiadása. Egyúttal azonban Faludi végső akaratának hordozandó keresztje lett. […] Bátorságot veszek alaptézisem megfogalmazására: a Faludi-kötet kiadása a kezdettől klasszicista tévúton jár, és eltér a szerző által – élete vége felé – megtervezett kötettől."

Irodalomtörténeti Közlemények (ItK)
121(2017)

MONOK ISTVÁN

Peter Felckmann, egy elfeledett erdélyi szász grécista

A magyarországi és erdélyi humanizmust általánosságban értékelő tanulmányok – akár a régebbiek,[1] akár az újabbak[2] – hangsúlyozzák, hogy a legnagyobb filológiai teljesítményt nyújtók az egyetemi tanulmányaik után, a nyugat-európai szellemi központokban maradva tudtak csak érvényesülni. A hazatérés után mind a könyvtári kutatási lehetőségek, mind a szellemi környezet hiányzott ahhoz, hogy igazán újszerű teljesítményt nyújtva, Magyarországot és Erdélyt is bekapcsolják a *respublica litteraria* európai hálózatába.

Annak ellenére, hogy a középkori Magyar Királyságból is számos könyvtár létezéséről tudunk, és a 15. században kialakult a közös használatú könyvtár formája is, a könyv mennyisége az országban úgy a könyvnyomtatás előtt, mint a 16–17. században kevés volt. A filológiai teljesítmények sorában ennek ellenére számos pozitív példát tudunk említeni. Pier Paolo Vergerio (1370–1444) Luxemburgi Zsigmond környezetében került 1417-ben a Magyar Királyságba, és Budán halt meg. Flavius Arrianos Nagy Sándor életrajzát itt fordította görögből latinra.[3] Való igaz, nem nagy filológiai apparátussal kísérte a szöveget, ám barátjának, Johannes Vitéz de Zrednának a könyvtára[4] minden bizonnyal nyitott volt előtte.

* A szerző a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ főigazgatója.

1 Tibor Kardos, *Che cosa fu l'umanesimo Ungherese?*, Roma, 1937 (Biblioteca dell'Accademia d'Ungheria, 7); Uő, *La Hongrie latine,* Paris, Boivin, 1949; Uő, *A magyarországi humanizmus kora,* Bp., Akadémiai, 1955; Klaniczay Tibor, *Értelmiség egyetem nélküli országban* = K. T., *Pallas magyar ivadékai,* Bp., Szépirodalmi, 1985, 77–85; Uő, *Die Soziale und institutionelle Infrastruktur der ungarischen Renaissance = Die Renaissance im Blick der Nationen Europas,* hg. Georg Kaufmann, Wiesbaden, Harrassowitz, 1991 (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, 9), 319–338.

2 Lásd Guitmann Barnabás összefoglalóját a nemzetközi neolatin kongresszusra (2005) készült kötetben: *Res Publica Christian – Res Publica Litteraria = Companion to the History of the Neo-Latin studies in Hungary,* ed. by István Bartók, Bp., Universitas, 2005, 11–23; Kecskeméti Gábor, *Magyarországi és erdélyi humanisták filológiai tevékenysége a 16–17. században = Classica – mediaevalia – neolatina II,* eds. Ladislaus Havas, Emericus Tegyey, Debrecini, Societas Neolatina Hungarica, Sectio Debreceniensis, 2007, 63–71.

3 Florio Banfi, *Pier Paolo Vergerio il Vecchio in Ungheria,* Archivio di Scienze: Lettere ed Arti della Societa italo-ungherese Mattia Corvino, I, 1939, nr. 1, 1–3., nr. 2, 17–29, II, 1940, nr. 1, 1–30; Tibor Kardos, *Bonfini, storiografo di Mattia Corvino* = K. T., *Studi e ricerche umanistiche italo-ungheresi,* Debrecen, KLTE, 1967 (Studia Romanica Universitatis Debreceniensis, Fasc. III, Series Litteraria), 114. Sur l'activité de Pier Paolo Vergerio en Hongrie voir l'étude, et bibliographie de Klára Pajorin, *Alcuni rapport personali di Pier Paolo Vergerio in Ungheria = L'umanesimo latino in Ungheria* : *Atti del Convegno Internazionale di Studi, Budapest, Istituto Italiano di Cultura, 18 aprile 2005,* a cura di Adriano Papo, Gizella Nemeth, Treviso, Fondazione Cassamarca, 2005, 45–52.

4 Csapodiné Gárdonyi Klára, *Die Bibliothek des Johannes Vitéz,* Bp., Akadémiai, 1984 (Studia Humanitatis, 6).

Egy 16. század eleji példa Matthaeus Fortunatus Pannonius (1490 k.–1528 k.) Seneca-kiadása, amely 1523-ban jelent meg Velencében.[5] Huszti József[6] és Ritoókné Szalay Ágnes[7] elemezte azt a szellemi légkört és könyvtári környezetet, amely Ippolito d'Este püspök udvarában körülvette az alkotót Egerben, valamint az egri, a váci, a váradi püspöki, illetve a budai királyi udvar kapcsolatát. Részben itt készültek Jacob Ziegler (1470/71–1549) Plinius-kommentárjai is, bár Ziegler csak 1518–1519-ben volt Magyarországon.

Egy további érdekes példa a francia-flandriai Casselben született Nicasius Ellebodius (1535–1577) élete és filológiai teljesítménye. 1571-ben, patrónusát, Radéczy István (?–1586) püspököt követve költözött a Magyar Királyság akkori fővárosba, Pozsonyba, ahol élete végéig élt. A város közel fekszik Bécshez, továbbá az egyházi központhoz, Nagyszombathoz. Az esztergomi érsek, Oláh Miklós, az egri püspök, királyi helytartó, Radéczy István, az arisztokrata Batthyány Boldizsár (1535/38–1590) és Istvánffy Miklós (1538–1615) patronáltjai folyamatos kapcsolatot tartottak egymással. Olyan személyiségekkel, mint Johannes Sambucus (1531–1584), aki Bécsben élt, Carolus Clusius (1526–1609), az arras-i születésű botanikus, aki Batthyány udvarában, Németújvárt tartózkodott, Georg Purkicher (1530–1578) földrajztudós, Elias Corvinus (?–1598) költő. A humanista kör folyamatosan megtárgyalta a filológiai kérdéseket az egyes szövegkiadások kapcsán,[8] Ellebodius pedig folyamatosan kérte a frissen megjelenő könyveket padovai barátjától Gianvincenzo Pinellitől (1535–1601).[9] A bécsi könyveket vagy Zsámboki János, vagy Hugo Blotius (1534–1608) császári könyvtáros küldte neki. Pozsonyban készített elő több Arisztotelész-szöveget kiadásra,[10] de foglalkozott Arisztophanésszal[11] és Polübiosszal is, ráadásul Eperjesen, egyik hosszabb ottléte alatt. A szakírók Ellebodiust a modern kritikai kiadások egyik atyjának írják le, ami meglepő, hiszen a magyarországi könyves háttér számára sem javult látványosan.[12]

5 Lucius Annaeus Seneca, *Naturalium quaestionum libri VII,* Venetiis, 1523.

6 Giuseppe Huszti, *Celio Caleagnini in Ungheria,* Corvina, (2)1922, 40–56.

7 Ágnes Ritoókné-Szalay, *Erasmus und die ungarischen Intellektuellen des XVI. Jahrhunderts = Erasmus und Europa,* hg. August Buck, Wiesbaden, Harrassowitz, 1988 (Wolfenbütteler Abhandlungen der Renaissanceforschung, 7), 113.

8 Pajkossy Györgyné, *Ellebodius és baráti körének könyvei az Egyetemi Könyvtárban, 'Nicasii Ellebodii Casletani et amicorum',* MKsz, 99(1983), 225–242; Boross Klára, *A pozsonyi humanista kör könyvei az Egyetemi Könyvtár antikva-gyűjteményében,* Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei, 13(2007), 157–185.

9 Kovács Zsuzsa, *Gianvincenzo Pinelli levele Radéczy Istvánnak Nicasius Ellebodius hagyatékáról = Ritoók Zsigmondné Szalay Ágnes 70. születésnapjára,* szerk. Tamás Zsuzsanna, Bp., Rebakucs, 2001, 29–31; Natália Rusnáková, *The correspondence of Nicasius Ellebodius Casletanus to Gianvincenzo Pinelli in the cource of Ellebodius's stay at Bratislava,* Bolletino di italianistica, 9(2012), 131–144.

10 Klaniczay Tibor, *Nicasius Ellebodius és poétikája,* ItK, 80(1971), 24–34; uez: K. T., *A múlt nagy korszakai,* Bp., Szépirodalmi, 1973, 174–191; Nicasius Ellebodius *in Aristotelis librum de poetica paraphrasis et notae,* közzét. Maurer Zsuzsanna, Bp., Typotex, 2014 (Értekezések A Magyarországi Latinság Köréből, 3).

11 Fred Schreiber, *Unpublished Renaissance Emendations of Aristophanes,* Transactions of the American Philological Association, 105(1975), 313–332.

12 Daniel Donnet, *Un travail inédit de l'humaniste Nicaise von Ellebode, Notes sur le traité de grammaire de Michel le Syncelle,* Bulletin de l'Institut historique Belge de Rome, 43(1973), 401–458; Némésius d'Émèse *De natura hominis, Traduction de Burgundio de Pise,* Édition critique, avec une introduction sur l'anthro-

A szerény körülmények ellenére is komoly filológiai teljesítményt nyújtó személyek sorából ne hiányozzon egy erdélyi literátor sem. Ezért emelem ki, hogy minden bizonnyal a gyulafehérvári fejedelemi udvar könyvtára gazdagságának köszönhető, hogy Háportoni Forró Pál (1570 k.–1624 k.) Curtius Rufus Nagy Sándor-életrajzának fordításakor,[13] a jegyzetei szerint azonosíthatóan, valamennyi latin kiadást ismerhette.[14]

Kulcsár Péter a magyarokkal kapcsolatos, 1700 előtti elbeszélő történeti forrásokat számba véve rendre rögzítette az azokra a személyekre vonatkozó adatokat is, akik valamely ókori vagy középkori történetírói szövegekről disputáltak, vagy adtak ki tőlük szövegrészeket.[15]

A mostani tanulmányom a brassói Peter Felckmann (?–1603) görög filológiai munkásságát mutatja be röviden. Felckmann a magyar szakirodalomban csupán néhány említés szintjén ismert, ezeket Ritoókné Szalay Ágnes a *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon* számára foglalta össze.[16] Eszerint 1595-ben Heidelbergben tanult, 1598-ban disputált, és 1603. szeptember 8-án meghalt. A késő humanizmus három ismert irodalmi alakja, Sebastianus Ambrosius (1554–1600), Szenci Molnár Albert (1574–1634) és Miskolci Csulyak István (1575–1645) életére vonatkozó dokumentumokban (levelezés, naplók) gyakran előfordul a neve. Johann Jacob Grynaeusnak levelet vitt Georg Rohrmanntól Bázelbe. 1595-ben kezdte teológiai tanulmányait Heidelbergben, majd egy év múlva hosszú franciaországi, angliai és genfi utazásra indult. Genfben találkozott Szenci Molnár Alberttel, aki bemutatta Theodore de Bèze-nek is. Heidelbergben 1598-ban Daniel Tossanus elnöklete alatt disputált *De papatu*. A Heidelbergben letelepedett, megnősült Felckmann sokat segített azoknak a magyarországi és erdélyi diákoknak, akik nagy számban látogatták a Neckar-menti város egyetemét.[17]

Az *Europa Humanistica*, a belgiumi Brepols Kiadónál megjelenő sorozat eddigi kötetei számos adalékot közöltek már a humanista kapcsolatrendszerről, annak működéséről, magyar vonatkozásban is. A kutatási program német csoportja a Palatinatus (Kurpfalz) humanista személyiségei tevékenységét mutatta be, immáron négy kötetben. A Heidelbergben, Hieronymus Commelinusnál megjelent Athanasius-kiadás (1600–1601)[18] Abraham Scultetus fordítói tevékenysége kapcsán került a harmadik kö-

---

pologie de Némésius, par Gérard Verbeke, José Rafael Moncho, Leiden, Brill, 1975 (Corpus Latinum Commentariorum in Aristotelem Graecorum, Suppl. 1), XCVIII–C.

13 Háportoni Forró Pál, *Quintus Curtiusnak az Nagy Sándornak, macedonok királyának viseltetett dolgairól irattatott históriája, Debrecen, 1619: Hasonmás kiadás,* jegyz., tan. Monok István, *Appendix I.: H. F. P. kisebb művei,* összegyűjt., s. a. r. M. I., *Appendix II,* s. a. r., tan. Lázár István Dávid, Bp., Akadémiai, 1988 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 18).

14 Monok István, *Olvasmánytörténeti forrásaink – értelmiségtörténet = Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században,* szerk. Zombori István, Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 1988, 169–181.

15 *Inventarium de operibus litterariis ad res Hungaricas pertinentiis ab initiis usque ad annum 1700: A magyar történeti irodalom lelőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig,* Composuit/összeáll. Kulcsár Péter, Bp., Balassi–OSZK, 2003. Jó példa az ilyen személyekre Öppy Jakab, *uo.,* 382.

16 *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon,* III, főszerk. Kőszeghy Péter, Bp., Balassi, 2005, 47 (Ritoókné Szalay Ágnes).

17 *Szenci Molnár Albert naplója,* közzét. Szabó András, Bp., Universitas, 2003, 60, 202.

18 *Die deutschen Humanisten, Dokumente zur Überlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur*

tetbe. Felckmann neve csupán az 1601-ben megjelent *Appendix* köteten szerepel, mint «P. F. C.», azaz Petrus Felckmannus Coronensis. A mostani kötet kiadói megjegyzik róla, hogy ismeretlen, erdélyi származású teológus, aki Commelinus mellett foglalkozott Athanasius szövegeivel. Új adalékuk, hogy Felckmann özvegye 1604. február 1-jén már özvegyként szerepel egy heidelbergi városi iratban. Pedig ennél jóval tudhatunk róla, szerepe az Athanasius-kiadásban is lényegesen nagyobb volt.

Nem tudjuk, mikor hagyta el Erdélyt, de az bizonyos, hogy 1589-ben már tapasztalt filológus lehetett, és már ekkor volt kapcsolata Commelinusszal. Ez utóbbi ugyanis az 1589-ben megjelent nagy Vergilius-kiadásában, Fulgentius *Libellus de allegoria Virgilii librorum* című munkája ajánlásában írja,[19] hogy „In Fulgentio edendo duobus exemplaribus usus sum, quorum alterum Petrus Velckmanus, alterum Franciscus Modius ex bibliotheca Fuldensi descriptum mihi communicavit". Ezt a szöveget Commelinus monográfusa, a Ritoókné Szalay Ágnes által is hivatkozott Wilhelm Port szintén kiadta.[20] Ő annyit tudott, hogy a brassói származású heidelbergi diák, aki 1598-ban Daniel Tossanus vezetésével disputált, „war ein tüchtiger Kritiker". Filológiai munkáját azonban nem értékelte részletesen. Azt sem tudta, hogy mikor járt Angliában és a svájci könyvtárakban az *Athanasius-kódex* összeolvasásáért. Hieronymus Commelinus mindenesetre 1593-tól dolgozott az Athanasius-kiadáson, ám 1597-ben meghalt. A munkálatokat Felckmann fejezte be, a könyvet Commelinus örökösei adták ki.[21]

A legújabb szakírók csak az *Appendix*et tulajdonítják neki,[22] ám ennek 13. lapján a következőket olvashatjuk:

> Variarum ac discrepantium lectionum, quae diversis compluribus vetustis MSS. Codd. Operum D. Athanasii repertae sunt, congregies, collecta per Petrum Felckmannum Coronaeum. … Ad Lectorem … *De Codicibus* quibus in adornanda hac Operum D. Athanasii editione usi sumus, satis superque superius *in praefatione Tomo I. monuimus*. Hoc saltem nunc restat, ut quem Codicum illorum, quaequae litera a tergo variae Lectionis osita signet, hic exponamus […]

---

in der Frühen Neuzeit, Abteilung I: Die Kurpfalz, Band III: Jacobus Micyllus, Johannes Posthius, Johannes Opsopoeus und Abraham Scultetus, hg., bearb. Wilhelm Kühlmann, Volker Hartmann, Susann El Kholi, Björn Spiekermann, Tornhout, Brepols, 2010 (Europa Humanistica, 9), 488–490.

19 Fabius Planciades Fulgentius, *Liber de expositione Virgilianae continentiae […],* Heidelbergae, Hieronymus Commelinus, 1589, ebben: *Libellus de allegoria Virgilii librorum.*

20 Wilhelm Port, *Hieronymus Commelinus 1550–1597: Leben und Werk eines heidelberger Drucker-Verlegers,* Leipzig, Harrassowitz, 1938 (Sammlung Bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten, 47), 35, 79.

21 ΤΟΥ ΕΝ ΑΓΙΟΙΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ ΤΑ ΕΥΡΙΣΚΟΜΕΝΑ, B. Athanasii Archiepiscopi Alexandrini *Opera quae reperiuntur omnia, in duos tomos tributa,* Graece nunc primum (ex Mss. Codd. Basil. Cantabrig. Palatt. et aliis) in lucem data, cum interpretatione Latine Petri Nannii Alcmariani, et aliorum ubi illa desiderabatur. Accesserunt Fragmenta varia, Notae variarum lectionum, Index triplex. Ex Officina Commeliniana, 1600–1601 (Heidelbergae, Commelinus, Hieronymus <Erben>).

22 *Ad Opera S. Patris Nostri Athanasii Archiepiscopi Alexandrini Appendix,* In qua Elogia Athanasio a veteribus tributa, fragmenta et tituli operum amissorum, extantium etiam lectiones variae copiosissimae, insertis non raro observationibus et emendationibus, collecta omnia opera et studio P(etri) F(eckmanni) C(oronensis), Ex officina Commeliniana, 1601 (Heidelbergae) in folio, 1–120.

Ami számunkra annyit jelent, hogy már az előző kötet előszavát is ő írta meg. Leírta, hogy melyik korábbi Athanasius-kiadásokat hasonlította össze a „több mint 20 kódexszel" („Porro in Graecis excudendis usi sumus exemplaribus MSS. plus quam viginti"). A kódexek közül csak a számára jelentősebbeket emelte ki, az általa megállapított régiségi sorrendben. A kettő legfontosabb volt a bázeli egykori domonkos könyvtár kódexe, amely a legrégebbi azok közt, amelyeket a kezébe vett; szerinte 4. századi. A második a Trinity College (Cambridge) példánya, amely Johannes Chrystophorsonusé volt. De említ olyan kódexet is, amelyet Commelinus hagyatékában talált, Iustinus Goblerus használta, de Commelinus nem jegyezte fel, honnan való („cum inter res Hieronimi Commellini repertus sit nullo possessoris nomine adiecto"). Ez a kódex egy 1319-ben készült másolat volt.

Az olvasóhoz címzett ajánlást végigolvasva meggyőződhettünk arról, hogy azt Felckmann írta, szerepe tehát messze túlmutatott az *Appendix* összeállításán.

Kézbe véve azután a Commelinus-kiadás előtti és az azt követő Athanasius-*editió*kat, illetve az Athanasius-szöveghagyományra vonatkozó alapvető monográfiákat, rábukkantunk arra, hogy Felckmann szerepével a legutóbbi időkig tisztában voltak.

A heidelbergi kiadást a párizsi, 1627. évi követte,[23] amelynek sajtó alá rendezője Johannes Piscator (1546–1625), illetve Lucas Holstenius (1596–1661) volt. Piscator az előszóban méltatja Felckmann filológiai pontosságát, és jelzi, hogy csupán „minime contemnende" kellett javításokat végeznie.

A legjobb görög szövegkiadásokról összeállított kézikönyv szerzője, Thomas Frognall Dibdin (1776–1847)[24] is kiemelte Felckmann szerepét. Az 1827-es kiadás 196. oldalán olvashatjuk:

> (Athanasius, Heidelberg, 1600) „Editio Princeps with the exception of the preceding. I have consulted …; which has been so entirely eclipsed by the Benedictine edition of 1698, that it will be only necessary to say, that Lampadius, Erasmus, Felckmann and Musculus assisted Nannius in the office of editorship. Fabricius (Albert) calls the Indexes excellent. On the death of Felckmann, Commelin undertook the care of its completion. Several Greek MSS. were consulted for the first time […]

23 *Tu En Agiois Patros Emon Athanasiu Archiepiskopu Alexandreias Ta Euriskomena Apanta – Sancti Patris Nostri Athanasii Archiepiscopi Alexandrae Opera Qvae Reperivntvr omnia. Quam haec editio alijs hactenus vulgatis locupletior sit Epistola ad Lectorem indicabit …* Tomus Primus, Secundus, Parisiis, Sumptibus Michaelis Sonnii, Clavdii Morelli, et Sebastiani Cramoisy, 1627.

24 Thomas Frognall Dibdin, *An introduction to the knowledge of rare and valuable editions of the greek and roman classics: Being, in Part, A Tabulated Arrangement from Dr. Harwood's View, etc, With notes From maittaire, de bure, dictionnaire bibliographique, and reference to ancient and modern catalogues,* Glocester, Ruff, 1802 (2. ed. London, 1804; 3. ed. London, 1808); a 4. kiadás a nagy kiegészítéseket is tartalmazza: *An introduction to the knowledge of rare and valuable editions of the Greek and Latin classics : together with an account of the polyglot bibles, polyglot psalters, Hebrew bibles, Greek bibles and Greek testaments, the Greek fathers and the Latin fathers, 4. ed., greatly enlarged and corr.,* London, Harding and Lepard, 1827 (ennek hasonmása: Hildesheim, Olms Verlag, 1977).

Nem tudjuk miért gondolta Dibdin, hogy Felckmann előbb halt meg, mint Commelinus, nem hivatkozik semmilyen dokumentumra. James Darling (1797–1862) az előzőekben említett értékeléseket összegzi a könyvtárosoknak készült bio-bibliográfiai alapművében, amelyet 1854-ben adott ki, ő már nem említi, hogy Felckmann előbb halt volna meg mesterénél:[25]

> (Athanasius, Heidelberg, 1600) „Editio priceps, containing a good index. The Editor was assited by Lampadius, Erasmus, Felckmann, ad Musculus. A superior edition to that of 1627, in which various readings by Felckmann are ommitted.

Az Athanasius-filológián belül 1935-ben Hans-Georg Opitz tisztázta Felckmann szerepét, csak éppen ez a szöveg is elfelejtődött :

> Der Grund zur Verwertung der Schriften des Athanasius für die historische Forschung wurde durch die Ausgabe Commelinus gelegt. Diese stellt eine achtunggebietende Leistung gelehrter Arbeit aus jener Zeit dar. Durch einen sonst unbekannaten Gelehrten Peter Felckmann, der massgebend an der Edition beteiligt war, sind die Materialien für die Texte verwerten worden [...][26]

Peter Felckman szerepe a Commelinus-féle Athanasius-kiadásban tehát tisztázódott. Adósak vagyunk még annak a kérdésnek a megválaszolásával, hogy az 1589-es Vergilius-kommentár kiadásában valóban ő volt az egyik segítsége Commelinusnak, vagy sem. Ezt követően alaposan elemezni kell Felckmann egyik disputációját, amelyben a pápaságról *(De papatu)* állít tételeket, Daniel Tossanus teológiaprofesszor vezetése alatt.[27]

25 James Darling, *Cyclopaedia bibliographica: a library manual of theological and general literature, and guide to books for authors, preachers, students, and literary men; analytical, bibliographical, and biographical,* London, Darling, 1854, vol. 1, 125.

26 Hans-Georg Opitz, *Untersuchungen zur Überlieferung der Schriften des Athanasius,* Berlin–Leipzig, Walter de Gruyter, 1935, 2–3.

27 Heidelbergae, Christophorus Leo, Johannes Lancelotti, 1598 (RMK III. 918) http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0003/bsb00032401/images/index.html?id=00032401&fip=eayayztssdasewqqrseayaeayaxdsydeayaeneaya&no=30&seite=1 (letöltés: 2014. dec. 24.). Ez a példány Melchior Adam (1572–1622) bibliográfusé volt.

BARTÓK ISTVÁN

Egy Bezának tulajdonított epigramma a *Veszprémi Calepinus*ban

A *Veszprémi Calepinus* néven ismertté vált, magyar bejegyzésekkel kiegészített szótárt Szelestei Nagy László találta meg a veszprémi Érseki Könyvtárban; ő ismertette és közölte latin–magyar anyagát.[1] Az 1554. évi, Robert Estienne által gondozott genfi Calepinus-kiadás[2] egy példányába 5300 latin szóhoz fűztek magyar értelmezéseket, gyakran több rokon értelmű szóval, magyarázattal. A közreadó feltételezése szerint a munka az 1585-ben megjelent 10 nyelvű, magyart is tartalmazó Calepinus-szótár[3] szerkesztésének előkészületeihez kapcsolódhatott. Ha ez így van, akkor a kiegészítésekre a jegyzetelt nyomtatvány (1554) és a lyoni redakció (1585) megjelenése között kerülhetett sor. Szelestei Nagy László megállapítása szerint a bejegyzők erdélyi reformátusok lehettek.

A kötet a nyelvtudomány-történet mellett több szempontból is megérdemli az irodalomtörténészek figyelmét. Félszáznál több kritikatörténeti érdekű bejegyzése – főleg magyar logikai, retorikai és poétikai szakkifejezések – értékes adalékokkal szolgálnak a görög–latin irodalomelméleti terminológia magyarrá válásához.[4] Ez alkalommal egy, a kötetbe került epigramma valódi szerzőségéről és tágabb művelődéstörténeti összefüggéseiről teszek közzé néhány adatot.

Szelestei Nagy László kiadása szerint:

> Az M betűvel kezdődő rész (címlap nélküli, de új lapszámozással) alsó margójára ragasztott kicsi papíron Theodor Beza katolikusok ellen írt verse olvasható:

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos tanácsadója.

1 Szelestei N. László, *Magyar bejegyzések a Veszprémi Calepinusban,* Érd, Szenal Kiadó, 2007.

2 *Dictionarium quarto et postremo ex R. Stephani Latinae linguae Thesauro auctum* [Genf], 1553 [1554].

3 Ambrosius Calepinus, *Dictionarium decem lingvarum,* Lyon, 1585, RMNY 569.

4 Bartók István, *„Patvaros philosophusok, viszzalkodo, maguk hanio böltsek": Adalékok az 1530–1580 között keletkezett magyarországi glosszák, szójegyzékek és szótártöredékek kritikatörténeti vonatkozásaihoz,* ItK, 121(2017), 23–60; Uő, *A Szelestei-glosszák kritikatörténeti vonatkozásai = Lelkiség és irodalom: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére,* szerk. Bajáki Rita, Báthory Orsolya, Bogár Judit, Déri Eszter, Kónya Franciska, Maczák Ibolya, Szádoczki Vera, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2017 (Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok, 17), 66–71.

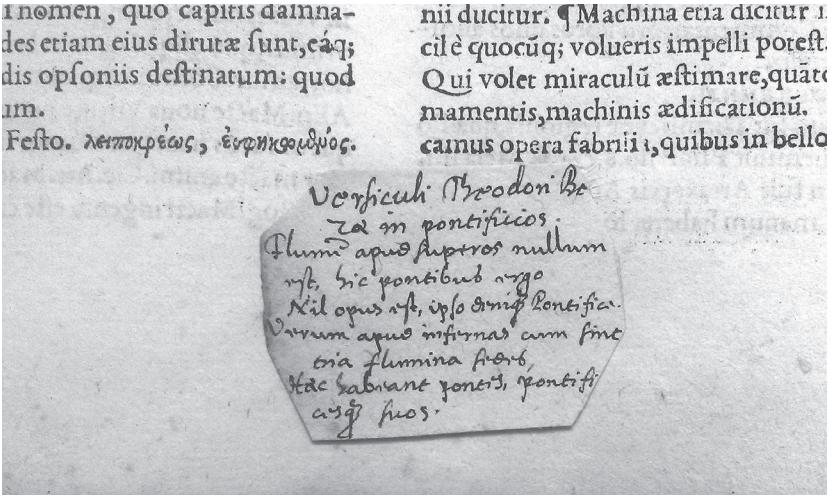

Versiculi Theodori Bezae in pontificum [in pontificios][5]

Flumen apud superos nullum est, hic pontibus ergo
Nil opus est, ipso denique Pontifice.
Verum apud infernas cum sint tria flumina sedes,
Haec habeant pontes, pontificesque suos.[6]

Prózai fordításban: „Theodor Beza versikéje a pápaság ellen. A mennyekben nincsenek folyók, tehát hidakra sincs szükség, így hídverőre sem. Mivel azonban az alvilágban három folyó is van, ezeknek vannak hídjaik és hídverőik is." A vers címében, úgy vélem, a *pontificii* értelmezhető 'a pápaság hívei' vagy általában 'a pápaság' jelentésben, így a szójáték főként a püspök (pontifex) 'hídverő' jelentésére épül, erre hivatkozva küldi a püspököket az alvilágba.

Szelestei Nagy László a magyar szótári adatok közlését tartotta feladatának, a verset abban a formában bocsátotta közre – a szerzőség feltüntetésével együtt –, ahogy találta. Hozzáférhetővé tételével lehetőséget teremtett a további vizsgálódásokhoz. Közlése nyomán a modern külföldi szakirodalom is Beza epigrammájaként idézi a Calepinusba ragasztott cédula szövegét.[7]

5 A cédula fényképét az érseki könyvtár munkatársa, Jámbor Tamás szívességéből kaptam meg, ezúton is megköszönöm. Ennek alapján a címet inkább „Versiculi Theodori Bezae in pontificios" formában írnám át. A „pontificius" 'päpstlich', azaz 'pápai' jelentése ismert, vö. Johann Ramminger, *pontificius = Neulateinische Wortliste: Ein Wörterbuch des Lateinischen von Petrarca bis 1700,* www.neulatein.de/words/2/001062.htm (letöltés 2017. 09. 28).

6 Szelestei N., *i. m.*, 5.

7 Jan-Andrea Bernhard, *Konsolidierung des reformierten Bekenntnisses im Reich der Stephanskrone: Ein Beitrag zur Kommunikationsgeschichte zwischen Ungarn und der Schweiz in der Frühen Neuzeit (1500–1700)*[2], Göttingen, 2017, 322 (Refo500 Academic Studies, 19).

Az epigramma utóélete azt mutatja, hogy jellemzően valóban katolikusellenesnek értelmezték, bár, mint látni fogjuk, más lehetőség is elképzelhető. A szövegben szereplő *pontifex* jelentheti általában a püspököket, de – amint a következő példa is igazolja – Róma püspökét, a pápát is értették alatta.

A vers egy változata nyomtatásban olvasható egy 1617-ben megjelent kiadványban. A reformáció százéves évfordulóját a strassburgi akadémia jubileumi összeállítással ünnepelte, az alkalomhoz kapcsolódó szónoklatok és disputációk közzétételével. Az utóbbiak egyikében a respondens, Joannes Scultetus a pápaság ellen érvel. Ennek során idézi az epigrammának egy variánsát, a szerző megnevezése nélkül, ebben a formában:

Flumen apud Superos nullum est, nil pontibus ergo
est opus, aut ullo denique Pontifice:
Ast apud infernos cum sint tria flumina, pontes
illa habeant sedes, Pontificesque suas.[8]

Kiemelendő, hogy itt is három alvilági folyó szerepel, akárcsak a *Veszprémi Calepinus*ba ragasztott cédulán – ellentétben a későbbi szövegközlésekkel.

A versnek egy néhány szóban eltérő változata 20 évvel később látott napvilágot a *Delitiae Poetarum Scotorum*ban, a következőképpen:

In pontifices

Flumen apud Superos nullum est, quid pontibus ergo
Est opus, aut ipso denique pontifice?
Ast apud infernos, ubi tot sunt flumina sedes
illa habeant pontes, pontificesque suos.[9]

Ez a változat az írásmódbeli és stiláris eltérésektől eltekintve lényegében megegyezik a korábban idézettekkel. Egyetlen tárgyi tévedésüket azonban nem tartalmazza. A „három folyóval" szemben „annyi folyót" említ. Ez bölcs megoldás, kizárja a számszerűségből adódó vitákat. Az alvilági folyók száma ugyanis aligha lehet három; a legtakarékosabban számolva is négy (Styx, Phlegethon, Acheron, Cocytus). A legelterjedtebb felfogás szerint a Lethével együtt öt, de ha az Eridanost is hozzávesszük, akkor hat. Az „annyi folyó" említése szerepel a későbbi kiadásokban.

Ami pedig az attribúciót illeti: a *Delitiae*-ből világosan kiderül, hogy a szerző a skót egyháztörténet kiemelkedő alakja, a protestáns Andrew Melville (1545–1622).[10] Részt vett a presbiteri rendszer kialakításában. A demokratikus egyházszervezet híve volt, ellenezte az egyházi hierarchiát. Ismeretes egy metszet, amelyik azt a pillanatot örökíti

8 *Disputatio IV, [...] respondente Joanne Sculteto Boleslavia-Silesio = Iubilaeum Lutheraneum Academiae Argentoratensis,* Strassburg, 1617, S1v–Z3v; T1v.

9 *Delitiae Poetarum Scotorum hujus aevi Illustrium pars altera,* Amsterdam, 1637, 118.

10 *Andrew Melville (1545–1622): Writings, Reception, and Reputation,* ed. Roger A. Mason, Steven J. Reid, London, New York, 2014.

meg, amikor VI. Jakab jelenlétében támad egy anglikán püspökre. A vers irányulhat éppenséggel az anglikán püspökök ellen is.

Nem tudni, milyen forrás alapján tulajdonítja a *Veszprémi Calepinus* cédulája az epigrammát Bezának. Melville és a genfi teológus összekapcsolása egyébként korántsem indokolatlan. A skót reformátor 1569 és 1574 között Genfben élt, Beza közbenjárására kapott katedrát a genfi akadémián. Beza maga is írt verseket, ezek gyűjteményét ő maga rendezte sajtó alá, és ez a kötet is tartalmaz jó néhány püspök- és pápaellenes epigrammát.[11]

Melville versikéjének keletkezési idejét nem ismerjük. A terminus ante quem 1616, ugyanis ekkor jelent meg két válasz is a szóban forgó epigrammára. A visszavágás katolikus részről érkezett, John Dunbar (1585 k.–1626) tollából:

Responsio ad Melvini Flumen apud superos &c.

Cymba quidem superis nulla est. Sunt flumina vero
Nam fluere hinc vivae commemorantur aquae.
Traiicere haec sed nemo potest, namque illa vadosa
Non sunt. Tunc ponte et pontifice hic opus est.
Ast apud inferum cum sit sua cymba Charonti,
Neve opus hic ponte est, nec quoque pontifice.

Prózai fordításban: „Válasz Melvinusnak A mennyekben nincsenek folyók… kezdetű versére. Az égieknek bizony nincsen csónakjuk. Folyóik viszont vannak, hiszen, amint jól tudjuk, ezek élő vízzel folynak. Ám ezeken senki sem képes átkelni, mivel korántsem sekélyek. Akkor hát itt szükség van hídra és hídverőre. De mivel az alvilágban ott van Kháron ladikja, ezért ott nem kell sem híd, sem hídverő."

Aliud

Cur non et superis etiam sua flumina dantur,
Coelestes fluere hinc quando ferantur aquae?
Flumina si fuerint, pontes tunc esse iuvabit
Si pontes, sancti sunt pontifices.

Prózai fordításban: „Más. Miért ne lennének az égieknek is folyóik, hiszen tudjuk, hogy a mennyei vizek ezekből folynak? Ha pedig vannak folyók, akkor hidaknak is kell lenniük; és ha hidak vannak, akkor szentséges hídverők is."[12]

11 Például: *In Pseudepiscopos Pontificios; In eosdem; In Rom. Pontificum carnificinam; In Pseudocleri Romani votivum coelibatum; In Romanos Sacrificos; Paulo Quarto, Pontifici Romano; In duplices Apostatas, id est, repetitos Romanos Pseudocatholicos = Theodori Bezae Vezelii Poemata varia: Sylvae, elegiae, epitaphia, epigrammata, icones, emblemata, Cato Censorius: Omnia ab ipso auctore in unum nunc corpus collecta & recognita,* Genf, 1597, 168–169, 172, 177, 182, 189, 201–202.

12 *Epigrammaton Ioannis Dunbari Megalo-Britanni centuriae sex, decades totidem,* London, 1616, I, 44, 45.

Mindkét változat arra az ötletre épül, hogy Melville tévedett, hiszen a mennyekben is vannak folyók, tehát ott van szükség a püspökökre.

Visszatérve Melville epigrammájához: a versike századokon keresztül népszerű lehetett, alkalmat adott kisebb-nagyobb átdolgozásokra. Ismeretes egy olyan változata, amelyet közreadója egy meg nem nevezett 16. századi protestáns szerző műveként idéz:

Flumen apud superos est nullum, pontibus ergo
Nil opus, in coelum janua Christus adest;
Verum apud infernos, siquidem sunt flumina manes,
Illa habeant pontes pontificesque suos.[13]

Egy 17. századi összeállításban a föld haszontalan terhei, az érsekek, püspökök és pápák elleni érvelést az epigrammának ez a változata támasztja alá:

Flumen apud Superos nullum est: quid pontibus ergo
Est opus, et quid opus denique pontifice?
Ast apud infernos cum tot sunt flumina;
Hi teneant pontes Pontificesque suos.[14]

A 18. század végén Georg Theodor Ströbel pápaellenes művekről értekezve Christian Gotthelf Blumberg egy 1710-ben megjelent írásából citálja az epigramma első két sorát,[15] ilyen formában:

Flumen apud superos nullum est, quid Pontibus ergo
Est opus, aut quid ipso denique pontifices?[16]

1823-ban egy Bécsben szerkesztett antológia „az elmúlt korok számos híres költőjének" műveiből válogatva néhány betű eltéréssel a *Delitiae* szövegét közölte.[17] Ugyanabban az évben a korszak jeles angliai tudományos folyóirata (The Classical Journal, megjelent 1810 és 1829 között) is közreadta, ugyancsak a *Delitiae* nyomán.[18]

Nem tudni, hogy a *Veszprémi Calepinus*ba ragasztott cédula mikor és milyen forrás alapján készülhetett. Támpontul szolgálhat a három alvilági folyó említése. Mint

13 Gabrielle Rossetti, Huxley St. John Brooks, *Il mistero dell'amor platonico del Medio Evo, derivato da'misteri antichi: Opera in cinque volumi,* 3, London, 1840, 1003.

14 *Oratio Henningi a Schulenburg* = Thomas Lansius, *Mantissa consultationum et orationum,* Tübingen, 1656, 48–69; 53.

15 Christian Gotthelf Blumberg, *Veritas mysterii, tiarae Romani Pontificis olim adscripti, novis aliquot testimoniis adserta et a contractionibus aliter sententium vindicata,* Zwickau, 1770, 95.

16 *Nachricht von dem Leben, und den Schriften Thoma Naogeorgi = Miscellaneen Literarischen Inhalts, grösstentheils aus ungedruckten Quellen, Dritte Sammlung,* hrsg. Georg Theodor Ströbel, Nürnberg, 1780, 107–154; 153.

17 *Florilegium epigrammaticum recens, sive nonnullorum poetarum superioris aevi celebrium, epigrammata, carmina, aliaque jocosa,* Bécs, 1823, 98.

18 The Classical Journal, 28(1823), september–december, 170.

láthattuk, ezt a tévedést az idézett szövegváltozatok közül az 1637. évi *Delitiae*-kiadás javítja először. Ez 15 évvel Melville halála után jelent meg; kétséges, hogy egy hiteles szerzői kézirat alapján vagy a szerkesztők figyelmességének köszönhetően változott meg a szöveg. A veszprémi cédula a folyók tekintetében az idézett legkorábbi, 1617-es variánssal egyezik. Ez egy hasonló, a tévedést tartalmazó korai forrás ismeretét valószínűsíti. Ha a papírdarabkára a szótári bejegyzések feltételezhető keletkezésének idejében, 1554 és 1585 között írták az idézett sorokat, akkor azt az évszázadokon keresztül újra meg újra kiadott versike legkorábbi szövegváltozatai között tarthatjuk számon. Ezen időhatárokon belül van az 1569–1574 közti intervallum, amikor Melville és Beza egyaránt Genfben tartózkodott. Melville bizonyosan írt ezekben az években is epigrammát; a Szent Bertalan-éj áldozataira emlékező darab a címében is jelzi, hogy a legfrissebb eseményekhez kapcsolódik.[19] Ha netalán ez idő tájt juthatott el a szöveg a szótár akkori – erdélyi? – tulajdonosaihoz, akár ez is eredményezhette, hogy valamilyen félreértés folytán Bezának tulajdonították. De akármikor is keletkezett, mindenképpen figyelemre méltó, hogy egy Európa-szerte – ki tudja, hányszor – fel-felbukkanó epigramma egy variánsa Veszprémben is megtalálható, így a magyar művelődéstörténetnek is részévé vált.

19 *Ad novissimos Galliae Martyres, 1572 = Delitiae…, i. m.,* 109.

DEVESCOVI BALÁZS

Eötvös József ismeretlen fiatalkori budai lakhelye: a Batthyány-palota

1957-ben jelent meg *Eötvös József budai és pesti lakásai* címmel Belia György rövid, jegyzetek nélküli esszéje a *Beszélő házak* című könyvben Hatvany Lajos szerkesztésében. A kötet igazi kritikai és közönségsikert aratott, Belia esszéje azonban sajnos több helyen pontatlan: már az akkor rendelkezésre álló adatok is ellentmondanak bizonyos tételeinek, máshol az azóta felkutatott források mutatnak mást. A jelenleg rendelkezésre álló forrásokból, úgy tűnik, pontosabban látjuk Eötvös József budai és pesti lakásait – ezúttal a feledés áldozatává vált budai lakhelyéről, a Batthyány-palotáról lesz szó.

Eötvös József a budai várban látta meg a napvilágot, az életrajzok java mégsem Budát jegyzi Eötvös gyermekkora helyszíneként, hanem a Fejér megyei Duna-menti Ercsit. Ennek kétségtelenül autentikus alapja van, mégpedig Eötvösnek az élete vége felé tett két megnyilatkozása. Irodalomtörténet-írásuk atyjának, Toldy Ferencnek műveire és életére vonatkozó adatokat kérő levelére megtagadta a választ, levele végén ugyanakkor mindössze egyetlen pontban, ámde ebben annál határozottabban nyilatkozott életéről: „Egyet rektifikálnom kell: nem neveltettem soha más, mint anyám által, Lilien nagyatyám házában, de nagyszülőim minden befolyása nélkül."[1] A Lilien nagyatyja háza helyét pedig egy 1865. május 11-én Dunapentelén tett rokonlátogatása utáni naplójegyzet igazolja:

> Gőzösön mentünk le s fel, s midőn Ercsi mellett áthaladtunk, szívem megszorult, mint mindég. Nagyban kevés változott. Néhány új gazdasági épület, […] a faluban közel a Dunához egy emeletes ház, s néhány új fasor, de a falu s környéke ugyanaz maradt. Ott áll az új kápolna, hol nagyszülőim nyugszanak, a régi, hová mint gyermek annyiszor kimentem, a postaház rozzant kerítésével, hol a nagy barackfa alatt Bettivel annyi boldog órát töltöttem, csakhogy a fa, mint mi magunk, kik mint gyermekek alatta ültünk, szinte száradni kezdünk [!]. A másik oldalon a sziget s az újfalui vadászlak, s az innensőn a szárazmalom, melynek gépezetén annyiszor törtem fejemet; minden, amint egykor volt – és mi lett belőlem.[2]

* A szerző az ELTE Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének adjunktusa. A tanulmány a NKA Szépirodalom és Ismeretterjesztési Kollégiuma Alkotói támogatása (azonosító: 3802/5330) révén készült.

1 Eötvös József, *Levelek*, s. a. r. Oltványi Ambrus, Bp., Magyar Helikon, 1976, 678.

2 Eötvös József, *Vallomások és gondolatok*, s. a. r. Bényei Miklós, Bp., Magyar Helikon, 1977, 612.

Ercsi mellett azonban Eötvös gyerekkora Budához is kapcsolódik, és ezt a kötődést is megerősíti ő maga, bár kevésbé feltűnően, mint a másik helyszínt. 1832. június 24-i Szalay Lászlóhoz, legkedvesebb barátjához írt levelében nyilván Budát „anyavárosom"-ként említeti: „Egy éve már, hogy itt Bécsben hontalan tengődöm, ittlétemnek most vége van, ma éjszaka Karlsbadba megyek, s vesefájdalmimból kiépülve térek anyavárosomba vissza; fogadd nyílt karokkal barátodat, s légy bizonyos arról, hogy hozzád közel marad, bármerre vezesse is a sors."[3] Egy 1868–69 táján tett naplóbejegyzésében pedig gyermekkori színházélményeit eleveníti fel, elkottyintva, hogy kicsi fiúként, 5 éves korától rendesen elvitték a budai színházba:

> Mikor még kicsi fiú voltam – mert 5 éves koromtól rendesen elvittek a budai színházba –, azon fogalmam volt, hogy ha a darabnak csak 1 vagy 3 felvonása van, az vígjáték, s ha 5 felvonásos, szomorújáték. Emlékszem, mennyire nevettek ezen definíción, de ha életünket színdarabnak tekintjük, erre legalább illik gyermeki értelmezésem; bizony szomorújátékká válik életünk, ha az egy bizonyos hosszúságot meghalad.[4]

Bizonyos tehát, hogy Eötvös egészen kicsi korától kezdve két helyszínen élt, a budai Várban, és anyai nagyapjánál, Ercsiben.

Nem tudjuk, melyik helyszínen pontosan mennyi időt töltött Eötvös kisgyerekként. Az irodalomtörténet úgy tartja számon, alsóbb iskoláit magánúton, Ercsiben végezte, majd pedig 1824 őszén, 11 évesen nyilvános tanuló lett, és innentől kezdve már csak a szünidőket töltötte a Lilien-birtokon. Ferenczi Zoltán, Eötvös első monográfusa a budai gimnázium anyakönyvére támaszkodó adata szerint a kisdiákot „a budai királyi gymnasiumba adták be, hol 1824–25. és 1825–26-ban a két humaniora osztályt (V–VI. gymnasium) végezte, mindkét évben mint összes társai közt »eminens primus«".[5]

Belia György a topográfiai adatból logikusan levonta a következtetést: Eötvös József a szülői házból jár a gimnáziumba. Azokból aztán, amiket a továbbiakban ír, szinte semmi sem állja meg a helyét, ahogy pontatlan a következő bekezdése is, amikor Szalay Lászlóról és a Battyhány-palotáról ír:

> Eötvös ebből a házból [t. i. az Úri utca 19. számúból] jár 1824 és 1826 között a közelben levő – ma Hess András tér 1. – gimnáziumba, ahol – ha igaz az anekdota – tanulótársai nem akartak vele egy padban ülni hazaáruló nagyapja miatt. Az Úri utcai házban van mellette nevelőként Pruzsinszky József, a mogorva tudós férfiú, aki börtönt is viselt »felforgató« eszméiért. A délelőtti leckeórák után együtt sétálnak le a Tábornokok rétjére, a mai Vérmezőre, ahol közösen elmélkednek Veszerle tanár úr francia forradalomról szóló előadásain, vagy Horvát István történelemtanításán […] – és Pruzsinszky fájdalmas példával dokumentálhatja a »jelen nyomorúságát«: Martinovicsnak és társainak sírján nincs semmi jel, csak az ösvény-kereszt, melyet a járókelők tapostak a vértanúk csontja fölé.

3 Eötvös, *Levelek, i. m.,* 79.

4 Eötvös, *Vallomások…, i. m.,* 758.

5 Ferenczi Zoltán, *Eötvös József,* Bp., Atheneum, 1903, 12.

Nem messze az Eötvös-háztól – az Úri utca 6. számú épületben – lakik a vele egyidős Szalay László, a szegény hivatalnokfiú; osztálytársak és jó pajtások. Együtt nyílik ki szemük a világra, nagy tettekről álmodoznak, és palackba zárt nevüket a Duna hullámai közé dobják, hogy szerte vigye hírüket a nagyvilágba. Tizenhárom évesek csak, mikor együtt járnak át Pestre, hogy bölcsészetet hallgassanak az egyetemen.

Eötvös Ignác 1829-ben eladja az Úri utcai házat a Lenkey családnak [...] Eötvösék átköltöznek herceg Battyány várbeli házába. Több mint egy évtizedet él az új lakásban; innen jár át a pesti oldalra, most már nem a bölcsészet, hanem a jogtudomány hallgatására.[6]

A Belia György által elmondott Pruzsinszky Józsefhez kötődő anekdoták igazságtartalma már a műfajból magából következően kétes, maga Belia is jelzi a történet anekdota voltát. Fontosabb azt jelezni: az esszé ezen bekezdésében összemosódik Eötvös gimnáziumi és egyetemi időszaka. Beliánál ugyanis az olvasható, Eötvös kisdiákként a gimnáziumi leckeórákat követően sétált nevelőjével a Vérmezőn Veszerle tanár úr és Horvát István tanításain közösen elmélkedve. Belia idézi Eötvös Horvát Istvánról készült rövid írását, melyben valóban tanítói hatását méltatja a tudósnak, leírván: „Nem volt tanítóink között, kitől annyian tanulták volna a hazát szeretni."[7] E tanítást azonban Veszerle József francia forradalomról szóló tanításaival együtt Eötvös az egyetemen kapta, amint azt ő maga elmondta Szalay László felett tartott emlékbeszédében.[8] Az itt említett margitszigeti pezsgőzős anekdota 1829 után történhetett meg, hiszen a történet kiindulópontja az 1830-as párizsi forradalom. Belia következő hibája Eötvös és Szalay barátságával kapcsolatos, szavaiból ugyanis az derül ki, kapcsolatuk a gimnáziumhoz köthető, itt osztálytársak és jó pajtások. Oltványi Ambrus, Eötvös leveleinek 1976-os összegyűjtött kiadásának sajtó alá rendezője azonban a kötet előszavában Beliánál későbbre teszi ennek a híres barátságnak a kezdetét:

Valószínű, hogy Eötvös és Szalay már 1826-ban, amikor mindketten a pesti egyetem hallgatói lesznek, megismerkednek egymással – de ez az ismertség a jelek szerint csak évek múlva mélyül szoros baráti viszonnyá. Egy 1829-ből vagy 1830-ból való levelében Eötvös még annak címzettjét: Markos Pétert (akinek személyéről nem tudunk semmi közelebbit, s akinek neve levelezésében többé nem fordul elő) aposztrofálja „egyetlen és legkedvesebb" barátjaként. Eötvös és Szalay kapcsolatának első, konkrét időponthoz köthető epizódja 1830 júliusában játszódik le: a Falk Miksától elbeszélt történet szerint (amelyet az életrajzírók általában tényként fogadnak el) a két ifjú ekkor a Margitszigeten pezsgőt ürítve ünnepli meg a francia restauráció rendszerét megdöntő forradalom győzelmét. Maga Eötvös egy 1838. januári levelében az 1831-ben együtt töltött „újesztendei éjszakára" emlékezteti – mint barátságuk különösen nevezetes dátumára – Szalayt. Az

6 Belia György, *Eötvös József pesti és budai lakásai = Beszélő házak és tájak,* szerk. Hatvany Lajos, Gink Károly, Bp., Officina Nova, 1989, 183.

7 Eötvös József, *Horvát István* = E. J., *Arcképek és programok,* s. a. r. Fenyő István, Bp., Magyar Helikon, 1975, 52.

8 Vö. Eötvös József, *Szalay László = uo.,* 214–218.

első ismert, Szalayhoz szóló Eötvös levél 1831 nyarán íródott – s termékeny emberi és szellemi kölcsönviszonyukat ettől fogva már a levelek egész sora dokumentálja.[9]

Ugyanakkor tény, sőt a helyszínen márványtábla is jelzi, hogy Szalay László az Úri utca 6. számú házban született, és tény az is, hogy az Egyetemi Főgimnáziumba járt. A két család közötti vagyoni és rangkülönbség, Eötvös így vagy úgy, de mindenképp feltehető kettős tartózkodási helye, és a gimnáziumi zsúfoltság („A [budai jezsuita gimnáziumban] a tanulók száma 1790 után állandóan emelkedett. 1806-ban már 333 volt, egy évtizedig általában ezen a színvonalon állott, de 1818-ban már 400-on, 1822-ben 500-on felül volt a tanulók száma, 1827-ben pedig már 613. Egy-egy osztályba ekkor több mint 100 tanuló járt"[10] – jelzi Nagy Lajos a *Budapest története* című kézikönyv III. kötetében a gimnáziumi oktatás alatt) is magyarázatul szolgálhat arra, hogy valóban csupán az egyetemen, vagy annak vége felé ismerkednek alaposan össze. A kérdésre azonban Szinnyei lexikonában találhatjuk meg a pontos választ Szalay László életrajzánál. A két fiú tudniillik bár ugyanazon évben született, éppen elkerülte egymást a gimnáziumban: Szalay „szül. 1813. ápr. 18. Budán; alsóbb iskoláit 1819–24. ugyanott és 1824–26 Székesfejérvárt"[11] végezte.

Ferenczi Zoltán 1903-as nagy életrajzában a gimnáziumi időszak leírásánál beleszövi az egyik mondatba Eötvösék ekkori lakásának címét, ráadásul könyve függelékében közli Eötvös anyakönyvi adatait a budai gimnáziumban. „Míg itt járt – írja Ferenczi –, együtt tanult Korizmics István nevű tanulótársával, atyja ispánjának, Korizmics Mátyásnak fiával, kinek neveltetéséről ők gondoskodtak s vele együtt is lakott Eötvöséknek a Sz.-György-téren levő 10. számú házban."[12] A függelékben található, és Koltai András, a Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára világi levéltárosa[13] szíves tájékoztatása szerint a II. világháborúban elégett gimnáziumi anyakönyvben mindkét évben ez a cím lett feltüntetve a lakóhely rovatban: „Apud Parentes in Arce, Foro S. Georgii Nr. 10."[14] (Szüleinél a Várban, Szent György tér 10.)

Egyelőre nincs támpontunk arra, miért költözhetett már 1824 őszén az Eötvös család saját házából egy másik lakásba, ha egyszer a *Budapest műemlékei*ben szereplő adat szerint az Úri utcai ház csak 1829-ben került a Lenkey család birtokába.[15] A Ferenczi-életrajz függelékében közölt gimnáziumi anyakönyv adatát semmiképp sem kérdőjelezhetjük meg, mindössze valószínűsíthetjük, hogy az Eötvös család csupán a Szent György térre való költözés után öt évvel adta el az Úri utcai házat, lakni azonban ekkor már nem laktak benne, így Eötvös sem járhatott innen a Budai Királyi Gimnáziumba.

9 Oltványi Ambrus, *Egy pálya tükre – levelekben* = Eötvös, *Levelek, i. m.,* 7–8.

10 *Budapest története,* III, *A török kiűzésétől a márciusi forradalomig,* szerk. Kosáry Domokos, írta Nagy Lajos, Bp., Akadémiai, 1975. 474.

11 Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái,* Bp., Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, 1980–1981, 13:335.

12 Ferenczi, *Eötvös, i. m.,* 12.

13 A jezsuita Budai Királyi Gimnáziumot a később a piaristák vették át.

14 Ferenczi, *Eötvös, i. m.,* 295.

15 Erről lásd: Devescovi Balázs, Eötvös József szülőháza Budán: Úri utca 19., *Irodalomismeret,* 27(2017)/1, 60–67.

A budai Szent György tér 10. szám alatti épületet Ferenczi Zoltán könyvéből igazán nem tudjuk beazonosítani. A 37. lapon látható 11. számú, *A Szent-György-tér Budán* című illusztráció véleményem szerint önmagában nem nyújt elegendő fogódzót. Eötvös életének egy későbbi sorsfordító eseménye révén azonban egyértelműen kiderül, melyik épületről van szó.

Az 1840-es országgyűlés közeledtével Eötvös néhány éves Borsod megyei tartózkodást követően visszatért a fővárosba. 1841 szeptemberében, apja csődbemenetele után lemondott minden várható örökségről, és elköltözött szüleitől. A barátai által megörökített változat így tartja számon az eseményt: „Eötvös e családi hajótörésből saját részére mit sem mentett meg – könyveivel s nehány bútordarabbal, mely sajátja volt, a budai várból, atyja lakásáról barátjához",[16] Trefort Ágostonhoz költözött – ezt maga Trefort írta meg Lónyay Menyhértnek az Eötvös halálakor tartandó akadémiai emlékbeszédhez általa készített ősváltozatban. Ez az a pont, ahol Eötvös két egykori közeli barátjának köszönhetően biztosan tudjuk, hol található a Szent György téri épület. Lónyay Menyhért, Eötvösnek szintén barátja és minisztertársa az Andrássy-kormányban, ugyanis egy számunkra fontos részletben kiegészítette az emlékbeszédet, mivel így említi az epizódot: Eötvös „könyveivel s néhány bútordarabbal, mely sajátja volt, a budai várból a herceg Batthyány-féle palotából, ifjúkori hű barátjához, ki egész életén át a legszorosabb baráti viszonyban maradt vele, Trefort Ágostonhoz Pestre húzódott".[17] Így tehát arra kell következtetnünk, a gimnáziumi anyakönyvben szereplő Szent György tér 10. szám alatti lakás a várbeli Batthyány-palotát jelenti.[18]

16 Trefort Ágoston, *Emlékbeszéd báró Eötvös József felett = Trefort Ágoston és Lónyay Menyhért Eötvös-emlékbeszéde,* 1872, s. a. r. Gángó Gábor, Aetas, 13(1998)/2–3, 209.

17 *Elnök gróf Lónyay Menyhért beszéde = Néhai báró Eötvös József akadémiai elnök emlékezete, A magyar tudományos Akadémia által saját disztermében MDCCCLXXII. február 2-dik napján tartott gyász-ünnepély tárgyai,* A M. T. Akadémia évkönyveinek XIII. kötetének VI. darabja, Pesten, Eggenberger Ferdinánd Magyar. Akad. Könyvárusnál, 1872, 7.

18 Pulszky Ferenc memoárjában egy anekdotával meséli el az Eötvös család csődjét és Eötvös József elköltözését apjától. Története záró szavai nagyon összecsengenek Trefort és Lónyay szavaival: „Bécsben ez időben pénzválság ütött ki, melynek legfőbb áldozata a Geymüller nagy bankház lett s ennek bukása következtében Eötvös Ignácz, a tárnok. Ez mindig acuirált jószágokat, nagy részben hitelbe, főleg pedig az ercsii uradalmat, melyet ideiglenes jogczímmel bírt, minden áron meg akarta örökíteni családjában,

Szinte egész bizonyossággal tehát annyit mondhatunk, Eötvös József fiatalsága a budai vár két épületéhez kapcsolódik. A születési hely, az Úri utca 19. alatti palota mellett Eötvös ifjúsága java a Batthyány-palotához kötődik: innen járt a Budai Királyi Gimnáziumba 1824 és 1826 között, és mivel semmi nyom nem utal újabb költözésre, úgy látjuk, itt élt az 1826-tól 1831-ig tartó egyetemi évei alatt is, amikor a pesti egyetemnek előbb bölcseleti, majd a jogi szakjának volt a hallgatója.

A Batthyány-palotát ma könnyűszerrel megtalálhatjuk, elég csak fellapoznunk egy budai várról szóló útikönyvet. Az épület jelenleg a Dísz tér 3. számot viseli, a *Budapest műemlékei* leírása szerint jellege: „Zártsorú, körülépített udvaros, kétemeletes lakóház, hátsó homlokzatával a Hunyadi János út felé, barokk homlokzattal."[19]

Horler Miklós így ismerteti a palota Eötvös életéig releváns történetét:

---

de a mint a pénzpiacz állapota szorúlt s a hitel szűkült, mindaz, kinek birtoka adóssággal volt terhelve, nem tarthatta fönn magát. Eötvös fiaival s az öreg Ulmannal közölte zavarát: az ügyes bankár természetesen azt tanácsolta, hogy a törvényengedte minden furfang fölhasználásával s a birtokviszonyok összezavarásával oly állapot állíttassék elé, mely időt engedjen az adósnak; mert ismervén a báró vagyonát, meg volt győződve, hogy nemcsak minden hitelező ki lesz elégítve, hanem a családnak is megmenthető talán némi szerényebb vagyon. Pepinek egyenes jelleme fölháborodott e terven, mit Ullmann észrevéve e szavakkal fordúlt feléje: Az ifjú báró pirúl! az ifjú báró szégyenli magát! az ifjú bárónak nem lesz soha pénze! s ő csakugyan még az napon lemondott minden várható örökségről, nem akart részt venni a furfangos eljárásokban, elvitte könyveit s egy támlásszéket s elhagyta atyai házát." Pulszky Ferenc, *Életem és korom,* I, Bp., Franklin-Társulat, 1884, 144–145.

19 Horler Miklós, *Bécsikapu tér, Dísz tér, Fortuna utca, Hess András tér = Budapest műemlékei,* I, szerk. Pogány Frigyes, Bp., Akadémiai, 1955, 318.

> Az épület helyén két középkori lakóház állott, amelyek 1686-ban részben elpusztultak és a visszafoglalás után Wernlein István kamarai inspektor birtokába jutottak, aki azokat helyreállíttatta. Az ingatlan 1743-ban került gr. Batthyány Lajos nádor tulajdonába, aki 1744-ben Joseph Giessl építésszel építtette ki azt, mai, kétemeletes alakjában. A palota a XVIII. és XIX. sz. folyamán lényegében változatlanul maradt fenn, míg 1873-ban Wilsch Márton építőmester azt többlakásos bérháznak alakította át, s az udvari homlokzatok elé kőkonzolos függőfolyosókat épített, klasszicizáló vasrácskorláttal.[20]

Később még számos alkalommal történtek külső és belső átalakítások az épületen, különös szerencsénkre azonban jelenleg eredeti formájában, szinte egykori pompájában láthatjuk a barokk palotát (a vakolata sajnos pár éve néhol már hullik a műemlékem.hu utóbbi állapotjelentései szerint). Az épület „1944-ben súlyos háborús sérüléseket szenvedett, elpusztult a tetőzete és a dunai szárny második emeletének nagy része, valamint megsérült a lépcsőház előcsarnoka is. 1951–53-ban a körmendi Batthyány-levéltárban felkutatott eredeti Giessl-féle tervek és a feltárt homlokzatrészletek alapján Riedlmayer Gyula és Meczner Lajos teljesen újjápítették, visszaállítva a barokk homlokzatokat, a külső és belső oldalon egyaránt."[21]

Eötvös József életrajzának a Battyhány-palotabeli lakás nem lett igazán a része, hiába közölte Ferenczi Zoltán a gimnáziumi anyakönyv adatát, és említette Lónyay Menyhért az akadémiai emlékbeszédében. Belia György esszéje pontatlan említésén kívül tudomásom szerint csupán a Kalligram Kiadónál 2007-ben megjelent Eötvös-életrajzomban olvasható, Erős Zoltán *Magyar irodalmi helynevek A-tól Z-ig* című kézikönyvében egyáltalán nem szerepel, Sőtér István sem említi 1967-es nagy Eötvös-monográfiájában. Természetesen magán az épületen sincs emléktábla, ami Eötvösre emlékeztetne.

Végezetül Belia György ezen időszakhoz kapcsolódó további tévedése kiigazításaként a budai gimnázium helyszínéről kell szólnom. Az Eötvös-életrajzok talán az egy Ferenczi Zoltáné kivételével nem adják meg a nyilvános iskola nevét, már ha egyáltalán érintik a témát, megelégednek azzal, hogy jelzik Szinnyei József írói lexikonát követve: Budán „alsóbb latin iskoláit végezte".[22] A 19. századi életrajzírók ugyanakkor korántsem lustaságból nem írták le a gimnázium teljes nevét. Ennek egészen prózai oka lehet: amikor azt írták, valaki a 19. század elején Budán járt gimnáziumba, akkor – lévén ez időben a városban egyetlen ilyen iskola létezett – egyértelmű volt, hogy az illető a Budai Egyetemi Főgimnáziumban tanult, a Várban az Iskola téren (amit éppen

20 *Uo.* Horler Miklós 1884-re teszi az épület következő renoválását, amikor „homlokzatát eklektikus stílusban átalakították". *Uo.* Ferenczi Zoltán életrajzának a budai Szent György térről készült rajzán a középpontban álló épület azonban bár két emeletes, de főhomlokzata nagyon eltér a Batthyány-palotáétól, jóval szélesebbnek látszik, ugyanis nem hét (kétszer kettő a széleken és középen három), hanem kétszer hat meg középen három nagyobb ablaka van. Ezért gondolom, hogy Ferenczi a 20. század elejére tehető illusztrációja a Szent György térről pontos útbaigazítót nem ad a házhoz, ahol Eötvösék éltek.

21 Horler, *i. m.,* 318. Az ilyesmikre szintén fogékonyak számára megemlítem: a Batthyány-palotánál a kapucsengőn szereplő néhány név tényleg meg tudja hatni az embert: a sors ugyanis úgy hozta, hogy az épület mostani lakói között az egykori birtokos család több leszármazottja is megtalálható.

22 Szinnyei, *i. m.,* 2, 1345.

az intézménynek köszönhetően kereszteltek át erre a névre). Mindazonáltal utólag az épület pontos helyszínének meghatározása – főként ez időben – nem könnyű. Az iskola (évtizedeken át kizárólagos) jogi utódja, a II. Rákóczi Ferenc Gimnázium iskolatörténeti áttekintésében Nagy István az 1784 és 1832 közötti intervallumot „a nagy költözések időszakának" hívja. *A Jézus Társaság budai collegiumától a II. Rákóczi Ferenc Gimnáziumig* című, 1989-ben készült tanulmánya imponáló forrásanyagra támaszkodik: Dr. Szalay Gyula, az 1930–40-es években az iskola kiváló történelem–földrajz–latin szakos tanára levéltári kutatásokon alapuló, az intézmény 250 éves fennállásakor közzétett iskolatörténetére, továbbá saját maga által felkutatott levéltári és helytörténeti dokumentumokra. A dolgozat alapján tudhatjuk, hogy a Királyi Főgimnáziumot ezen időszak alatt számos alkalommal költöztették el, még az Iskola téren belül is két helyszínen működött. A 19. század elején kellett a királyi palotából kiköltöznie az iskolaegyüttesnek: „Az Egyetemi Gimnázium néhány hónapig régi helyére – a Szentháromság tér északi oldalára – majd az innen nem messzire lévő *Zöldfa* (Hess A.) tér 4. szám alá kényszerül költözni, ahol a továbbiakban együtt működik az Egyetemi Nyomdával", pár évvel később pedig, „az Egyetemi Nyomda terjeszkedése miatt 1809-ben át kell költözniük az intézményükről *Iskola tér*nek átkeresztelt közterület túlsó oldalára, az egykori domonkos kolostor helyére"[23] a 4. szám alól a 2. szám alá. Belia Györgynél tehát nemcsak az első, de a második otthon helymeghatározása is pontatlan. Tévedése abból eredhet, hogy az intézmény 1687-es alapításától 1747-ig a jezsuiták irányításával az akkori Zöldfa, később Iskola, ma Hess András tér 1. szám alatt működött. Eötvös József budai középiskolai tanulmányai alatt tehát a Főgimnázium együtt a budai Elemi Iskolával, a Rajz- és Zeneiskolával – illetve a Városi Leányiskolával – az Iskola (Hess András) tér 2. alatt volt, a mai Hilton szálló északi épületszárnya területén.[24]

23 Nagy István, *A Jézus Társaság budai collegiumától a II. Rákóczi Ferenc Gimnáziumig – fejezetek iskolán történetéből = A Budapesti II. Rákóczi Ferenc Gimnázium Jubileumi Emlékkönyve (1687–1987),* kiadja az iskola igazgatósága és tantestülete az intézmény fennállásának 300. évfordulója alkalmából, Bp., 1989, 30–31.

24 Erős Zoltán *Magyar irodalmi helynevek* című kézikönyvében a Szabó Ilonka u. 2–4. (Ilona u.) ismertetőjében az olvasható a 97. lapon, hogy az 1876-tól itt működő Budapesti Katolikus Egyetemi Gimnáziumban érettségizett Eötvös József. Valójában Eötvös második minisztersége alatt kezdődött az új Budai Királyi Gimnázium Ilona utcai épületének kivitelezése, és ő természetesen az intézmény elődjének volt a tanulója. Lásd Erős Zoltán, *Magyar irodalmi helynevek A-tól Z-ig,* Bp., Sanoma Media, 2012.

Irodalomtörténeti Közlemények (ItK)
121(2017)

Zrínyi-album – Album Zrínyi

Szerkesztette Hausner Gábor, Budapest, Zrínyi Kiadó–Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2016, 413 l.

Az összegzés és a bemutatkozás igényével készült a költő Zrínyi Miklósról megjelent legújabb díszes kiadvány, mely, az előszót jegyző Hausner Gábor szavaival élve, az 1587-ben Wittenbergben megjelent *De Sigetho Hungariae propugnaculo* című „Zrínyi-albumhoz" hasonlóan szeretne emléket állítani a költő Zrínyinek nemcsak a magyar, hanem a nemzetközi szakirodalomban is. Összegzés ez a kiadvány abban a tekintetben, hogy az utóbbi évtizedekben a Zrínyi-kutatás terén végbemenő paradigmaváltásról kapunk összefoglalást; bemutatkozás pedig abban tekintetben, hogy a magyar kutatások eredményeit a nemzetközi szakmai közvélemény elé tárják a szerzők, mivel a kötet két nyelven, magyarul és angolul látott napvilágot. Azt már itt, e recenzió elején bizton állíthatom, hogy a magyarul nem olvasó történész, filológus és irodalomtörténész a legjobb bevezetést kapja az album lapjain, nemcsak Zrínyi életéről és műveiről, hanem a 17. századi magyar kultúra európai kapcsolatrendszeréről is. Zrínyi alakja kiválóan alkalmas ugyanis arra, hogy végre bekerüljön a nemzetközi történeti és irodalomtörténeti, sőt élő irodalmi diskurzusba is. Külön örvendetes az a tény, hogy a *Szigeti veszedelem* a közelmúltban megjelent angol (Kőrössy László) és francia (Jean-Louis Vallin) fordításban is. A Zrínyi-album szerző bevallottan csatlakoznak a Zrínyi műveit nemzetközi szinten népszerűsítő, jó értelemben vett propagandához.

A kötet első, lakonikus címmel ellátott tanulmánya *(Zrínyi Miklós élete)* egy lendületes és tömör Zrínyi-életrajz Bene Sándor tollából. Biográfiát, ráadásul jót, ma nem könnyű írni, Bene Sándor azonban kiválóan oldotta meg ezt a feladatot. Nem veszett el a jelentéktelen részletek taglalásában, hanem Zrínyi politikussá és íróvá fejlődésének főbb stációit vázolta fel. E fejlődéstörténet bemutatásának legfontosabb következtetése véleményem szerint az, hogy a Zrínyiek legfőbb erénye a többnyelvűségükből és többes identitásukból fakadó „sokszínűségre való nyitottság" és a „közvetítésre való indíttatás" (34). Ugyanakkor Bene Sándor e szenzációhajhászástól mentes életrajzi portréban is felvillant néhány érdekes, további kutatásokra sarkalló szempontot. Ilyen például a *Szigeti veszedelem* alapkoncepciójának (a régebbi irodalomban: „alapeszméjének") finom árnyalása. Bene szerint „az eposz aktuálpolitikai argumentációjának legfontosabb elemei mind megtalálhatók Esterházy Miklós nádornak Rákóczi György fejedelem ellen írott publicisztikus leveleiben. Két szempontból azonban újat hozott Zrínyi. Az egyik a vallási viszály kezelése. […] A másik újdonság a várvédők magyarosítása." (38–40.) Nos, az itt felvillantott remek ötlet további kutatásokra sarkall: valóban össze kellene tüzetesen vetni Esterházynak a fejedelemhez írt leveleit az eposz aktuálpolitikai koncepciójával. Főleg azért kecsegtető a kérdés ilyen irányú továbbgondolása, mert I. Rákóczi György – aki az Esterházyhoz írott leveleit a nádorhoz hasonlóan nyomtatásban is szerette volna megjelentetni – válasz-

leveleinek mintegy felét az Esterházy leveleit újraközlő Toldy Ferenc nem adta ki. Jómagam eddig huszonhárom Rákóczi-levelet azonosítottam, ebből kilencet adott ki Toldy, kettőt pedig Szilágyi Sándor közölt. A Rákóczi–Esterházy-levelezés eddig ismeretlen darabjaiból, valamint Rákóczinak a prédikátoraival (Geleji Katona István, Medgyesi Pál, Johann Heinrich Bisterfeld) folytatott – szintén kiadatlan – levélváltásból kibontakozó politikai nézetek összevetése a *Szigeti veszedelem* politikai alapkoncepciójával még jobban kidomboríthatná azt, hogy Zrínyi politikusként miben hozott újat az előző magyarországi politikusgenerációhoz képest. És talán ez is megerősíthetné Bene Sándor ama megállapítását, hogy „Zrínyit már ekkor [1648–1649-ben] a Szent István-i állam föderatív, társországokból álló átszervezése foglalkoztatta" (38).

R. Várkonyi Ágnes, aki sajnos már nem élhette meg a kötet megjelenését, és akinek írása e tény miatt is különös jelentőséggel bír, a politikus Zrínyi életrajzát írta meg *(Zrínyi, az államférfi).* A nagy ívű tanulmány főhőse európai léptékű államférfi, „akire a Gondviselés Európa sorsát bízta." R. Várkonyi Ágnes azt igyekszik bizonyítani, hogy a fenti kijelentést tartalmazó angol Zrínyi-életrajz máig nem azonosított O. C. monogramú szerzője nem túlzott, hiszen „sem Zrínyi előtt, sem azóta, hogy a kursaneci erdőben vadászbaleset vetett véget életének, egyetlen magyar államférfi, király vagy fejedelem nem kapta meg az »Európa megmentője« elismerést" (58). E tétel igazolására Várkonyi elsősorban Zrínyi európai kapcsolatrendszerét mutatja be, különös hangsúlyt fektetve a Rajnai Liga elnökéhez, Johann Philipp von Schönborn mainzi érsekhez fűződő viszonyára. Mivel nemcsak a magyar, hanem a külföldi olvasóközönséget is megcélozza a kötet, ezért R. Várkonyi Ágnes ez irányú igyekezete külön kiemelendő. Ugyanakkor Zrínyinek olyan nemzetközi kapcsolataira is felhívja a figyelmet, melyeket eddig nemcsak a magyar, de tudtommal a horvát Zrínyi-kutatás sem részesített kellő figyelemben. Ilyen például az a tény, hogy a bolgárság egyházpolitikai képviseletét felvállaló és Rómában tanult bolgár ferences püspök, Filep Stanislavov (vagy Stanislavovich) már 1648-ban igazi dicshimnuszt zengett Zrínyiről, s benne látta a bolgárok felszabadítóját is: „minket is nyomorultakat az ő rabságukból [a törökökéből] kiszabadíts, az mint Szent Judit az Isten népét kiszabadította Holofrenéstől, Dávid filiszteusoktól, Mojzes és Áron egiptusuktól". (Korábbi közlése: R. Várkonyi Ágnes, *Európa Zrínyije,* Budapest, Argumentum, 2010, 178; csak jelzem, hogy a *Zrínyi-Album*ban a Stanislavov levelére megadott hivatkozás: „R. Várkonyi, 2014, 18–19" téves, és a kötet végén található irodalomjegyzékben feltalálhatatlan.) Stanislavov levelének, mely Batthyány Ádám levéltárának *Memorabilia* című gyűjteményében maradt fenn, már csak azért is érdemes lenne utána járni, mert biztos, hogy a bulgáriai püspök nem magyarul írta Zrínyinek a levelet, ahogyan az Batthyány levéltárában fennmaradt. Valószínűleg Zrínyi fordíttatta le a levelet magyarra, talán azért, hogy propagandisztikus céllal terjeszthesse azt.

Kelenik József tanulmányában *(A keresztény világ bajnoka)* Zrínyiről, a katonáról és a hadvezérről szóló, Perjés Géza kutatásai óta felgyülemlett, újabb eredményeket ismerteti. Hasznos összegzés, főleg azért, mert a 17. századi hadszervezetről kevés ismerettel rendelkező olvasó

számára nyújt betekintést Zrínyi katonai pályájának alakulásába, és egyben tisztáz néhány, főként az irodalomtörténészek számlájára írandó, Zrínyi katonai rendfokozatait illető tévedést. Így például a magyar pozitivista irodalomtörténet-írás legnagyobb Zrínyi-kutatója, Széchy Károly még úgy vélte, hogy 1646 januárjában a császár Zrínyit vezérőrnaggyá léptette elő, jóllehet ekkor Zrínyi csupán a főstrázsamesteri (Oberistfeldwachtmeister) fokozatot nyerte el. Ebbéli minőségében Zrínyi a hadsereg őrszolgálatának a megszervezéséért felelt (126). Kelenik József Zrínyit úgy mutatja be, mint a török ellen indítandó nagy felszabadító háború legfőbb kezdeményezőjét. Ez a cél vezette a horvát bánt a Dél-Dunántúl katonai védelmének a megszervezésében (persze azért saját birtokainak védelme sem lehetett utolsó szempont ebben); II. Rákóczi György lengyelországi terveinek támogatásában, és végül, de nem utolsó sorban Zrínyi-Újvár felépítésében. Azt, hogy Zrínyi valóban kezdeményezője és nem elszenvedője szeretett volna lenni ekkor az eseményeknek, jól jellemzi az 1664-ben a téli hadjárat idején, ismeretlen olasz mester műhelyében készült rézmetszet is, melyen a *Syrena* kötet híres jelmondata *(Sors bona nihil aliud)* némi módosítással kerül feltüntetésre: *Sors bona, virtus melior.* Aminek akár az is lehet az üzenete, hogy jó a szerencse, de jobb a virtus, azaz várhatunk ugyan arra, hogy a sors kegyelméből felvirradjon a jó szerencsénk, de még ennél is jobb, ha mi magunk kezdeményezzük a jószerencse üstökének megragadását (e metszetett lásd Kelenik József tanulmányának illusztrációjaként: 144). Zrínyi hű maradt ehhez a jelmondatához, mert Zrínyi-Újvár felépítésével valóban sikerült „ultro provokálnia" a törököt, és kirobbantania 1663–1664-re egy széles körű török–Habsburg konfliktust. A hagyományos portyázó harcmodorral végrehajtott téli hadjárat részsikereket hozott ugyan (melyeket Kelenik József részletesen elemez) Zrínyi terve végül megbukott – még úgy is, hogy a császári katonai parancsnokok (Peter Strozzi, Wolfgang Julius Hohenlohe és részben Montecuccoli) ellenkezése dacára a Haditanács és a bécsi udvar többször is Zrínyi elképzeléseit támogatta. Zrínyi elméleti hadtudományi munkáit, hadászati elképzeléseit, és a gyakorlatban alkalmazott katonai stratégiáját övező vitás kérdésekből levont helytálló következtetéssel zárja Kelenik József tanulmányát: „Zrínyi nem vezetett, mert nem volt alkalma rá, tüzérséggel is ellátott reguláris gyalogezredeket, így bizonyos, hogy csak a könnyűlovas harcászatot ismerte a hivatásos katonáktól elvárt szinten. Ez a fajta, a végvári küzdelmekben megszerzett harci tudása azonban egy hatvan-nyolcvanezer ember részvételével vívott ütközetben, vagy egy erőd ostrománál, már kevésnek bizonyult." (172.)

Az irodalomtörténészek számára igazi csemegének ígérkezik a Zrínyi lírai, valamint prózai műveiről szóló két tanulmány, melyeket ismét csak Bene Sándor jegyez *(A költő Zrínyi Miklós; A Zrínyi-próza).* A két írásban annyi új ötlet és továbbgondolásra ingerlő értelmezés van, hogy e recenzió keretei közt lehetetlen az összeset számba venni. Épp ezért az alábbiakban csak az általam legfontosabbnak tartott mozzanatokra térek ki. A költő, az esszéíró, a politikus és a hadvezér Zrínyi után Bene Sándor megalkotta a filológus Zrínyi portréját. Azét a Zrínyiét, aki nem titáni kézzel „egy tél" alatt hányja össze a *Syrena* kötet szikladarabjait, hanem

hosszú heteket tölt könyvtára mélyén, és a kötet szinte minden sorának és strófájának megírásához komoly filológiai előtanulmányokat végez. Ebből a megfontolásból rögtön két alapkövetkeztetés is adódik: egyrészt amellett, hogy Zrínyi kiválóan ismerte a nagy antik, valamint a 16–17. századi magyar írók művei mellett a délszláv (elsősorban természetesen a horvát) hősepikát, a korabeli olasz irodalmi élettel is teljes szinkronban volt, még a marinisták és antimarinisták vitáinak labirintusában is kiválóan eligazodott. Másrészt a *Syrena* kötet megírása érdekében végzett alapos filológia kutatómunka elemzésével Bene meggyőzően mutatja ki azt, hogy a Zrínyi-művek eddigi kronológiája nem tartható tovább. Egyszóval Zrínyi nem a szerelemes verseket, hanem az eposzt írta meg előbb. A *Szigeti veszedelem* kidolgozásához minden bizonnyal már az 1630-as évek végén hozzálátott, míg a szerelmes verseket kivétel nélkül az eposz elkészülte után, 1650–1651-ben írta (vagy írta újra, esetleges korábbi kísérletek felhasználásával).

Bene Sándor is hangsúlyozza, részben az eddigi kutatások (főként Kiss Farkas Gábor, Szörényi László és Laczházi Gyula), részben saját ötletei alapján, hogy a *Syrena* megszerkesztett verskötet, mely nemcsak a benne szereplő egyes művekkel, hanem kompozíciójával is üzent az olvasónak. Mert míg az eposz főhőse a szigetvári Zrínyi Miklós, addig a *Syrena*-kötet főhőse maga a költő Zrínyi Miklós, aki egyben az Adriai-tenger „szirénája" (szirénje) is. Ha a kötet egészét nézzük, abban egy lélek története sejlik fel előttünk, „amely a szerelemért küzd, szenved, rövid boldogság után megjárja az alvilágot, majd az emberi szenvedélytől megszabadulva, a hősök példájából tanulva, bűnbánó lélekkel Krisztushoz fordul, s dédapja példája nyomán, vele azonosulva, elszánja magát az áldozatra hitért és hazáért. (244).

Bene Sándor egyik nagy érdeme az, hogy meggyőzően bizonyítja: a *Syrena* kötet valóban többrétegű mű, de nem abban az értelemben, hogy valamiféle politikai allegóriát rejtő „labirintus-kötet" (Borián Elréd kifejezésével) volna. A többrétegűség abból adódik, hogy a kötet eleve több, erudícióban és filológiai, irodalmi műveltségben eltérő olvasóközönséget céloz meg. Az egyes versek, valamint az eposz üzenete könnyen érthető volt az előszóban is hangsúlyosan felidézett „magyar nemesség" számára. Ez volt az elsődleges célközönség. „A kötet egészének jelentése azonban rendkívül összetett, s csak az elit olvasói körnek, a beavatottaknak elérhető poétikai, retorikai kompetencia, történelmi és irodalomtörténeti tájékozottság birtokában tárul fel. A rejtett idézetek és allúziók szövegkörnyezetének felismerése, az imitált szerzők és az imitáló szerző szándékainak viszonyítása, az egyes szövegek egymáshoz és a műegészhez mérése, vagyis a versekkel párhuzamosan a Könyv értő olvasása: ez maga a beavat(ód)ási rituálé." (232.)

E lendületes érvelés után önkéntelenül is felmerül bennem a kérdés: kikből állhatott ez az eruditus elit olvasói kör a 17. századi Magyarországon? Kik lehettek azok, akik tudhatták, hogy Zrínyi azoknak a táborába tartozott, akik „támadták a költői nyelv mimetikus felfogását" és „a kép kifejező erejére, a költői nyelv megjelenítő (enargikus), az érzelmeket direkt közvetítő funkciójának elsőbbségére hivatkoznak"? (184.) Kik tudhatták azt, hogy VIII. Orbán köre (Agostino Mascardi, Gabriello Chiabrera) miről vitatkozott Marino követőivel (Virgilio Malvezzi, Cesare

Cremonini, Giovan Francesco Loredano)? Kik lehettek azok, akik akár csak sejthették is azt, hogy Zrínyi a *Syrena* kötetben „lényegében a marinizmus mint ideológia (az ismeretelméleti szkepszis, a vallási közöny vagy kétely) ellen használja Marinót és az általa teremtett/népszerűsített költői nyelvet – ami egyúttal azt is jelenti, hogy VIII. Orbán ideológiai elvárásainak úgy tesz eleget, hogy nem fogadja el, sőt, látványosan elutasítja a pápa által propagált poétikát"? Kik gyaníthatták azt, hogy a „korabeli kontextusban ez azt üzente: nem akart tudomást venni arról a bizonyos poétikai (és ideológiai) skizmáról, amely a húszas évek római irodalompolitikájában lezajlott"? (242.) És vajon Zrínyi akarta-e mindezt egyáltalán közvetíteni magyar kortársai felé? Mert mindezek után a legnagyobb paradoxon számomra az, hogy a *Syrena* kötet intertextuális allúziókkal terhelt imitációs technikáit és a kötetszerkezet finom utalásháló it épp azok nem értették, akik a szöveget el tudták olvasni; akik viszont érthették volna mindezt, nem tudtak magyarul. Miért írta hát meg magyarul Zrínyi a *Syrena* kötetet? Nem lett volna hatásosabb olaszul, horvátul vagy netán latinul? Nem lehetséges az, hogy Zrínyi épp többes nyelvi, kulturális és politikai identitása miatt is pusztán közvetíteni szerette volna magyarul kortársainak az európai irodalmat? Lehet, hogy egyszerűen „fordított," és nem várta el azt, hogy a magyar nemesség tájékozott legyen a marinisták és orbánisták vitáiban? Vagy esetleg arról lehet szó, hogy – miként a *Szigeti veszedelem*ben is elsősorban saját maga számára írt elő cselekvési programot – úgy az egész kötetben az imitált és a saját szövegeivel való intertextuális játékot is csupán a saját maga gyönyörködtetésére űzte? Más szavakkal: lehet, hogy a korabeli beavatott, elit olvasóközönség csupán egy személyből, magából a költő Zrínyi Miklósból állott? Végleges válaszokat jómagam sem tudok adni e kérdésekre, de úgy vélem, hogy Bene Sándor szövegét továbbgondolva érdekesnél-érdekesebb következtetésekre juthatunk még a jövőben. Érvelésében mindenesetre az a legmeggyőzőbb számomra, hogy az „egyszerű" magyar nemesnek, valamint az eruditus elit olvasónak író Zrínyi nyílt és kódolt üzeneteit a heroikus sztoicizmus köti össze. Ezt pedig nem lehetett nehéz felismerni a kortárs olvasónak sem, habár az alapeszme, amint azt maga Bene Sándor is frappáns következtetéssel kimutatja, Francis Bacon szirénekről írott esszéjére megy vissza.

A Zrínyi-próza kutatása az utóbbi években nem hozott olyan látványos újdonságokat, mint a *Syrena* kötet körül megélénkült irodalomtörténeti diskurzus. Épp ezért a jelen kötetben Bene Sándor nem annyira az új kérdések felvetésére, mint inkább a *Vitéz hadnagy,* a *Mátyás-elmélkedések,* az *Áfium,* valamint egy-két irodalmi értékű Zrínyi-levél szabatos, érthető és világos bemutatására törekedett. A külföldi olvasóközönséget is megcélzó reprezentatív jellegű kiadvány esetében ez teljes mértékben méltányolható, főleg ha figyelembe vesszük azt, hogy a *Szigeti veszedelem*től eltérően Zrínyi-prózát (egy részleges horvát fordítástól eltekintve) jelenleg csak magyarul lehet olvasni. Érdekes az 1663. május 3. és 15. között kelt levél értelmezése, mert abból világossá válik az a kettősség, mely az 1663–1664. évi háborúk során Zrínyi magatartását jellemezte. Zrínyi ekkor „egyszerre próbált racionális lépésekkel, politikusként és katonaként is mindent megtenni a megmentésére",

ugyanakkor „egy másik forgatókönyvet is követett: a saját hősi eposzáét" (276). Fontos megfigyelése Bene Sándornak az, hogy a levél sokat idézett részlete („... ultro provocálom az Fátumot") valójában nem más, mint egy némileg átírt Seneca-idézet a *Herkules az Oeta hegyén* című darabból. Mindehhez csak annyit tennék még hozzá, hogy Zrínyi ezekben az években nemcsak Herkules és az eposzi hős, hanem a próféta szerepet is magára vette. A prófétai szerepekkel való azonosulás és elhivatottság-érzés Zrínyiben az idő múltával egyre inkább erősödött, olyannyira, hogy az 1664 februárjában, szövegszerűen ugyan I. Lipót császárnak, de valójában a publicisztikai nyilvánosságnak szánt emlékiratában nem nehéz felfedezni a Dávid királyt figyelmeztető Náthán-féle prófétai elhivatottságot. Zrínyit olykor-olykor annyira elborította a prófétai hév, hogy még az Udvari Haditanácsra is az ószövetségi prófétákra jellemző izzással szórja fenyegetéseit. „Akik, pedig hitvány félelemből magamra hagynának ebben a hasznos vállalkozásban, sőt, akadályoznának, azokat Isten ítélőszéke és rettenetes ítélete elé idézem." (Zrínyi levele a Haditanácsnak, Légrád, 1661. július 5. = Zrínyi Miklós *Összes művei,* szerk. Kovács Sándor Iván, Bp., Kortárs, 2003, 728.) Az persze már más kérdés, hogy a Haditanács tagjai mennyire ijedtek meg ettől a prófétai hangtól. A későbbi események azt bizonyítják, hogy nem nagyon. És persze az is nagyon kérdéses, hogy a herkulesi, hőseposzi, vagy a jeremiási, nátháni, debórai stb. prófétaszerepekkel való azonosulás révén vajon megtalálta-e Zrínyi azt az „érvényes hangot", mely által hatni tudott a kortársaira? Kicsit triviálisan fogalmazva: érdekelt-e valakit is az, hogy Zrínyi prófétaként jajdult fel: „Ímé, kiáltok, ímé, üvöltök, hallj meg engem, élő magyar"? S mindezek után a sors is kegyetlen játékot űzött vele. Az a Zrínyi, aki nemcsak hogy prófétaként szólt, hanem egyenesen ki is hívta maga ellen a sorsot („ultro provocálom az Fátumot"), és aki „emberül, vitézül, magyari szívvel, ellenségünk kimondhatatlan kárával" szeretett volna meghalni, azért, hogy „ne nevetnék senki az mi kimúlásunkon" – ott feküdt a vadkan agyarától szabdaltan a véres avaron. Semmi hősiesség, semmi mártírium. Ily rútul kellett veszni annak, akitől nemcsak Magyarország, hanem egész Európa jövője is függött, legalábbis az angol Zrínyi-életrajz szerzője szerint.

A nagyszerű hős kisszerű halála azonban csak még jobban felértékelte Zrínyi kultusz-potenciálját. A *Zrínyi-Album* két utolsó tanulmánya a Zrínyi körül már életében, valamint halála után kialakult kultuszt elemzi. G. Eténi Nóra *(Zrínyi Miklós a Német-római Birodalom nyilvánosságában)* a tőle megszokott alapossággal vázolja fel a korabeli német nyelvterületen Zrínyi Miklósról megjelent publicisztikai kiadványokat. Fontos kiemelni, hogy a magyar vonatkozású hírek és az azokat illusztráló metszetek mérvadó német lapokban jelentek meg (*Theatrum Europaeum, Diarium Europaeum, Extra-Ordinari Mittwochs Post-Zeitung* stb.). A Zrínyiről készült korabeli képi ábrázolások jellegzetessége G. Eténi Nóra szerint az, hogy Zrínyit általában csatajelenteken, várostromokon többnyire lovon ülve, kivont karddal örökítették meg. Emellett arra is figyelmeztet a szerző, hogy a magyartól minél távolabb eső kulturális közegben születtek az ábrázolások, annál inkább eltávolodtak a magyar valóságtól. Így például, míg a német kiadványokban Zrínyi magyar nemesi viseletben ábrá-

zoltatik, addig a holland, francia és angol metszeteken már az angol, francia, holland udvari és társadalmi viszonyoknak megfelelő öltözetben szerepel. A John Chantry-féle londoni címlapon látható Zrínyi-portrében Cromwell arcvonásai fedezhetők fel, az angol Zrínyi-életrajz pedig megteszi protestánsnak a katolikus Zrínyit. Az 1663–1664 folyamán hetven különböző röplap jelent meg Zrínyiről. Ilyen impozáns szám láttán mindig felmerül a már régóta vitatott kérdés: mennyire volt csupán a kiadók és hírterjesztők üzleti vállalkozása a kiadványok megjelentetése, és mennyire vehetett részt személyesen maga Zrínyi e propaganda irányításában? A publicisztikai kampány működésébe leginkább akkor pillanthatunk be, ha valamilyen hiba csúszik a gépezetbe. Egy ilyen esetet mutat be G. Etényi Nóra az 1664. évi állítólagos szigetvári ostrom kapcsán. Számos hetilap, hírlap és röpirat tudósított arról 1664-ben, hogy Zrínyi seregei a téli hadjárat során megostromolták Szigetvárt. Ez természetesen nem volt igaz, habár Zrínyi és Hohenlohe seregei valóban elvonultak a vár mellett, de ostromra nem került sor. Ráadásul az 1664-es fiktív ostrom illusztrálásához a nürnbergi és frankfurti kiadók az 1566. évi szigetvári ostromról készült metszeteket használták fel. Teljesen egyértelmű, hogy a kiadók ebben az esetben nem kaphattak Zrínyitől vagy az eseményeket jól ismerő más hírközvetítőtől pontos adatokat. Ők pusztán a publicisztika törvényei szerint cselekedtek: minél gyorsabban, minél szenzációsabb információkkal szerették volna csillapítani az olvasók híréhségét. Helyesen vonja le tanulmánya végén a következtetést G. Etényi Nóra azt állítva, hogy „Zrínyi Miklós és köre nem szervezhette meg ezt a roppant hírmennyiséget, a hatalmas mennyiségű, katonai szempontból »szakszerű«, politikai szempontból érdemi hírek közzétételét. A birodalmi rendekkel való politikai érdekegyezés tette lehetővé és szükségessé, hogy a Német-római Birodalom hatékony és jól strukturált információközlő rendszerében Zrínyi Miklós szerepe sokoldalúan jelenjen meg." (336.) Egyszóval a Zrínyiről kiadott metszetek, röplapok, hírlapok legalább annyira közölnek információkat számunkra e kiadványok hőséről (azaz Zrínyiről), mint annak kiadóiról, és az azokat olvasó közönségről is.

Klaniczay Tibor többször hangsúlyozta egy monografikus igényű Zrínyi-recepció megírásának fontosságát. E recepciótörténet elkészítése még várat ugyan magára, de az már most kijelenthető, hogy fontos fejezete lenne, a Zrínyi-művek recepciótörténete mellett, a Zrínyi-kultusz történetének a megírása is. Ilyen irányú kutatásokat Hausner Gábor végzett az utóbbi időkben, nem véletlen tehát, hogy az ő tanulmánya *(Zrínyi Miklós emlékezete)* zárja a *Zrínyi-Album*ot. Zrínyi műveinek és emlékezetének története azért is tanulságos, főleg a külföldi olvasó számára, mert abból nemcsak Zrínyi műveinek és alakjának a recepciótörténetét, hanem a Zrínyi kora utáni magyar történelmet is megismerheti. A Zrínyi-recepció első fontos eseménye volt az, hogy 1705-ben, a Rákóczi-szabadságharc évében Forgách Simon nyomtatásban is kiadta a legismertebb és legolvasottabb Zrínyi-művet, az *Áfium*ot. Ezt követően a 18. században Zrínyi alakja a pálos és a jezsuita történetírók munkáiban bukkan fel. Kezdetben Zrínyi alakjában „a Habsburg birodalmi patriotizmust" és a „magyarországi hungarus patriotizmust" (341) kiválóan össze lehetett egyeztetni. A 19. század

elejére, a romantikus nacionalizmusok előretörésével, azonban megváltozott a helyzet. Az és-és helyére a vagy-vagy lépett. Zrínyi nem lehetett „mind magyar, mind horvát" (esetleg osztrák), hanem vagy magyar, vagy horvát, vagy osztrák kellett hogy legyen. Joseph Hormayr báró 1807-ben a szigetvári Zrínyit a híres osztrákok között sorolta fel, mire Döbrentei Gábor 1811-ben felháborodottan jegyezte meg: „Micsoda despotizmussal, s idegen felcifrálkodással meri Hormayr Hunyadit ausztriainak nevezni, de miként még Zrínyit, Pázmányt s a többieket?" (340.)

A vita Zrínyi ügyének azonban használt, mert nemcsak Zrínyi alakjára, hanem műveire is ráirányította a figyelmet. Kazinczy Ferenc 1817-ben kiadta Zrínyi „minden munkáit", félévszázad múltán e hagyományt folytatva Kazinczy Gábor (Ferenc unokaöccse) Zrínyi prózai munkáit jelentette meg. A 19. század legnagyobb költői (Vörösmarty, Kölcsey, Arany, Eötvös) emlékeztek meg a költő Zrínyiről, és emelték be őt szellemi elődeik sorába. Zrínyi fokozatosan a Habsburgokkal szemben vívandó függetlenségi harc egyik jelképes alakjává vált. A negyvennyolcas szabadságharc, majd annak bukása a legtermékenyebb táptalajt biztosította, a Zrínyi vadászbalesete kapcsán már régóta lappangó, orgyilkos-teória újbóli virágzásához is. Komoly politikusok (Vasvári Pál), írók (Jókai Mór) és történészek (Pesty Frigyes, Payr Sándor) is engedtek a csábításnak, és úgy vélték, hogy Zrínyit a bécsi udvar által felbérelt merénylő ölte meg a kursaneci erdőben. Közben a történészek a hadtörténészekkel karöltve (Salamon Ferenc, Pauler Gyula, Rónai Horváth Jenő) megalkották a tétovázó, manőverezgető, metodista közönyös „osztrák" Montecuccolival szemben a „magyar" tettrekész, aktív, stratégiai újító, hazafi Zrínyit. Különösen értékelendő Hausner Gábor írásában az, hogy a szerző kitér a Zrínyi-kultusz eddig némileg homályba maradt részleteire is: ilyen a Csáktornyához köthető lokális emlékezet (az 1880-tól rendszeresen megrendezett Zrínyi-ünnepségek; a csáktornyai Zrínyi-emlékoszlop 1904. évi felállítása); az 1918-ban a Zrínyi-tricentenárium alkalmával Budapesten megrendezett Zrínyi-kiállítás; Kiss György országházi Zrínyi-szobra; Lotz Károly *Zrínyi Miklós és kora* című nagyméretű falképe a Magyar Tudományos Akadémia dísztermében stb. Talán itt meg lehetett volna említeni a Zrínyi-recepció árnyoldalait is. Így például azt, hogy kultuszt lelkesen ápoló 19. századi a romantikus nemzeti hevület arra mégsem volt elég, hogy 1890-ben Samuel Kende bécsi antikváriusnak, a magyar kormány kifizessen 12 000 forintot a Zrínyi-könyvtárért. (Bezzeg a horvát kormány nem habozott fizetni, így Zrínyi híres könyvtára ma a zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár különgyűjteményét gazdagítja.) Hausner Gábor recepciótörténeti áttekintése azonban minket is szerénységre és alázatra tanít. Mielőtt számon kérnénk a régieket, hogy miért ezt, és miért úgy tették, ahogy tették; avagy amikor lesajnáló mosollyal értekezünk „naiv" irodalom- és történelem-értésükről, akkor gondoljunk egy pillanatra arra, hogy száz vagy kétszáz év múlva talán épp a mi zseniálisnak és tévedhetetlennek hitt interpretációnkat fogják kezdetlegesnek, naivnak és tévesnek tartani.

A kötet zárásaként a Zrínyi életében történt fontosabb események kronológiáját, valamint rövidítés és irodalomjegyzéket találunk. A kronológia, főként a 17. századi magyar történelmet kellőképpen

nem ismerő külföldi olvasó számára hasznos segédanyag lehet. Sajnos azonban az irodalomjegyzékről nem mondható el mindez. A rövidítésjegyzékben felsorolt művek esetében hiányzik annak megjelölése, hogy milyen kiadást használtak a szerzők: pl. *Adone* = Giovanni Battista Marino, *L'Adone,* vagy *Szv* = Zrínyi Miklós, *Szigeti veszedelem; Vazetje* = Brne Karnarutić, *Vazetje Sigetskog grada.* Ezeket a tételeket sem a magyar, sem a külföldi olvasó nem tudná azonosítani, ezért véleményem szerint felesleges is felsorolni azokat. Nem tudom, hogy ebben az esetben miért nem lehetett ugyanúgy pontos bibliográfiai leírást adni, mint a források esetében, ahol a rövidítések teljes bibliográfiai leírásként kerülnek feloldásra: pl. *Horv. ir. ant. = Horvát irodalmi antológia,* összeáll. Lőkös István, Budapest, 2004. Zavarólag hat az is, hogy a jegyzetek az egyes szerzők által írt fejezetcímek után következnek szerzői betűrendben. E jegyzetekben sokkal több mű felsoroltatik, mint amennyire a szerző valóban hivatkozott a tanulmányában, vagy netán idézett is belőle. G. Etényi Nóra például csupán Zrínyi prózai munkáiból – ZMPM = Zrínyi Miklós *Prózai munkái,* s. a. r., Kulcsár Péter, Bp., Akadémiai, 2004 – idéz a tanulmányában – és az a rövidítésjegyzék alapján kiválóan azonosítható is – de a tanulmányához tartozó jegyzetekben több tucatnyi tétel szerepel. Ez a helyzet a többi szerzővel is. Nyilván a szerzők azokat a munkákat is használták tanulmányuk megírásához, melyekre a tanulmány szövegében nem hivatkoztak, vagy nem idéztek belőle. Méltányolandó eljárás az, ha ezeket az írásokat is feltüntetik a jegyzetekben. A jegyzetek használatát az viszont nagyon megnehezíti, hogy ha több szerző ugyanazt a szerzőt használta, akkor a használt szerzőt körülményes azonosítani. A kötet utolsó tanulmányát jegyző Hausner Gábor jegyzeteiben fordul elő például a következő tétel: Jung: *i. m.* Ahhoz, hogy megtudjuk, hogy itt melyik szerző, melyik művéről van szó, át kell lapoznunk az összes szerző írásához tartozó összes jegyzetet. Így a Bene Sándor tanulmányához tartozó jegyzetek között rá is bukkanunk az alábbi tételre: Jung Károly, *Zrínyi hagyományok a Balkánon. Vázlatos áttekintés. Szigetvár ostroma: Horvát epikus ének* = Uő, *Elbeszélés és éneklés: jabb [újabb] magyar és egybevető magyar folklorisztikai tanulmányok,* Újvidék, Forum, 2004, 179–192.

Vannak olyan tételek, melyek csak részben, vagy egyáltalán nem azonosíthatók. Bene Sándor *A költő Zrínyi Miklós* című fejezethez tartozó jegyzetek közt ezt olvassuk: Hanák, *i. m.* Fellapozva az előző fejezetek jegyzeteit megtaláljuk Bene Sándor másik tanulmányának *(Zrínyi Miklós élete)* jegyzetei közt az alábbi tételt: Hanák Béla, *Zrínyi Miklós születésének körülményei* in *Költő, hadvezér, államférfi… i. m.*, 58–61. Ez utóbbi művet azonban már hiába keressük sehol sem található a könyvben. Nyilván az alábbi műről lehet szó: *Költő, hadvezér, államférfi: Zrínyi Miklós, 1620–1664,* a Magyar Nemzeti Galériában, 2014. november 14.–2015. február 8. tartott kiállítás katalógusa, szerk. Rostás Tibor, Budapest, Szépművészeti Múzeum–Magyar Nemzeti Galéria, 2014. Úgy vélem, hogy ezek a problémák kiküszöbölhetőek lettek volna egy egységes bibliográfia révén. Azaz nem minden szerzőnél kellett volna felsorolni az általa használt és hivatkozott műveket, hanem elég lett volna egyetlen irodalomjegyzék.

Mindezeket csupán azért tettem szóvá, mert valahogy nem fér a fejembe, hogy

egy ilyen igényesen megszerkesztett és összeállított kötethez hogyan tartozhat egy ilyen hevenyészett, és az eligazodást jócskán megnehezítő jegyzetanyag, ráadásul úgy, hogy a kötetet a nagy tapasztalatokkal rendelkező és kiváló szerkesztőként ismert Hausner Gábor rendezte sajtó alá. Nagy a gyanúm, hogy a fent említett szerkesztési következetlenségek rajta kívül álló okok miatt maradhattak benne a kötetben. Mivel nemcsak magyar, hanem külföldi olvasóközönségnek is készült a kiadvány, már csak a jó hírnevünk miatt is, különösen figyelni kellett volna arra, hogy a jegyzet- és hivatkozásanyag átlátható és egyértelmű legyen. Az album egyébként külső megjelenésében méltó a címéhez és a tartalmához. Kiváló minőségű papíron, kiváló minőségű, szakértő kezekkel összeválogatott illusztrációk díszítik a kötetet. Az illusztrációk esetében példás pontossággal fel is van tüntetve a szóban forgó kép, metszet, kézirat stb. szerzője, keletkezési helye, ideje, valamint jelenlegi lelőhelye. Külön dicséret jár a szerkesztőnek és a tördelőnek azért, hogy a szemközti lapokon párhuzamosan futó angol és magyar szöveget kifogástalanul sikerült összeszerkeszteni. És nem utolsó sorban a fordítónak, Szabadkai Bernadettnek is, aki kiválóan és pontosan fordította angolra a magyar szöveget. A fentiek alapján úgy vélem, bátran kijelenthetem: a kötet szerzői Zrínyihez méltó sztoikus heroizmussal és állhatatossággal teljesítették a rájuk bízott feladatot, s a magyar, valamint a külföldi olvasóközönség részére a jelenlegi magyar Zrínyi-kutatások állásáról a legjobb összegzést készítették el.

Nagy Levente
ELTE Román Tanszék

Szilágyi Márton: A költő mint társadalmi jelenség.
Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói

Budapest, Ráció Kiadó, 2014 (Ligatura), 506 l.

Szilágyi Márton Csokonai-monográfiája vaskos terjedelme ellenére gördülékeny és izgalmas olvasmány; már a címével és az alcímével is provokál. Első változatát 2011-ben nagydoktori értekezésként védte meg a szerző, de tényanyagát és szemléletét jelentősen átdolgozta a következő két-három év során. Nemcsak az adatokat bővítgette, nemcsak a bibliográfiát csiszolta naprakésszé. A szándék maga is élesedett: új alapokra kellett helyezni egy kultusszal, téves adatokkal és hiedelmekkel megterhelt klasszikus magyar költő, Csokonai Vitéz Mihály életrajzát.

Főként azért van erre szükség, mivel Csokonaitól mára szinte teljesen elfordult az olvasóközönség. A költő képe a nehéz taníthatóság és értelmezhetőség nyomán bizony megszürkült a laikus olvasók számára, s elérhetetlen, múltbeli csodabogárként tekintenek rá. Ez akkor is igaz, ha tudjuk, hogy saját korában sem mindenki sorolta a magyar irodalom élvonalába. A többség számára azonban „a magyar költő" korai prototípusává vált, s versei (szavalva vagy énekelve) állandó elemei lettek a hazai irodalomkínálatnak. Szilágyi Márton monográfiájából tehát

nemcsak az irodalomtörténész szakma töltődhetne fel új szempontokkal, de bizony a magyartanárok is. (Talán egy kicsit lazított, kevésbé tudományos érvelésű, de ugyanezen a tényanyagon nyugvó népszerűsítő életrajzra is szükség lenne, mondjuk a *Magyarok emlékezete* sorozatban, mielőtt felfalja a mai könyvkiadás Szküllája és Kharübdisze.)

A közhelytárat, amely Csokonait ugyanúgy övezi, mint Petőfit vagy Adyt, alapjaiban kell megrostálni. A téves vagy félinformációk ugyanis folyamatosan gátolják a logikus következtetéseket, elbizonytalanítják a kutatókat a hiányzó láncszemek vagy adatok megkeresésekor. Mindezek a „balkanyarok" főként azért kártékonyak, mivel eltávolítanak Csokonaitól, nehezítik az életrajz tárgyi tisztázását és egyben a versek értelmezését, illetőleg tanítását is.

Szilágyi Márton közismerten higgadt szerző, az érvelése sosem elhamarkodott. Már a bevezetőben leszögezi: nem feltétlenül arra törekedett, hogy egészen új adatokat ásson ki e hatalmas tényanyagból. Bár az ő jártasságát ismerve ez aligha hihető, ám annyi újdonság mégsem került látókörébe, hogy ezek segítségével a régi életrajzokat mindenestül lecserélhesse. A legidősebb épp 200 éves: 1817-ben Dombi Márton jóvoltából látott napvilágot, s bizony már e kötet beállította azokat a látószögeket, amelyek máig meghatározzák, miként s hogyan tekintsünk Csokonaira. Dombi kultuszképzése és legendák iránti fogékonysága máig hatással van Csokonaihoz fűződő viszonyunkra. A költő ráadásul maga is fiktív életrajzot készít és örökít tovább a *Lilla*-ciklussal, s ez legalább annyi kutatót-olvasót megtévesztett már, mint a Balassi-ciklusok vagy Zrínyi *Syrena* kötetének „másodlagos életrajzisága". Szilágyi Márton elkerüli a kísértést, hogy a terjedelmes kötet a szépírói alkotások genezisét fürkéssze. Az alcímhez híven mindenekelőtt egy 18. század végi írói-értelmiségi pályafutás mikrotörténeti vonatkozásaira helyezi a hangsúlyt. Ugyanakkor már az előszóban komoly kritikával illeti, később pedig valósággal ízekre szedi a mikrotörténet fogalmát. Nincs külön *mikro-* vagy *makro-*, csakis egy összefüggő, többdimenziós történelmi folyamat van, amelynek ágazatai nem választhatók el egymástól (mint nemrég Tverdota György is hangot adott ennek a *Babits-kronológia* köteteiről írt nagyrecenziójában; ItK, 120[2016], 650–666). A szerző természetesen nem semmisítheti meg az alcímét, de finom módszerekkel ráébreszt annak korlátaira, illetve viszonylagosságára, sőt vibráló távlataira is.

Nem az a kérdés tehát, mit tett Csokonai s mit nem tett. Ezekre a tények valamelyest válaszolnak. A kötet inkább így kérdez: mit *tehetett* s mit *nem tehetett* Csokonai? Ő ugyanis nem az a sorsüldözött, beteges, ifjúkori halálra kárhoztatott romantikus zseni, amilyennek sok korábbi életrajz sejteti. Sokkal inkább egy helyét kereső, nagyon tudatos, közösségeket építő, sőt néha mai szemmel jókora kompromisszumokat kötő, önmagát aprópénzre váltó, fiatal, energikus értelmiségi. Olyan személyiség, akinek komoly szakmai öntudata, önérzete van (esetenként a kivagyiságig!). Olyan szereplője a hazai irodalomnak, akit térbeli-jogi-szellemi mozgástere egyaránt plasztikusan jellemez.

Egy fontos alfejezet például újratárgyalja a szerző példaképének, Kerényi Ferencnek az ötletét, amely Csokonai és Petőfi attitűdjei között tárt fel párhuzamokat. Petőfi ugyanis tudatosan nyúlt vissza az ifjú költőelőd külsejéhez, s igyekezett

„csokonaiasan" viselkedni. A 19. század első harmadában ez már egy kultikussá érett szerepegyütteskénti tűnt fel, s egy elfogadott, bár kellő tragikummal átszőtt magyar költői pályaív archetípusává vált röpke két-három évtized alatt, Petőfi színrelépéséig. A monográfia számot is vet a kultuszképződéssel, a Csokonai utáni évtizedek kánonproblémáival, de sosem ezek alapján magyarázza a költő életrajzát és szellemi motivációit. E téren mindig a tényszerűség levéltári forrásszigorával nyilatkozik meg a szerző, közben tudománytörténetileg is izgalmas témákat vizsgálva. Kerényi Ferenc példaképként állítása (pl. 20–21) olyan résztémák aprólékos tisztázásában érhető tetten, mint a költő apja, Csokonai József szakmájának a pontos hivatásrendi behatárolása: sebész (kirurgus) volt-e vagy tényleg orvos? (68–78.) Milyen praxist gyakorolhatott, milyet nem? Sebészként afféle céhes mesterember volt, vagy inkább valódi értelmiségi, az orvosi elit tagja?

A család teremtette szellemi környezet egyértelműen hatással volt az életformára, az önértelmezésre, a lokális kapcsolatokra. Az sem perdöntő, hogy az elődök között dunántúli gyökerűek is akadnak – a Csokonai családnév egy dunántúli faluról veszi eredetét –, hiszen a család hagyományosan Debrecenben keresett felemelkedést szakmai vagy iskolai kapcsolatok révén. A lelkészcsalád hagyományaiból némileg ugyan kitért Csokonai József, amikor a borbély/sebész mesterséget választotta (saját sorsának vargabetűi miatt), ám az ifjú költő mégis a család értelmiségi-papi hivatásából táplálkozott. Maga az édesapa sem akart elszakadni ezektől, erre utal a család hajdani vitézségének (!) emlékét őrző vízfestménysorozata, erre utalnak kéziratai. Ide tartozik a költő későbbi birtokkérő folyamodványa is – „Tiburra", „Tusculanumra" hivatkozva –, amelyben szerény, de biztos megélhetést kér, hogy írói-értelmiségi munkája mellett ne legyenek filléres gondjai. Az antik költői önérzet görbe tükröt nyújtó ellentétpárjának látszik a korai Csokonai-kultusz egyik fő mozzanata, az „Árkádia-pör", ami épp a letelepültség, sőt a provincialitás terheit vitte ki egy nyilvános irodalmi vita porondjára Csokonai ürügyén.

Külön fejezet foglalkozik a költő családnevének eredetével, a Vitéz névváltozat használatának szokásaival (87–113), hiszen költőnk hol Csokonai Vitéznek, hol Csokonainak, hol Vitéznek nevezi magát. Ez utóbbi lírai névként is nyomatékot kap az életműben: a *Lilla* kötet megteremti Vitézt mint irodalmi hőst, s az erre adott reflexiók igen beszédesek a saját, nyilvános és magán névhasználatban. A „benne élő *Vitéz*" ilyenképp némi eltérést mutat a régi kisnemességre és dunántúli gyökerekre utaló *Csokonai* névalaktól és személyiségrésztől. A korabeli befogadók is érzékelhették ezt a kettősséget.

A könyv elején hosszú fejtegetés és tudománytörténeti szemle vizsgálja: lehet-e, érdemes-e írói életrajzot írni egyáltalán, mi lehet referencia értékű e műfajban (15–60). Az utóbbi tíz év hasonló szerepet vállaló kötetei mindenképp hatással voltak Szilágyi Márton munkáira, különösképp Kerényi Ferenc *Petőfi Sándor élete és költészete: Kritikai életrajz,* Bp., Osiris, 2008 (Osiris Monográfiák); Ferencz Győző, *Radnóti Miklós élete és költészete: Kritikai életrajz,* Bp., Osiris, 2005 (Osiris Monográfiák), Kőszeghy Péter, *Balassi Bálint: Magyar Alkibiadész,* Bp., Balassi, 2011; Uő, *Balassi Bálint: Magyar Amphión,* Bp., Balassi, 2014. Ez utóbbi már szemléletében is

felvállalja az életrajziság szigorú határait, hiszen az első kötet egyáltalán nem foglalkozik Balassi irodalmi munkásságával, a második kötet pedig csak mértéktartóan veti fel a kultusztörténeti kérdéseket. Minden alkotó személyiség más és más problémák elé állítja az életrajzírókat, nemcsak eltérő történelmi közegük miatt, hanem társadalmi szerepeik és művészi pályájuk összefüggései és ellenfázisai nyomán is.

A Csokonai-monográfia minden eddiginél élesebben láttatja – a kultuszrétegek lebontása után – azt a költőt, aki közösséget keres, kölcsönhatásokat épít és újít meg. Abban, ahogy Csokonait „kicsapják" a debreceni kollégiumból (1795), szintén ilyen szálak tudatos újraszövését láthatjuk. Az első botrányt (1794) kiváltó tiszteletlen nóta (a *Pikkó herceg* egyik betétdala), amit a Nagyerdőn énekelt a költő néhány diákjával, az adott helyzetben, az adott közösség mérlegén egyértelműen gúnydallá változott, hiszen Szilágyi Gábor professzor magánéletének egy rejtegetett részletére lehetett alkalmazni. Ha meggondoljuk Csokonai saját műveinek parafráziskészségét (alkalmi köszöntők és azok paródiái stb.), ez a dalocska is tökéletesen beleillik a „cselekvő poézis", a társadalmi-társasági használat koncepciójába. Akkor is, ha balul ütött ki a dolog.

A közösségi szempont a kicsapatás, e miniatűr eseménysor prizmájában is jól tükröződik. Egyrészt az egyik tanúvallomást tévő diáknak, Zsoldos Jákobnak fennmaradt egy 19. század eleji versgyűjteménye az ország túlsó végéből – ez az apróság világosan jelzi a hajdani debreceni diákok „kirajzás" utáni szellemi utóéletét. Csokonai feltehetőleg már ekkor tudatosan építeni kezdte körükben saját művészetének jó ismerő és továbbörökítő rétegét; ezt igazolja verseinek évtizedekig tartó anonim variálódása, gazdag közköltészeti utóélete. Másrészt a legáció elmulasztásának vádja is épp ehhez a mozgástérhez, az itt feltáruló szabadsághoz (esetünkben: a nem túl korrekt elszámoláshoz) kapcsolódik. A rosszul adminisztrált kiskunhalasi-kecskeméti út szellemi gyümölcsökkel kárpótolta a költőt: megismerkedett Mátyási Józseffel, sőt Pesten talán Dugoniccsal és Schedius Lajossal is, verseket írt, megízlelte a debreceni coetuson kívüli életforma hangulatát, „legálisan szabadult fel a kollégiumi kontroll alól" (134). A kapcsolattermő úton „Csokonai már a Debreceni Kollégium esetleges elhagyása utánra próbált meg barátokat, támogatókat szerezni" *(uo.)*.

Csokonai kollégiumi búcsúbeszéde nemcsak teátrális előadása miatt érdekes (hiszen költőnk egyúttal színműírói oroszlánkörmeit is próbálgatja már). A szöveg kísértetiesen emlékeztet az idősebb költő-barát, Pálóczi Horváth Ádám hasonló helyzetben elmondott orációjára és annak lélektani helyzetére: ő 1780-ban az ellene folyó per közben *önként* jelentette be távozását. Csokonai ezzel is érzékelteti, hogy hagyományt követ, s hogy a hajdani alma mater egy szinten túl valóban fölös korlátokkal nehezíti szellemi kibontakozását (137). A szakítás ugyan nem végleges, de határozott (138), s elsősorban azt sugallja: ideje, hogy a költőt immár a tényleges értéke szerint mérje a világ. Szilágyi Márton pontosan érzékelteti, hogy ezzel Csokonai olyasmitől vágta el magát, amit a család értékrendjébe illeszkedő, sőt azt meghaladó lehetőségnek tarthatunk: debreceni végbizonyítvánnyal a kezében külföldi egyetemeken pallérozhatta volna tudását, ahogy számos elődje és nemzedéktársa. Úgy látszik, a hazai irodalmi élet

lehetőségeit ekkor mégis kedvezőbbnek érezte, a leendő közönséget pedig befogadóbbnak, s így kisebb veszteségként élte meg a hivatalos iskolai végzettség elmulasztását. (Hogy mennyi furcsa párhuzam kínálkozik az ifjú Arany János debreceni életszakaszával és későbbi önértelmezésével, arra leginkább maga Szilágyi adhat választ, hiszen hamarosan megjelenik új Arany-biográfiája, bizonyára hasonló revelatív állításokkal, újrarendezett tényanyaggal. E sorok írója csak ötletként vetheti fel: mintha Debrecenből távozásával, a „színészkalanddal" Arany – egy új korszak új összefüggései között – tudat alatt egy régi modellt követne. A kollégiumnak *önként* búcsút intő Pálóczi Horváthét és Csokonaiét, akik művészetét jól ismerte, s akik költői eszköztárával talán már debreceni évei előtt rendelkezett.)

A kötet egyik alapvető tanulsága tehát az (számos más fejezetből is hozhatnánk rá példákat), hogy Csokonai tisztában volt saját értékeivel, tehetségével és tudásával. Ambiciózusan, a helyzeteket jól-rosszul felismerve, de mindvégig ezen értékek védelmében kereste az érvényesülés lehetőségeit. Mai fogalmaink szerint kissé rámenősen is, ha a szükség úgy hozta. Ne csak a debreceni iskolaévekre gondoljunk; hasonló a helyzet a sárospataki kollégiummal, ahonnan szintén továbbindul. A csurgói évek bizonyos értelemben új embert faragnak belőle, új kapcsolatokat létesít. Az ezt megelőző időszak, a Diétai Magyar Múzsa lendületes, reprezentatív kapcsolatokat hozó kísérlete után az ország teljesen másik vidékén találja magát, ahol újra kell definiálnia magát és terveit. Épp ilyen gazdagon dokumentálja a kötet a Debrecenbe való visszatérés, az egzisztencia, sőt a leégett ház újjáépítésének történetét (a tetőszerkezet elemzéséig!). Ekkor Csokonai ismét perspektívához jutott a szülővárosában, sajnos fájdalmasan rövid időre. Szilágyi Márton csak sugallja, de az olvasó hamar rádöbben: a költőnek – a nélkülözések, a „szekrénylakás" stb. ellenére – éppen élete legkedvezőbb fordulatakor kellett búcsút vennie a földi világtól.

Ha hosszabb élet adatik Csokonainak, rugalmasságát látva csaknem biztosra vehetjük, hogy feltalálta volna magát a következő korszak irodalmi-nyelvi rendszerében, és az új nyilvánosság keretei között is. Szerencsés alkata ráadásul elüt Kazinczyétól: sosem akart magának központi szerepet, kritikusi-elméletírói képességeit sem helyezte elébe a költői gyakorlatnak. A költő alkalmazkodó taktikája valójában azt segítette elő, hogy csakugyan a tehetsége révén hatolt előre az ismertségben, művei pedig a halála után is több kisebb-nagyobb közösségben megmaradtak annak ellenére, hogy intézményes kanonizációja sokáig váratott magára (Toldy 1828-as *Handbuch*jának 1. kötete már húsz Csokonai-verset közöl: többet, mint bárkitől a kötetben).

A fentiekből eredő tragikus és komikus szerepkonfliktusok lecsapódásait szinte napról napra nyomon követhetjük Csokonai művészetében. Ugyanakkor írja a komoly, elmélkedő verseit (pl. *A magánossághoz*), amikor még a fülében csengnek a *Cultura* és a *Karnyóné* szándékosan alantas dalbetétei, a bécsi daljátékokat és az iskolai színjátszást egyaránt kifigurázó dramaturgiája. Folyamatosan vibráltatja a két szempontot, a két hagyományformát, mintha Csokonai és Vitéz valóban két külön ember volna, akik eltérő kulturális nyelveket-nyelvjárásokat beszélnek. Ez a kettősség egyfelől a közköltészeti létmód *versus* önelvű irodalom párhuzamossága

miatt fontos (Szilágyi Márton több helyütt részletesen kitér ennek problematikus voltára, hiszen a „saját hangú" Csokonai emellett jól ismerte a társasági irodalomdalköltészet, illetve az alkalmi poézis, a praktikus invenció nyelvét). Másfelől azért, mert a költő halála után az életmű egy jelentős hányada tömegcikké vált, másolatok és utánzók kreatív prédájává. Az aprópénzre váltott tehetség dilemmái, a korai kritikák fitymáló sorai mellé nemcsak a gondolati líra mélysége kínál párhuzamokat, hanem maga az életrajz is. Épp az ifjú költő-tanár önértelmezésének megkapó érettsége, a saját sorsát kezébe vevő és furcsa vargabetűket is vállaló öntudatos értelmiségi szerepvállalás az, ami költőnket kiemeli az alkalmi-mesterkedő hagyományból, a Csikorgók és Kuruzsok világából, de akár a jeles elődök: Mátyási és Pálóczi Horváth társaságából is.

A kötet kulcskérdése szerintem: Csokonai miként vált részévé saját kora társadalmi kontextusának? Az irodalmi hálózatba való bekapcsolódáson túl ide tartoznak például a költő házassági tervei is. Borbély Szilárd emlékének is adózunk azzal, ha felhívjuk a figyelmet néhány általa felvetett, de már nem kidolgozott filológiai ötlet (az *Új-esztendei gondolatok* mint a 24 éves kori hivatalos felnőtté válás programbeszéde) itteni kifejtésére. A Lilla felé épp 24 évesen közeledő Csokonai ugyanis fordulóponthoz ért az önértelmezésben, innen tekinti önmagát is „társadalmi felnőttnek", házasulandó férfinak. A *Lilla*-témakör kiváló és sokrétű tárgyalásánál (187–222) Szilágyi Márton nem a manapság oly divatos, szerelmi titkokra vadászó publicisztika eszközeit használja, de legalább olyan izgalmas eredményekre jut. Vajda Julianna ugyanis – némi sarkítással – valóban az első magyar „hivatásos Lilla" lett, aki egykori múzsai szerepét és a versek kultikus értékét (jóval a költő halála után) ügyesen kamatoztatta a társadalmi érvényesülésben. Többször megözvegyült, de utána sem távolodott el ettől az identitástól: férje jóvoltából saját sírkövén is Lillaként szerepel (215). Elgondolkodtató, hogy e földi-hétköznapi nevét, Vajda Juliannáét végül ő felcserélhette múzsanevével, míg Csokonai holtában sem lehetett Vitéz: az alkotó hús-vér ember nevesíthető maradt a lírai alteregó mögött.

Szilágyi Márton könyve nem tűzheti ki célul az életmű poétikai szempontú újragondolását. Ennek feladata fölöslegesen átszínezné és félrevinné az életrajzi tények szigorú elemzését és logikai elrendezését. Természetesen nem marad adósunk azért Csokonai költői-színműírói munkásságának néhány fontos epizódjával, de szándékosan nem ezeket helyezi az elbeszélés gyújtópontjába. Talán korai is még rávetíteni a költői életmű ok-okozati összefüggéseit a frissen újrarendeződő biográfiai tényanyagra. A legcélszerűbb, ha Szilágyi kötetét párhuzamosan forgatjuk egy másik alapvető Csokonai-újdonsággal, amelynek kedvéért itt mindenképp érdemes kitérőt tennünk. Debreczeni Attila 2012-ben pótkötetet adott ki az épp lezárult kritikai kiadás-sorozathoz (*Csokonai költői életművének kronológiai rendje,* Bp.–Debrecen, Akadémiai–Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012 [Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei]), s ebben jóformán a teljes költői életművet újrarendszerezte. A példaszerűen aprólékos és tárgyilagos kötetet a jelenkori magyar textológia egyik csúcsteljesítményének tartom, amely önálló recenziót érdemelne, ha értékét nem épp az adná, hogy egyetlen eleme sem szól önmagáról: használatával

magát a Csokonai-lírát fogjuk új nézőpontból, és az eddiginél sokkal pontosabb időrendben olvasni.

Életrajz tehát ez is, de a szövegeké, amelyek autográf kéziratok és másolatok útján is terjedtek, Csokonai némelyiket át is írta – mindent megtett ahhoz, hogy szinte lehetetlen legyen kritikai kiadást készíteni belőlük. Szilágyi Ferenc több évtizedes kutatásai és szerkesztői erőfeszítései egy olyan állapotban rögzítették a költői szövegtermést, ami több pontján elavult, néhol a következtetései is finomításra, újragondolásra érettek. Debreczeni a készülő hálózati kritikai kiadással tudta megfrissíteni ezeket az adatokat, az összes értékálló régebbi kutatási eredményt beépítve, de a szövegek sorrendjét és logikai rendszerét alaposan átdolgozva. Mindezt az említett pótkötet nyomán lehet és kell a továbbiakban értelmeznünk. Itt csak annyit írhatok: ez valóban újdonságokat rejt (nemcsak a közelmúltban előkerült *Szatmárnémeti kézirat* miatt, hanem a közismert források elemzése által is).

Szilágyi Márton életrajzi kötete 2014 őszén úgy kerülhetett nyomdába, hogy már beépülhettek Debreczeni Attila textológiai eredményei; ő volt a monográfia lektora is. Azt hiszem, noha a két kötet párhuzamos olvasása nem ígér teljesen illeszkedő iker-narratívát (láthattuk, hogy ez mindkét területre nézve korai lenne még), de letisztult, további gondolkodásra buzdító, megfrissült Csokonai-filológiát igen. Búcsút mondhatunk a vézna, beteg, anyagi gondok miatt zilált életű, életidegen költő képének. Cserébe egy kultuszrétegektől megtisztított, önmagáért is érdekes költői pályakép birtokába jutottunk. Megismerhetünk egy érvényesülni vágyó, útkereső, felvilágosodás kori magyar írót, akit környezete a lehetőség szerint ösztönöz, az édesanyja pedig nemcsak a csurgói években támogatja őt, hanem halála után is művei kiadása, terjesztése és a kultusz kiteljesítése által. Alighanem Csokonai – egyben egy kicsit Vitéz – eddigi legizgalmasabb, mégis tárgyilagos életrajzát kaptuk kézhez. Mert mindig kellenek partok, ahol ki lehet kötni.

Csörsz Rumen István
MTA BTK Irodalomtudományi Intézet

Mesebeszéd. A gyerek- és ifjúsági irodalom kézikönyve

Szerkesztették Hansági Ágnes, Hermann Zoltán, Mészáros Márton, Szekeres Nikoletta, Budapest, Fiatal Írók Szövetsége, 2017, 490 l.

A gyerek- és ifjúsági irodalom a szakmai nyilvánosságban néhány éve lett igazán forró téma. Színvonalas verseskötetek, mesekönyvek és ifjúsági regények jelennek meg, konferenciák szerveződnek, irodalmi folyóiratok tematikus számokat szentelnek a kérdéskörnek. Ebben a folyamatban megkerülhetetlen mérföldkő a *Mesebeszéd* tanulmánykötet megjelenése.

„Szükség van azonban a gyerekkönyvekkel és a gyerekirodalommal foglalkozó kritikai, (irodalom/kultúra)elméleti és (irodalom/média/mentalitás)történeti gondolkodás modern (virtuális és valós) intézményeinek kialakítására" – írja Hermann Zoltán a kötet előszavában, mintegy programadásként (10). A gyermeknevelési szakokon, tanítóképző főiskolákon évek

óta működnek kisebb-nagyobb, gyerekirodalmat tanulmányozó kutatócsoportok. Példaként említhetjük a Debreceni Egyetem Gyermeknevelési és Felnőttképzési Karát Hajdúböszörményben, ahol Bálint Péter vezetésével folyik a műhelymunka, s ennek eredményeként meseértéssel vagy gyereklírával foglalkozó tanulmánykötetek is napvilágot láttak. Legújabban a Károli Gáspár Református Egyetemen alakult ki egy olyan közösség, amely a fent megfogalmazott célok érdekében 2016 őszén nagy sikerű konferenciát szervezett *„…kézifékes fordulást is tud…”* címmel, s 2013-ban elindították a gyermek- és ifjúsági irodalom szakirányú továbbképzési szakot. A most recenzeált könyvet a szak nem hivatalos tankönyvének is szánják a szerkesztők, de nem kizárólag tankönyvként funkcionálhat, hiszen érdeklődő szülők és pedagógusok is hasznát vehetik a gyerek- és ifjúsági irodalmi szféra csaknem minden részletére kitérő gyűjteménynek. A kötet átfogó és kurrens irodalom- és kultúratudományi tudásanyagot mozgósít, hiszen a hermeneutika, a dekonstrukció vagy a strukturalizmus nézőpontjából indított értelmezések mellett kommunikáció-, illetve képelméleti irányzatok is helyet kapnak, valamint a német gyerek- és ifjúsági szakirodalom „nagyjaira”, így Hans-Heino Ewers vagy Gabriele von Glasenapp munkáira is történik hivatkozás.

A *Mesebeszéd* négy nagy fejezetből áll, melyek közül a *Történetiség a jelen kontextusaiban* címet viselő első egység szövegeit leginkább az köti össze, hogy mindegyik szerző megkísérel valamilyen történeti ívet felrajzolni választott témájáról, legyen az gyerekirodalmi kánon, gyereklíra vagy gyerek- és ifjúsági könyvkiadás; a többi fejezet azonban inkább tematikusan szerveződik *(A meséről; Young adult, tabuk és gender; Látvány, képiség, vizualitás).* Hermann Zoltán a kötet nyitó tanulmányában javaslatot fogalmaz meg a magyar gyerekirodalom történetének megírására, abban bízva, hogy lesz olyan kutatócsoport vagy -intézet, amely vállalja ezt a komoly feladatot. A szöveg egyfajta iránytűvé válhat, amely vezetheti a szakembereket a történetírás útvesztőiben, számot ad mind a gyerekirodalom definíciós kísérleteiről, mind az eddig megírt gyerekirodalomtörténeti munkákról, és olyan nemzetközi összefoglaló munkákat is ajánl, amelyek alapján a magyar színteret is érdemes lehet feltérképezni. Hermann tanulmányához szorosan kapcsolódik Hansági Ágnes írása, amely a „gyerekirodalmi kánon” és a „gyerekirodalmi klasszikusok” kérdését járja körül. Többek között Harold Bloom, Kemény Zsigmond vagy Aleida Assmann nyomán fejti ki (gyerek)irodalmi nyilvánosság, olvasás mint rutin és kultúrtechnika, valamint kanonizációs folyamat összefüggéseit. Egyik lábjegyzete lényeges problémára hívja fel a figyelmet: az új kutatási eredmények, amelyek az olvasás megszerettetéséhez nyújthatnának segítséget, ma még nem jutnak el „akadálymentesen” azokhoz, akik hasznát vehetnék, például a pedagógusokhoz vagy a szülőkhöz. Ez a megállapítás átvezet a Pásztor Csörgei Andrea és Pompor Zoltán által közösen jegyzett tanulmányhoz, amely az olvasóvá nevelés hazai és nemzetközi jó gyakorlatait mutatja be – talán ez az értekezés is segíthet az „akadálymentesítésben”. Külön öröm, hogy a papírszínház sem maradt ki az olvasóvá nevelés „segédeszközei” közül, hiszen ez a mesélési forma nemcsak a szövegben történő elmélyedésre, hanem a mese újramondására, vagy akár saját történet

alkotására is bátoríthatja a hallgatót. Fenyő D. György írásának középpontjában „a magyartanítás fontos hagyománya, soha meg nem kérdőjelezett eszköze" (73), a kötelező olvasmányok léte áll. Sokrétű szempontrendszer alapján vizsgálja ezt a kérdéskört: a fogalom jelentése, értelmezése után a kötelező olvasmányok kiválasztásával foglalkozik, végül arra keresi a választ, hogyan segítheti a tanár azt, hogy a diákok valóban elolvassák a szövegeket, s hogyan dolgozzák fel közösen az olvasottakat. Nemcsak a jelenlegi kötelezőket szemlézi, hanem újakat is ajánl: az általa javasolt regények némelyike, például Tasnádi Istvántól *A kőmajmok háza* vagy Robert Williamstől a *Luke és Jon,* a kötet más tanulmányaiban is felbukkan. A próza után lírai vizekre hajózunk Lapis József tanulmányával, aki a kortárs magyar gyereklíráról ír, annak előzményeit és poétikai irányzatait is bemutatva. Szabó Sándor a gyerek- és ifjúsági könyvkiadás folyamatát foglalja össze, melyben a gyerekkönyvkészítés és -terjesztés kuliszszái mögé is bepillanthatunk. A „hogyan válasszunk gyerekkönyvet?" kérdés Hansági Ágnes és Fenyő D. György írásaiban is felmerült; izgalmas, hogy ugyanerre a problémakörre kiadói szemszögből is kapunk lehetséges válaszokat.

Varga Betti Lovász Andreára hivatkozva rögzíti: „A különböző szempontú megközelítések […] lényegében mind ugyanoda futottak ki: nem lehet egységes terminológiával leírni a meseanyag sokféleségét." (236.) Ennek megfelelően *A meséről* fejezet tanulmányai nem tesznek kísérletet a mese definiálására, helyette különféle elméleti irányzatok segítségével igyekeznek sokrétű képet nyújtani a tárgyalt szövegekről. A blokk Gulyás Judit tanulmányával indul, aki Henszlmann Imre *A népmese Magyarországon* című 1847-es értekezéséről ír, amelynek célja a magyarországi magyar mesék mélyebb megismertetése, a nemzetileg specifikus jegyek kimutatása volt. A munka a mai kutatók számára is értékes tanulságokkal szolgál, ám a kortársak között kevés visszhangja maradt. Nagy Gabriella Ágnes a mesemondást mint performatív eseményt vizsgálja, és nemcsak a mesélés aktusáról, a mesemondók közösségéről, hanem különböző meseértelmezési iskolákról is alapos leírást kaphatunk. Jeney Zoltán a népmese és a műmese határvidékeire kalauzolja az olvasót, Varga Betti pedig „a gyermekirodalom elkötelezett olvasójaként" (236) arra tesz kísérletet, hogy az *Egyszervolt* antológia kortárs és klasszikus tündérmeséit vesse össze, s végül arra jut, hogy az élvezetes meséhez egyéni nyelv, stílus és okos dramaturgia egyaránt szükséges.

A fiatalabb korosztály után a kamaszok felé fordul a kötet, hiszen a *Young adult, tabuk és gender* fejezet az ifjúsági irodalmi alkotásokat veszi szemügyre. Lovász Andrea írásával kezdődik ez az egység, melyek már a címe is provokatív: *Amiről nem lehet beszélni, arról is beszélni kell: avagy képmutató-e a kortárs ifjúsági irodalom.* Nemcsak ő, hanem a kötet más szerzői, például Sebesi Viktória vagy Gáspár-Singer Anna is rávilágítanak arra, hogy a kényes témák középpontba állításával a művek irodalmisága, művészi összetettsége elsikkadhat, de Lovász Andrea továbbmegy: úgy véli, a tabutémák „körbevilágítása" által a „gyerek- és ifjúsági irodalom visszalép a pedagógia szárnyai alá, amennyiben ismét alkalmazott irodalomként tekint önmagára" (254), és ez a visszalépés, ezzel együtt tematikai nyitás esetleg „a könyvpiac játszmájaként"

is magyarázható. A további szövegekben Szekeres Nikoletta és Mészáros Márton megpróbálkoznak az ifjúsági irodalom fogalmának körvonalazásával – de talán ez még a mese definiálásánál is nehezebb feladat. Az *alkalmazott irodalom* szókapcsolat, és az ifjúsági irodalomra rakódott „didaktikus máz" mindkettőjüknél szóba kerül, azonban olyan műveket vizsgálnak, amelyek megállnak az „irodalmiság" mérlegén: előbbi szerző a Fenyő D. György által már emlegetett Tasnádi-regényt, *A kőmajmok házá*t és Dóka Péter *A kék hajú lány* című regényét értelmezi, utóbbi pedig Totth Benedek nagy vihart kavart *Holtversenyé*t veszi górcső alá. Mészáros tanulmányának egyik legfontosabb hozadékai azok a hipotézisek, amelyeket a „young adult" irodalommal kapcsolatban megfogalmaz: úgy véli, a „young adult" a „hagyományos irodalomhoz" képest sokkal inkább támaszkodik a pop-, illetve trashkultúra elemeire; értelmezői kontextusát inkább intertextuális kapcsolódások szervezik; szembefordul azzal a megfilmesíthetetlenség kittleri elvárásával, így nem magas irodalomként határozza meg önmagát. Ezen előfeltevések nemcsak a *Holtverseny,* hanem egyéb ifjúsági regények elemzését is segíthetik a későbbiekben. Gáspár-Singer Anna írása talán Lovász Andreáéra rímel leginkább, ám a kritikai észrevételeket itt leíró jellegű áttekintés váltja fel: a tanulmány célja, hogy felsorolja a tabutémákat is felsorakoztató gyerekkönyvkiadókat, s bemutassa a magyar könyvpiacon ellentmondásosan vagy hiányosan megjelenő tematikákat. Az írás arra is rámutat, hogy a problémaérzékeny könyvek kiadása nem előzmény nélküli, az 1960–70-es években több olyan alkotás is megjelent, amely valamilyen nehéz kamaszkori élethelyzetre kínált megoldásokat. Sebesi Viktória *(Nemi) szerepajánlatok a kortárs gyerekirodalomban* című tanulmánya egy, a kétezres évek elejétől megfigyelhető tendenciára hívja fel a figyelmet: „a gyermekirodalomban egyre nagyobb számban jelennek meg olyan szövegek, amelyeknek szerzői korábban tabuként kezelt témákat és kevésbé reprezentált szereplehetőségeket emelnek be a fiatal korosztálynak szánt írásaikba" (344). Sebesi a tabukönyvek értelmezéséhez azzal a fontos adalékkal járul hozzá, hogy a női és férfi-, anya- és apaszerep vizsgálatát végzi el a tárgyalt kötetekben, például Varró Dániel, Kollár Árpád, Kiss Ottó és Tóth Krisztina verses- és mesekönyveiben. A szerző azt is kimutatja, milyen újfajta szereplehetőségeket kínálnak az elemzett szövegek, s mindezek hogyan mozdítják elő a szociokulturális nyelvi és viselkedésminták megtanulását. Gimesi Dóra Janne Teller *Semmi* című regényének bábszínházi adaptációjáról ír igazán lendületes stílusban – ha a darab közvetlen megtapasztalását nyilvánvalóan nem is pótolhatja a szöveg, de a mindenre kiterjedő és szakszerű leírás által az olvasó már-már egy képzeletbeli nézőtéren érezheti magát. Ehhez az élményhez talán az is hozzásegít, hogy Gimesi a nézői befogadás folyamatáról is részletesen tudósít, kiemelve a bábokkal történő azonosulás sajátos tapasztalatát.

Gimesi Dóra esszéje átvezet a kötet utolsó, *Látvány, képiség, vizualitás* című nagy egységéhez. Remek szerkesztői döntésnek tartom, hogy külön fejezet foglalkozik e témával, hiszen a mai gyerekkönyvekben az illusztrátor „társszerzővé" válik, gondoljunk például Kollár Árpád és Nagy Norbert, Máté Angi és Rofusz Kinga, vagy Kiss Ottó és a kötetben szerzőként is szereplő Paulovkin Boglárka együtt-

működésére. Várnai Zsuzsanna összetett szempontrendszert működtetve vizsgálja a kortárs gyerekirodalomhoz kapcsolódó vizuális elemeket: egyfelől Hans Belting, W. J. T. Mitchell és Kibédi Varga Áron képelméletei, másfelől fejlődéslélektani ismeretek segítségével mutat rá illusztrált könyvek és posztmodern mesekönyvek *(picturebook)* jellegzetességeire. Révész Emese azt tanulmányozza, milyen szerepe lehet a gyermekkönyv-illusztrációnak a gyermeki lélek fejlődésében csecsemőkortól egészen 16 éves korig, kitérve a papírszínházra mint közösségi élményre is. Paulovkin Boglárka amellett érvel *Képekkel, formákkal beszélni* című dolgozatában, hogy a látás „nyelvének" és „nyelvtanának" elsajátítása ugyanolyan fontos lehet, mint a beszéd megtanulása. Megvilágítja a „lebutított" és/vagy előítéleteket közvetítő és így megerősítő képek problémáját, és abban is iránymutatást nyújt, hogy milyen könyvekkel vegyük körül gyerekeinket. A kötet végén szereplő tájékoztató bibliográfia a gyerek- és ifjúsági szakirodalomban való eligazodást segíti. Ez a lista magyar nyelven íródott műveket sorol fel; esetleg ki lehetett volna még egészíteni külföldi hivatkozásokkal, hogy a német vagy angol tudományosságban elmélyülni kívánók számára is orientációként szolgálhasson.

Nemcsak a bibliográfia vagy Paulovkin Boglárka írása, hanem a kötet összes szövege olvasható egyfajta „ajánlattételként": rejtett vagy explicit módon mindegyik tanulmány tartalmaz valamilyen javaslatot arra nézve, hogy milyen verseket, meséket, regényeket, szakkönyveket olvassunk, kik azok az illusztrátorok, akiket érdemes figyelemmel kísérni. A kötet egészét tekintve bátran kijelenthető: új terep nyílik. A terminológia, a fogalmak használata még mozgásban van (Hermann Zoltán például következetesen a *gyerekirodalom* kifejezést használja, míg a további írások hol ezt, hol a *gyermekirodalom* szót alkalmazzák); a kötet szerzői különféle irodalom- vagy kultúratudományi, pedagógiai, pszichológiai irányzatokat követnek. A sokszínűségből kirajzolódó „egész" mégis egyfelé mutat: hogy a hazai gyerek- és ifjúsági irodalom megtalálja a helyét a szakmai diskurzusokban.

Lapis-Lovas Anett Csilla
DE BTK Irodalom- és Kultúratudományok Doktori Iskola

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóirat megjelenését támogatta:
Nemzeti Kulturális Alap
www.nka.hu

Nemzeti Kulturális Alap

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója, Hargittay Emil
(Universitas Kulturális Alapítvány, 1193 Bp., Csokonai u. 12.)
A folyóirat főszerkesztője: Kecskeméti Gábor, felelős szerkesztője: Csörsz Rumen István
Korrektor: Bretz Annamária
Tördelte: Szilágyi N. Zsuzsa
Borítóterv: Szentes Éva
A folyóirat megjelenik évente hatszor.
Budapest, 2017.
A nyomdai munkálatokat a Kódex Könyvgyártó Kft. nyomdaüzeme végezte.

HU ISSN 0021-1486 (nyomtatott kiadás)
HU ISSN 1588-0834 (elektronikus kiadás)

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.
Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.). Az előző évi előfizetők a kiadótól automatikusan megkapják a tárgyévi előfizetési felhívást és a számlát.
Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban.

Egy szám ára: 1225 Ft
Éves előfizetési díj: 7350 Ft